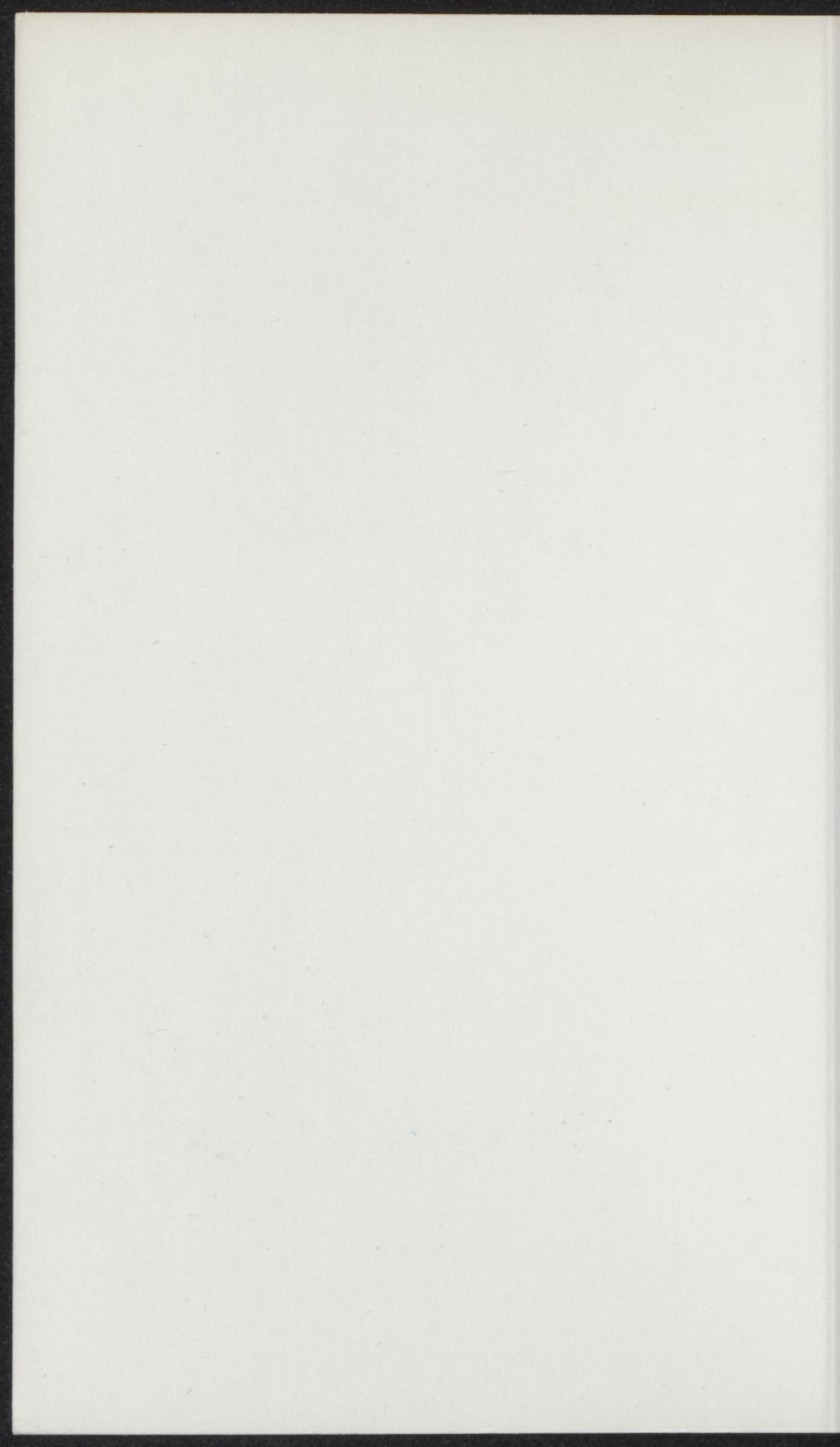

Philomena Essed

**alledaags
RACISME**

Feministische Uitgeverij Sara

K

Philomena Essed

Alledaags Racisme

5 Voorwoord

7 Inleiding
Zwarte vrouwen tussen het woord

12 Hoofdstuk 1
Racisme in Nederland

14 De multi-etnische samenleving

15 De racisme-theoretische achtergrond

17 Racisme, wat is dat eigenlijk?

18 Verschillende typen van racisme

19 Verschillende terminologie

21 Alledaags racisme

27 En daarom komen hier alleen zwarte vrouwen aan het woord

30 Hoofdstuk 2
Kanttekeningen van het leven van haar
als zwarte vrouw in Nederland

37 Woorden: het taalgebruik van racisme

41 Het woord 'zwart' en de betekenis van de huidskleur

42 Werkwoorden: racisme in de praktijk

43 Het gebruik van 'zwart' als kwalificatie voor andere mensen

44 Conclusie

169 Hoofdstuk 3
Racisme in de praktijk

170 Niet-gevoelensbetreffende racisme

RECENSIEEXEMPLAAR

Feministische Uitgeverij Sara

Feministische Uitgeverij Sara, 1984
© Philomena Essed 1984
© foto omslag: Bertien van Manen
Vormgeving: Hennie van der Zande
Gezet uit de Sabon door Zetcentrale Meppel bv
Druk: Drukkerij Groen IJmuiden bv

Alle rechten voorbehouden

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Essed, Philomena
Alledaags racisme / Philomena Essed. – Amsterdam :
Feministische Uitgeverij Sara
Met bibliogr.
ISBN 90-6328-119-6
SISO 313 UDC 323.12 (492) UGI 540
Trefw.: racisme ; Nederland.

Inhoud

- 5 **Voorwoord**
- 7 **Inleiding**
 Zwarte vrouwen nemen het woord
- 12 **Hoofdstuk I**
 Racisme in Nederland
- 12 De multi-etnische samenleving
15 De racistische samenleving
17 Racisme, wat is dat eigenlijk?
22 Verschillende typen van racisme
39 Veranderende terminologie
43 Alledaags racisme
47 En daarom komen hier alleen zwarte vrouwen aan het woord
- 50 **Hoofdstuk II**
 Surinaamse vrouwen vertellen over haar alledaagse ervaringen met witte mensen
- 67 Woonruimte
72 Buren
76 Werksituaties I: patiënten en cliënten
90 Werksituaties II: collega's, afdelingshoofden en andere medewerkers
110 Onderwijs
136 Publieke situaties I: winkelen
149 Publieke situaties II: in bus of tram
159 Publieke situaties III: opdringerige witte mannen
164 Conclusie
- 169 **Hoofdstuk III**
 Racisme-ervaringen van Afro-amerikaanse vrouwen
- 169 Naar een generatiegewijze reproductie van kennis over racisme

171	Lorraine
177	Gloria
182	Bernice
191	Audrey
200	Sojourner
204	Gwendolyn
209	Margaret
213	Eleanor
221	Pamela
229	Conclusie
233	Voetnoten
246	Bibliografie

Voorwoord

Dit boek is een journalistieke bewerking van wetenschappelijk onderzoek onder Surinaamse vrouwen in Nederland en Afro-amerikaanse vrouwen in de Verenigde Staten¹. Ik wilde door middel van intensieve gesprekken het probleem racisme vanuit een nieuw perspectief benaderen: een systematische analyse van de manier waarop racisme verweven is in de alledaagse omgang met witte mensen. Vandaar de titel *Alledaags Racisme*.

Het was voor de vrouwen niet altijd gemakkelijk allerlei gebeurtenissen te verwoorden die waren weggeduwd, omdat het 'zeuren' zou zijn je daardoor geraakt te voelen. Wordt het woord racisme in de discussie in Nederland niet angstvallig gereserveerd voor extreem-rechts, zodat de overgrote meerderheid altijd naar 'anderen' kan wijzen in plaats naar zich zelf? Het boek is in de eerste plaats geschreven om herkenning en nieuwe inzichten te bieden in de mechanismen van alledaags racisme. De geïnterviewde vrouwen zijn 'slachtoffers', maar ook alerte individuen. Ze hebben geleerd het gedrag van witte mensen nauwlettend te observeren en verholde vormen van racisme door te prikken.

Graag had ik alle vrouwen persoonlijk willen bedanken voor het vertrouwen dat ze mij schonken en voor het vele dat ik van hen heb mogen leren. Ter bescherming van haar privacy moeten ze echter anoniem blijven.

Er zijn verschillende anderen die direct of indirect steun hebben gegeven bij het schrijven van dit boek. Ik dank Sawitri Saharso, Kitty Lie en de 'Werkgroep Zwarte Vrouwen Tegen Racisme' voor de discussies over onze strijd, ons werk en onze ervaringen. Anja Meulenbelt wordt bedankt voor haar kritische kanttekeningen bij een deel van het manuscript.

Tineke Jansen en Irma Garconius lazen het manuscript zorgvuldig door en voorzagen het van commentaar waar ik erg veel aan heb gehad. Teun van Dijk ben ik heel veel dank verschuldigd, voor zijn stimulerende belangstelling voor mijn werk, de vele theoretische discussies daarover en zijn com-

mentaar op een deel van het manuscript. Diny van de Manaker wordt bedankt voor haar betrokkenheid en haar nauwkeurige redactiewerk.

Sacha Essed, tot slot, dank ik voor haar enthousiasme en haar lieve brieven.

De uiteindelijke verantwoordelijkheid voor de tekst ligt bij mij.

Philomena Essed, juni 1984

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

Zwarte vrouwen nemen het woord

'Ze doen alsof ze niet discrimineren. Maar intussen wordt er danig gediscrimineerd. Met een glimlach en met heel mooie woorden, maar als je die woorden goed verstaat en goed op een rijtje zet, dan zie je dat er discriminatie is. Ik had liever dat een Hollander zegt: "Hier mag je niet en daar mag je niet." Dan weet ik het en ga ik ertegen knokken.

Maar ze zeggen: "Ja hoor, kom maar," En als je er dan bent, behandelen ze je als een dweil!

Deze woorden komen van een willekeurige Surinaamse vrouw. Ze spreekt vanuit haar persoonlijke ervaring. In alledaagse duidelijke taal geeft ze een treffend profiel van racisme in Nederland.

Er is in Nederland nog weinig geschreven over racisme, zeker in vergelijking met landen als bijvoorbeeld de Verenigde Staten of Groot-Brittannië. Aan de visie van zwarte vrouwen is daarbij echter nauwelijks aandacht geschonken. Vandaar dit boek.

Aan de hand van gesprekken met een twintigtal vrouwen wordt de werking en betekenis van racisme op een bijzondere manier uitgelegd, namelijk vanuit de alledaagse ervaring met witte mensen. De vrouwen zijn bijna allemaal jong. Tussen de twintig en dertig jaar. Als zwart mens in een overwegend witte samenleving hebben ze natuurlijk dagelijks te maken met witte mensen: op het werk met collega's, afdelingshoofden of cliënten; thuis met burens; bij het boodschappen doen met verkoopsters en andere winkelbezoekers; tijdens de opleiding met docenten en medecursisten. En dan zijn er witte woningbemiddelaars, huiseigenaren, allerlei dienstverlenende ambtenaren en ga zo maar door. Allemaal willekeurige, 'gewone' witte mensen. De dagelijkse omgang met hen betekent voor zwarte vrouwen vaak dat ze te maken krijgen met vooroordelen en met discriminatie.

Haar verhalen illustreren hoe diep het racisme in de samenleving is geworteld en wat voor stempel dit drukt op haar alledaagse leven. Een moeilijk probleem is, dat witte mensen geneigd zijn het eigen racisme (bewust of onbewust) te verhullen en te ontkennen. Daarom is juist de visie van zwarte mensen, degenen die racisme ervaren, zo belangrijk. Door uit te gaan van de manier waarop racisme wordt ervaren, kan ook aandacht worden besteed aan een eerder zelden aangeroerde vraag: hoe maken zwarte mensen in concrete situaties vermoedens van bestaand, doch niet openlijk geuit racisme voor zich zelf en anderen aannemelijk? Het gaat hier om een wettelijk probleem. De alledaagse realiteit leert, zoals we zullen zien, dat concrete voorbeelden van raciaal/etnische discriminatie vaak nauwelijks bewijsbaar zijn. Dat racisme zo bedekt en schijnbaar ongrijpbaar kan voorkomen maakt de ervaring daarvan geenszins minder reëel of ingrijpend. Misschien wel eerder het tegendeel!

In een boek over racisme-ervaringen is het belangrijk duidelijk te omschrijven wat we onder begrippen als etnisch vooroordeel en discriminatie moeten verstaan. Er wordt daarbij ook aangegeven onder welke voorwaarden we van racisme spreken en wat dit begrip te maken heeft met het algemenere verschijnsel ethnocentrisme. En betekent het hebben van vooroordelen dat je ook discrimineert? Deze en andere vragen komen aan de orde in het eerste hoofdstuk. Belangrijke begrippen en ook verschillende vormen van racisme, zoals individueel en institutioneel racisme, worden steeds met voorbeelden uit de Nederlandse situatie toegelicht. Gezien de vaak voorkomende spraakverwarring omtrent de betekenis van racisme en het taboe waarmee dit woord nog steeds wordt omgeven in Nederland zijn duidelijke omschrijvingen wellicht verhelderend.

Specifieke aandacht voor racisme, zoals ervaren door zwarte vrouwen, maakt logisch deel uit van het zwart feminisme en het snel groeiende gebied van zwarte vrouwenstudies. Zwarte vrouwen zijn immers niet alleen vrouw, maar ook 'zwart'. Anti-racisme is daarom inherent aan het feminisme van vrouwen van kleur².

Het belangrijkste deel van dit boek – hoofdstuk 11 – gaat over ervaringen van een groep Surinaamse vrouwen. Veertien vrouwen uit Amsterdam vertellen over openlijke en bedekte discriminatie en over vooroordeel tegen haar als zwarte vrouw. Ze laten zien wat het betekent een zwarte vrouw te zijn in een racistische samenleving. Duidelijk komt naar voren hoe wijdverbreid racisme voorkomt: op het werk, in het onderwijs, op straat, in winkels, of in de tram. Racisme wordt soms direct ervaren in de omgang met burens, collega's, ambtenaren en andere witte mensen, en soms indirect, bijvoorbeeld door een vertekende, negatieve voorstelling van etnische 'minderheden' via de media.

Omdat het een kleine groep vrouwen betreft kan er vrij gedetailleerd worden ingegaan op diverse aspecten van de manier waarop zij racisme ervaren. Zo blijkt dat de doorleefde werkelijkheid van racisme zich niet beperkt tot hetgeen de vrouwen persoonlijk meemaken. Ook discriminatie tegen andere Surinamers, met name als het om kinderen gaat, of geuite vooroordelen over 'buitenlanders' in het algemeen zijn van invloed op de ervaringen van de vrouwen. Het zijn immers signalen die duidelijk maken dat het hele leefklimaat van racisme doordrongen is.

Qua opleiding en beroep gaat het om een doorsnee groep jonge Surinaamse vrouwen uit Amsterdam. Ongeveer de helft is bejaarden- of ziekenverzorgster. Een aantal werkt als datatypiste, telefoniste of secretaresse in de administratieve sector. Een enkele studeert aan een hogere beroepsopleiding of heeft zo'n studie net afgerond. De raciaal/etnische afkomst van de vrouwen is gevarieerd.

Al naar gelang haar verwantschap met één of meerdere van Surinamese etnische groepen³ hebben de individuele vrouwen zich zelf omschreven als 'creools', 'mix' dan wel 'gemengd', 'hindoestaans', 'negerin' of 'gewoon Surinaams'.

De gesprekken gingen zelden expliciet over discriminatie of vooroordeel. De term 'racisme' is eigenlijk nauwelijks genoemd. Het taboe op 'racisme' en in minder mate het woord 'discriminatie' geldt met betrekking tot de Nederlandse situatie namelijk ook voor Surinaamse mensen.

Het probleem racisme te bespreken in een context waarin dit

nauwelijks 'geoorloofd' leek, had natuurlijk beperkingen wat betreft de informatie die hierover kon worden verkregen. Om die reden wilde ik ook gesprekken voeren met een groep vrouwen die van jongs af aan gesocialiseerd is zich zelf te definiëren als lid van een onderdrukte zwarte 'minderheids-groep' en dientengevolge ook vanuit de eigen ervaring gewend is openlijk over het racisme van witte mensen te spreken.

In Berkeley, een universiteitsstad in de Amerikaanse staat Californië en het daaraan grenzende Oakland interviewde ik negen Afro-amerikaanse vrouwen. Zwarte Amerikanen uit deze streek zijn intensief betrokken geweest bij de strijd om gelijke burgerrechten en de opkomst van de Black Power beweging in de jaren zestig. Het was dan ook te verwachten dat het onderwerp racisme openlijk bespreekbaar was. Over alle-daags racisme in het leven van Afro-amerikaanse vrouwen gaat hoofdstuk III. De indruk die zij geven van haar socialisatie en daarbij de bewustwording over het racisme van witte mensen typeert de Amerikaanse situatie als zeer verschillend van de Nederlandse. Concrete ervaringen over de alledaagse omgang met witte Amerikanen wijzen echter op diverse overeenkomsten met hetgeen Surinaamse vrouwen vertelden. De overeenkomsten ondersteunen de interpretaties die Surinaamse vrouwen geven aan haar ervaringen met witte mensen in Nederland. Soms wordt de interpretatie van Surinaamse vrouwen niet alleen ondersteund, maar ook verder toege-licht door visies van zwarte Amerikaanse vrouwen. De groep Afro-amerikaanse vrouwen is selectief samengesteld. Hoewel afkomstig uit zowel heel arme als (kleine) middenstands-gezinnen hebben ze meestal een hogere opleiding genoten. De feministische overweging dat vrouwen veel kunnen herkennen in en leren van elkaars ervaringen loopt als een leidraad door het boek heen. Het was in eerste instantie de reden waarom ik als Surinaamse naar ervaringen van andere Surinaamse vrouwen vroeg. Voor meer informatie over de betekenis van racisme sprak ik met Afro-amerikaanse vrouwen en gebruik haar ervaringen weer om de situatie in Nederland beter te kunnen begrijpen. Hoewel dit boek alleen over ervaringen van twee groepen vrouwen gaat, is het niet on-

waarschijnlijk dat ook andere vrouwen van kleur zoals Indi-
sche, Turkse, Molukse, Antilliaanse, Chinese of Marokkaan-
se vrouwen hierin herkenning vinden. Hetzelfde geldt wel-
licht voor mannen uit etnische groepen. In welke mate er
sprake is van overeenkomstige ervaringen en hoe de identifi-
catie de gemeenschappelijke strijd tegen racisme kan verster-
ken is een discussie waar de inzichten en ervaringen van
zwarte vrouwen hopelijk verder toe stimuleren.

Hoofdstuk I

Racisme in Nederland

De multi-etnische samenleving

Nederland is door de jaren heen steeds meer een multi-etnische samenleving geworden. Belangrijk is vooral de periode na de Tweede Wereldoorlog. Ten gevolge van politieke spanningen na de onafhankelijkheid van Indonesië kwamen in de jaren vijftig naar schatting 250.000 Indische Nederlanders en zo'n 12.000 Molukkers hier naar toe. De laatste groep is inmiddels gegroeid tot ongeveer 32.000⁴. In de jaren zestig en zeventig werven Nederlandse bedrijven arbeiders uit het Mediterrane gebied voor het verrichten van – laaggekwalificeerd – werk in Nederland. Het waren vooral Spanjaarden, Italianen, Joegoslaven, Turken, Marokkanen en Portugezen (inclusief Kaapverdianen). Aanvankelijk ging het voornamelijk om mannen. In een latere fase voegden echtgenotes(n) en kinderen zich bij hen. Bij elkaar bedraagt het aantal buitenlanders uit het Mediterrane gebied ongeveer 325.000⁵. In dezelfde periode vestigden zich ook Nederlandse staatsburgers van Surinaamse en Antilliaanse afkomst in Nederland. Eerst waren het vooral (geworven) arbeiders, studenten en kleine middenstanders, die in Nederland betere toekomstperspectieven zagen voor hun kinderen. De aangekondigde onafhankelijkheid van Suriname (1975) bracht daar verandering in. Uit angst voor politieke onrust en onzekerheid over de toekomst verkoos een groot aantal Surinamers het Nederlandse staatsburgerschap te behouden en zich hier te vestigen. De migratie vond plaats in een relatief korte periode (1970-1975). Er wonen ongeveer 32.000 Antillianen en 180.000 Surinamers in Nederland⁶. Er verblijft ook een klein aantal politieke vluchtelingen hier, bijvoorbeeld uit Chili, Bolivia en Vietnam. In totaal is vijf à zes procent van de mensen in Nederland van allochtone afkomst⁷.

Het Nederlandse beleid ten aanzien van Indische Nederlan-

ders in de jaren vijftig was gericht op assimilatie. Assimilatie wordt ook wel aangeduid als het 'melting pot' idee (smeltkroes van 'rassen' en culturen). Dit komt neer op de opvatting, dat de samenleving een cultureel homogeen eenheid is, waar immigranten volledig in geabsorbeerd moeten worden⁸. Vanuit het gezichtspunt van immigranten betekent assimilatie het moeten opgeven van veel eigen normen, waarden en gebruiken. Als kleine 'minderheidsgroep', een groep met een veelal lage sociaal-economische positie en nauwelijks of geen politieke macht, is het immers heel moeilijk de eigen culturele identiteit te behouden onder grote druk tot volledige aanpassing vanuit de dominante groep. De eis van volledige aanpassing vraagt de prijs van gehele afwijzing van de eigen cultuur, alsof het om een minderwaardige traditie gaat. Berucht zijn in dit verband voorbeelden uit de Verenigde Staten waar zwarte Amerikanen soms hun eigen mooie huid blootstelden aan chemische bleekmiddelen om 'nog aangepaster' te zijn en dan misschien 'mee te kunnen tellen' (lees: niet meer gediscrimineerd te worden).

Er is in Nederland nog weinig bekend over de invloed van het assimilatiebeleid op het welzijn van Indische Nederlanders. Een vaker gehoorde mening is, dat 'het assimilatieproces' destijds geruisloos verliep en Indische Nederlanders geheel geaccepteerd zijn door de autochtone Nederlanders⁹. Dat ongeveer een derde deel van de Nederlanders in een enquête¹⁰ aangeeft dat ze Indische mensen niet eens als buur zouden willen, maakt termen als 'verdwenen' in de samenleving en 'geaccepteerd' op zijn minst discutabel. Voor een boeiende indruk van de strijd voor behoud van de Indische cultuur onder druk van een vaak 'niet begrijpende' en ook wel 'vijandige' Nederlandse omgeving verwijs ik naar de roman *Geen gewoon Indisch meisje* van Marion Bloem¹¹.

Het beleid voor andere etnische minderheden verschilde opmerkelijk. Aanvankelijk werd er daarbij vanuit gegaan, dat het verblijf hier tijdelijk zou zijn. Er werd een aantal voorzieningen getroffen. Verder kregen etnische minderheden beperkte financiële mogelijkheden om eigen organisaties, verenigingen of maatschappelijke dienstverlening in het leven te roepen. Kenmerkend voor de jaren zestig en zeventig was

vooral het idee van culturele tolerantie : het 'welwillend' verdragen van de tijdelijk aanwezige etnische groepen en daarom toestaan dat ze (niet storende) culturele aspecten 'mogen' behouden. Zo neerbuigend als het hier staat is het idee van tolerantie misschien niet bedoeld, maar het is wel waar het op neerkomt¹². Want had men weleens bedacht (en benadrukt) dat nieuwe etnische groepen stilzwijgend de Nederlandse cultuur hebben getolereerd? (Ja, dat klinkt dan ineens gek!) Tolerantie zei immers steeds iets over de positief gewaardeerde houding van Nederlanders, maar niets over de rechten van etnische groepen op medemenselijkheid.

Tegen het eind van de jaren zeventig groeide steeds meer het besef, dat Nederland er min of meer voorgoed een aantal etnische groepen bij heeft gekregen. De multi-etnische aard van de huidige Nederlandse bevolking komt vooral tot uiting in de grote steden. In Amsterdam is dertien procent van de bewoners afkomstig uit etnische 'minderheidsgroepen'¹³. Het overheidsbeleid is de laatste jaren gericht op integratie van deze nieuwe landgenoten in de samenleving. De 'Minderhedennota' van 1983 spreekt dan ook van een 'heroriëntatie'¹⁴, waarbij zelforganisatie van etnische minderheden geleidelijk wordt ingeperkt ten gunste van integratie in het algemene beleid. Een verschil tussen assimilatie en integratie is echter, dat de integrationistische visie ruimte laat voor het behoud van eigen culturele aspecten (in theorie althans).

De integratiegedachte is een positief uitgangspunt als daaraan de betekenis wordt gegeven dat alle etnische groepen gelijkwaardig vertegenwoordigd zijn op alle niveaus en in alle sectoren van de samenleving. Concreet uitgedrukt wordt het dan vanzelfsprekend dat Surinaamse vrouwen niet alleen bejaardenverzorgster zijn, maar ook verpleegtehuisdirectrice. Een belangrijke beperking van het idee van integratie is echter dat racisme als een probleem 'apart' wordt gezien. Een aangepaste wetgeving, juridische maatregelen, voorlichting en eventueel een anti-discriminatie-instituut¹⁵ zouden daar redelijk afdoende bestrijdingsmiddelen tegen zijn. Een dergelijke opvatting bepaalde het beleid in de Verenigde Staten na de jaren zestig, is toegepast in Groot-Brittannië en blijkt nu ook de visie te zijn van de Nederlandse overheid¹⁶. Dat de

'Minderhedennota' zich consequent houdt aan termen als 'achterstelling', 'discriminatie' of 'vooroordeel' is hierin symptomatisch. Het woord 'racisme' is omzeild. En daarmee de erkenning dat de Nederlandse samenleving zelf racistisch van aard is¹⁷.

De racistische samenleving

Over de historische ontwikkeling van racisme van Nederlanders tegen mensen van kleur is weinig meer bekend dan informatie over de slavernij van Afrikanen of koloniale praktijken in het voormalig Nederlands-Indië. Dit heeft slechts indirect betrekking op processen in de Nederlandse samenleving zelf. Het is niet onwaarschijnlijk dat er jarenlang sprake moet zijn geweest van *latent* racisme. De zo gekoesterde Nederlandse gastvrijheid kon de toets van de werkelijke confrontatie met zwarte mensen niet doorstaan; wat kennelijk sluimerend onder de oppervlakte aanwezig was veranderde in *actueel* racisme.

Toch is het woord 'racisme' jarenlang taboe geweest als het ging om een uitleg van de verhouding van Nederlanders tot medeburgers van kleur¹⁸. En daar is eigenlijk nog maar weinig verandering in gekomen. Na de Tweede Kamer verkiezingen van 1982 is pijnlijk duidelijk geworden dat ook in Nederland het bestaan van racisme een niet meer te ontkennen realiteit is¹⁹. Deze recente bewustwording geldt voornamelijk voor (witte) Nederlanders zelf. Uit de alledaagse ervaring in Nederland weten de meeste zwarte mensen al heel lang dat racisme hier voorkomt, veelvuldig en wijd verbreid. 'Angst' voor de term racisme en onbegrip van witte mensen voor de werkelijke betekenis daarvan hebben dit probleem echter moeilijk bespreekbaar gemaakt. Zo zijn veel vormen van vooroordeel, onaardigheid, agressie, discriminatie en andere onaangename ervaringen die zwarte mensen van witte mensen ondervinden eveneens moeilijk aan te kaarten. Je kan als zwarte voor overgevoelig, vervelend of kleinzielig worden aangezien. Van racisme 'mag' immers niet gesproken wor-

den, want dat zou door Nederlanders kunnen worden opgevat als beschuldiging van neiging tot gewelddadigheid of fascisme. En daar wil men zich terecht van distantieëren²⁰. Een veel gehoorde mening is dan ook dat iets 'misschien wel discriminatie is, maar dat hoeft je dan niet direct *racisme* te noemen'.

Het kwaad zit niet in het woord *racisme*, maar in de praktijk daarvan. Het is daarom ook belangrijk precies aan te geven wat *racisme* eigenlijk betekent en misverstanden daarover uit de weg te ruimen. Eén van de meest elementaire vergissingen is het idee dat de aanduiding 'racistisch' alleen gereserveerd zou zijn voor mensen die openlijke haat, agressie en vijandigheid tegen zwarte mensen ten toon spreiden. De veelal eenzijdige aandacht voor juist zo'n kleine extreme groep is in feite het uithollen van de betekenis van *racisme*. Vooroordeel en discriminatie ten opzichte van zwarten komt namelijk niet slechts incidenteel voor. Witte mensen idealiseren en begunstigen zichzelf als groep regelmatig. De vanzelfsprekendheid waarmee witte mensen elkaar positief discrimineren in vergelijking met zwarte mensen is het spiegelbeeld van de systematische negatieve discriminatie van zwarte mensen. *Racisme* is dus een *groepsprobleem*²¹. Het probleem dat witten als groep zwarten onderdrukken.

Bewust of onbewust, gewild of niet, iedere witte persoon in de Nederlandse samenleving profiteert direct of indirect van de eigen bevoorrechte positie ten opzichte van zwarte medeburgers. Positieve discriminatie van witte mensen, dat wil zeggen het wel als vanzelfsprekend doen gelden van menselijke rechten voor witten, maar niet of in mindere mate voor zwarten komt overal in de samenleving voor. Het woord 'rechten' heeft hier niet zozeer betrekking op de juridische betekenis, maar op acceptatie, respect en andere vormen van erkenning van de waardigheid van zwarten als mensen. Witte mensen kunnen zwarte medeburgers afwijzend en als minderwaardige mensen behandelen omdat witten als groep de *machtpositie* en de machtsmiddelen hebben die *racisme* in de samenleving ook mogelijk maakt. Zwarte mensen hebben daarom ook veelal de laagste maatschappelijke posities en slechts geringe sociale status. Het is duidelijk dat deze collec-

tieve 'achterstelling' van zwarten niet het werk kan zijn van een kleine extreme groep of een aanwijsbare politieke splinterpartij. Een zinnige bespreking van het probleem racisme is daarom alleen mogelijk vanuit de onderkenning dat de samenleving als geheel racistisch van aard is²². Nederland is een racistische samenleving. Dit betekent dat racisme niet een eigenschap is van een specifiek soort individuen, bijvoorbeeld autoriteitsgevoelige mensen, of een specifieke groep, bijvoorbeeld mensen in arbeiderswijken.²³

De bewering dat de meeste Nederlanders racistisch zijn zal bij witte mensen wellicht verontwaardiging oproepen. Want wie laat zich nu graag racist noemen! Let wel, er wordt hier niet gezegd dat Nederlanders het er over het algemeen openlijk met elkaar over eens zijn dat mensen met een donkere huidskleur minderwaardig zijn en ook als zodanig behandeld moeten worden. Het idee dat witte mensen vanwege hun huidskleur en 'beschaving' superieur zouden zijn boven andere volken en op grond daarvan ook macht en controle over hen zouden mogen uitoefenen is een paar honderd jaar lang impliciet als onbetwistbaar gegeven van generatie op generatie gereproduceerd. Het racisme is dus diep geworteld in de samenleving. Het superioriteitsidee is als zo 'vanzelfsprekend' ingeslepen in de socialisatie van witte mensen, in de opvoeding, het onderwijs, de media, de politiek, arbeidsverhoudingen, kortom de hele organisatie en het functioneren van de samenleving, dat veel witte mensen het racisme niet eens meer herkennen in hun eigen gevoelens, houding en gedrag ten opzichte van zwarte mensen.

Racisme, wat is dat eigenlijk?

Het is een algemeen menselijke eigenschap identificatie en het gevoel 'erbij te horen' te ervaren ten opzichte van een bepaalde eigen groep: de 'wij-groep'.²⁴ Deze 'wij-groep' kan de familie zijn, de klas waar je op school in zit, de stad (wij Amsterdammers), de generatie (wij jongeren), de sekse (wij vrouwen) enzovoorts. Daartegenover worden dan specifieke an-

deren geplaatst (andere families, de andere klas, et cetera) of meer in het algemeen iedereen die om welke reden dan ook niet tot de 'wij-groep' wordt gerekend. Die anderen horen dan tot de 'zij-groep'. Het 'wij' en 'zij' denken is de basis van het verschijnsel *etnocentrisme*, centraal hierbij staat de houding of opvatting dat de eigen etnische groep uniek en zelfs 'beter' is dan andere etnische groepen²⁵. Dit betekent dat de normen en waarden van de eigen groep als 'goede norm' gelden. De cultuur en gebruiken van andere volken worden dan vanuit die norm beoordeeld. Een bekend voorbeeld van westerse etnocentrisme bleek bijvoorbeeld toen een uit zwart Afrika afkomstige traditionele haardracht door een witte filmster werd opgepikt en als nieuw werd gepresenteerd: het 'Bo Derek' kapsel met talloze smalle vlechten. Door te doen alsof het om een moderne westerse mode ging, hoefde er geen verandering te komen in de houding die westerlingen over het algemeen hebben ten opzichte van zwarte mensen in Afrika: primitief en weinig beschaafd. Etnocentrisme blijkt vaak ook uit het onvermogen van bijvoorbeeld onderzoeker/sters zich geestelijk werkelijk te verplaatsen in de wereld van die andere etnische groep waar ze informatie over willen hebben. Zo worden zogenaemde 'creoolse' vrouwen (uit Suriname) wel heel berekenend en gevoelloos voorgesteld als je leest dat ze 'het haar man lang niet altijd kwalijk (nemen) als hij er een andere relatie op na houdt, zolang hij zijn financiële verplichtingen aan haar blijft nakomen'²⁶. Pijn, woede, zorgen, liefde en andere menselijke gevoelens van zwarte vrouwen verdwijnen achter de snelle generalisatie van de witte onderzoekers. Kenmerkend voor etnocentrisme is ook dat de houding ten opzichte van de eigen groep tolerant is in vergelijking met de houding tot andere groepen²⁷. Wat 'slim' heet als het om de eigen groep gaat, wordt 'sluw' genoemd als het om anderen gaat. Nederlandse werklozen worden terecht gezien als een gedupeerde groep, als het om Surinamers gaat heet het ineens dat 'ze niet willen werken'.

Samengevat heeft etnocentrisme dus betrekking op het denken, voelen en oordelen vanuit de etnische 'wij-groep' die 'goed' en 'normgevend' wordt gevonden. Het is een positieve bevooroordeeldheid ten opzichte van de eigen groep. Het

voorbeeld van de Surinamers die 'niet zouden willen werken' laat zien dat etnocentrisme de voedingsbodem is voor het ontstaan van etnisch vooroordeel.

In tegenstelling tot etnocentrisme dat gericht is tegen willekeurige andere groepen, heeft *etnisch vooroordeel* betrekking op specifiek aangeduide andere etnische groepen. Het accent ligt niet meer op het denken vanuit de 'wij-groep', maar op de negatieve houding tegen een bepaalde etnische groep. Het gaat ons hier echter niet alleen om etnisch vooroordeel, maar ook om raciaal vooroordeel. Een scheiding daartussen is niet altijd gemakkelijk aan te brengen. In het vervolg wordt daarom gesproken van raciaal/etnisch vooroordeel. Wat is nu het verschil tussen de aanduiding 'raciaal' en 'etnisch'?

De vraag waar het begrip 'ras' vandaan komt en wat we daar precies onder moeten verstaan heeft onder wetenschappers veel discussies opgeleverd.²⁸ Een belangrijke conclusie is dat er biologisch gezien maar van één menselijk ras kan worden gesproken: de menselijke soort zelf (*Homo sapiens*).²⁹ Dit neemt niet weg dat er in populaire zin wel degelijk onderscheid wordt gemaakt tussen 'rassen'. Wat daar eigenlijk mee bedoeld wordt zijn *raciale typen*³⁰ of raciale groepen, dat wil zeggen groepen die op basis van fysieke kenmerken (huidskleur, haar, ogen, lichaamsbouw en dergelijke) worden gekenmerkt als verschillend ten opzichte van andere groepen. De keuze welke kenmerken cruciaal zijn om raciale typen van elkaar te onderscheiden is historisch gegroeid en in zekere zin willekeurig. (Bij wijze van spreken had er ook een 'roodharig' raciaal type kunnen zijn, of een volk van alle mensen van boven de twee meter, als alle roodharigen of lange mensen van generatie op generatie als aparte groep hadden geleefd en hun specifieke kenmerken groepsgewijs hadden gereproduceerd.)

Het begrip 'ras' wordt daarom ook wel een sociale constructie genoemd. Dat wil zeggen: hoewel het schijnbaar lijkt te gaan om de indeling van mensen in groepen met een bepaald typisch uiterlijk ligt het eigenlijk belang in de associatie van raciale groepen met een bepaald soort eigenschappen en een bepaald soort gedrag. De deterministische toeschrijving van

specifiek gedrag en specifieke menselijke mogelijkheden aan verschillende raciale groepen is de kern van het raciaal denken.³¹

Over de betekenis van de aanduiding 'etnisch' zijn de meningen verdeeld. Begrippen als 'etniciteit' en 'etnische groep' zijn vooral de laatste vijftien jaar populair geworden. Deze opleving die zowel geldt voor sociale wetenschappers als in het alledaagse taalgebruik is ook wel de 'ontdekking van cultuur' genoemd.³² De strekking hiervan is, dat mensen niet alleen ingedeeld moeten worden op basis van raciale (uiterlijk waarneembare) kenmerken, maar ook op basis van de geschiedenis, taal, religie, 'manier van leven', normen en waarden die een groep met elkaar deelt. De etnische afkomst van individuele mensen is dus niet per se van buitenaf gelijk te herkennen. De gemeenschappelijke culturele geschiedenis en voorouders die leden van een etnische groep met elkaar delen betekent echter dat een etnische groep tegelijkertijd ook een raciale groep kan zijn. In die zin is het vaak moeilijk de etnische afkomst los te zien van een bepaald raciaal type.³³

Raciaal/etnisch vooroordeel is een negatieve houding ten opzichte van een bepaalde groep of individuele leden daarvan op basis van de raciaal/etnische afkomst van die groep. Deze negatieve houding (negatieve ideeën, opvattingen, meningen, gevoelens, neigingen, wensen en dergelijke) is gebaseerd op niet terechte generalisaties en een onjuist beeld over die groep. Vooroordelen zijn niet gewoon voorbeelden van 'verkeerde informatie'. Kenmerkend voor het hebben van vooroordeel is de neiging niet open te staan voor meer genuanceerde informatie. Men wil vasthouden aan de negatieve houding (en kan vaak ook emotioneel reageren op tegenpraak).³⁴ Neem bijvoorbeeld de volgende dialoog:

A: Die Surinamers teren op onze belastinggelden.

B: De meeste Surinamers werken en betalen juist belasting zou ik zo zeggen.

A: Moest er nog bij komen ook. Eerst niet willen werken en dan zeker ook de belasting denken te ontduiken.

B: Hoe kun je nu zeggen dat ze niet willen werken als blijkt hoeveel Surinamers zich inschrijven bij het arbeidsbureau, maar gewoon niet aan de bak komen omdat werk-

nemers al bij voorbaat geen Surinamers willen?

A: Dat zeg ik nu juist. Ze zijn lui en laten zich liever een uitkering betalen. Geen wonder dat men liever een Nederlander in dienst neemt.

Dit kan zo verder doorgaan. Het is duidelijk dat A selectief luistert naar B en diens argumenten alleen aangrijpt om het eigen vooroordeel te verdedigen.³⁵

Vooroordeel tegenover een bepaalde etnische groep wil niet per definitie zeggen dat er sprake is van racisme. De vele variaties op het thema 'friet' en 'de Belgen' of de vaak nauwelijks verholen antipathie van sommige Nederlanders tegen Duitsers of Amerikanen duiden op vooroordeel, maar niet op racisme. Het vooroordeel dat Surinamers niet zouden willen werken is daarentegen wel een voorbeeld van racisme. Raciaal/etnisch vooroordeel is een vorm van racisme indien de andere groep als biologisch of cultureel inferieur wordt gezien. Daarbij hebben Nederlanders als dominante groep de *machtspositie*³⁶ en de machtsmiddelen om het eigen superioriteitsidee en het gevoel eerder in aanmerking te komen voor bepaalde rechten en voorrechten ook om te zetten in daden: het discrimineren van etnische 'minderheidsgroepen'. Om het voorbeeld over Surinamers aan te houden: vooroordelen als dat ze niet zouden willen werken, hebben tot gevolg dat het recht op een baan een *voorrecht* wordt voor Nederlanders. Het percentage werkloze Surinamers is dan ook beduidend hoger.

Racisme is een complex geheel van vooroordeel en discriminatie gebaseerd op een ideologie van raciale dominantie en onderdrukking. Racisme betekent het definitief *toeschrijven van inferioriteit* aan een bepaalde raciaal/etnische groep en het gebruik van dit minderwaardigheidsprincipe om de ongelijkwaardige behandeling van die groep te propageren en te rechtvaardigen. Die andere groep wordt als intrinsiek vreemd en verschillend gezien. Racisme gaat vaak samen met het idee dat die andere groep erop uit zou zijn de dominante groep rechten 'af te pakken' en 'onder de voet te lopen'. Vandaar de nauwe verwantschap tussen racisme en vreemdelingenhaat. De combinatie van minachting voor mensen van kleur en het idee dat 'te veel' zwarte mensen in het land een

bedreiging zou vormen voor het gemeenschapsgevoel van witte mensen (lees: de 'zuiverheid' van de witte cultuur) wordt in Groot-Brittannië ook wel het 'nieuwe racisme' genoemd.³⁷ De functie van racisme is de onderdrukking van specifieke raciaal/etnische groepen te legitimeren. Daardoor worden de op raciaal/etnische afkomst gebaseerde machtsverschillen steeds gereproduceerd.

Verschillende typen van racisme

Degene die denkt dat racisme inhoudt dat er expliciet gezegd of geschreven wordt: 'Zwarte mensen zijn van een minder soort', zal wellicht concluderen dat er weinig racisme voorkomt in Nederland. De boodschap dat zwarten minder slim, minder beschaafd, minder gevoelig, minder menselijk zouden zijn en dat ze daarom minder vriendelijk, minder beleefd, minder rechtvaardig en minder menselijk behandeld 'mogen' worden, verspreidt zich op heel veel, vaak onzichtbare, manieren.

Om een beter beeld te krijgen van de diepgang achter de stelling dat de Nederlandse samenleving racistisch is, wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende typen van racisme: cultureel, institutioneel en individueel.

Cultureel racisme (ook weleens aangeduid als ideologisch racisme)³⁸ heeft te maken met het beeld van zwarte mensen dat via verschillende kanalen als boeken, kranten, reisverslagen, maar ook door de taal zelf, de religie, kunst of culturele feesten wordt uitgedragen. Cultureel racisme heeft een lange geschiedenis en gaat vooraf aan andere vormen van racisme in de samenleving.³⁹ Centraal is de tegenstelling: 'Goede beschaafde "blanken"' enerzijds en 'wilde, onontwikkelde' mensen van kleur anderzijds. Cultureel racisme is de stap van het 'wij-denken' (het ethnocentrisme) naar het kwalificeren van zwarte culturen, gebruiken en waarden of de 'aard' van verschillende volken van kleur als inherent minderwaardig. Vroege voorbeelden van cultureel racisme blijken uit de onmiddellijke associatie van een donkere huidskleur met de

kleur 'zwart' en 'dus lelijk' in vergelijking met het rose en wit van Noordeuropeanen. Dit gebeurde al gauw na de eerste ontmoetingen van witte mensen met toen zogenoemde 'negers' uit Afrika, in de zestiende eeuw.⁴⁰ Een aannemelijke verklaring hiervoor is, dat het begrip 'wit' (voor engelstaligen 'white' en in het nederlands merkwaardigerwijze 'blank'), traditioneel geassocieerd werd met 'goed en zuiver' en het woord 'zwart' met 'vuil en slecht'. Witte mensen voelden zich beschaafder dan andere volken, ongeacht of het om Indianen ging of Afrikanen. In tegenstelling tot de eersten die voornamelijk als 'wilden' werden gezien om hun religie en cultuur werd in geval van 'negers' de 'onbeschaafdheid' onlosmakelijk verbonden met de 'zwarte' huidskleur.⁴¹

Voor mensen in Europa vormden opgestuurde reisverhalen van rondtrekkende landgenoten een belangrijke bron van informatie over het leven van volken elders op de wereld. Het beeld van de 'onbeschaafde inboorling' werd vanuit verschillende hoeken uit de wereld door Nederlanders aan het moederland doorgegeven.

Ter illustratie een paar voorbeelden uit *De aarde en haar volken*, een tijdschrift van reisverhalen en indrukken van diverse auteurs. Citaten⁴² uit afleveringen van het eind van de vorige eeuw geven de volgende informatie over de 'aard' van verschillende raciale groepen:

Zuid-Afrika: 'Een groot nadeel op de diamantenvelden is de diefachtige aard der negers' schrijft een vrouw in haar reisheinneringen. Een Nederlander die naar zijn zeggen ter plaatse wilde bewijzen dat 'die blanke Europeanen toch eigenlijk voor niets bevreesd waren' schrijft vanuit 'Achter-Indië' over de 'verregaande domheid' van de olifant die zich laat commanderen door 'een bij hem vergeleken nietigen wilde, die (...) toch zeker minder intelligent dan het dier, hem naar zijn goed vinden overal heen doet gaan'. Vanuit Egypte kunnen we lezen over 'de naïviteit en goedhartigheid der Oosterlingen' en vanuit Palestina over de bevolking van Hebron die zo 'woelig en onstuimig van aard' is. Verontwaardigd wordt bericht uit Haïti dat de 'arme hoofden der kleurlingen en der zwarten werden verbijsterd en op hol gebracht door het onzinnige geschetter over mensenrechten, door de erger dan

holle klanken van gelijkheid en vrijheid'. (Over de 'negatieve' invloed van de Franse revolutie op de gang van zaken in het Haïti van eind 1700). Van 'Mistress Senki' uit China wordt tot slot nog verteld dat zij 'voor eene chineesche, (...) inderdaad eene schoonheid' was. Het bovenstaande is een willekeurige greep uit de vele voorbeelden. De ijdele hoop dat dit soort racistische beschrijvingen over volken van kleur achterhaald zijn en tot de geschiedenis behoren vervliegt als we bijvoorbeeld stilstaan bij de racistische visies die Nederlandse kinderen via kinderboekjes krijgen opgedrongen. Na analyse van een honderdtal kinderboeken, waarvan zo'n vijftien uit de jaren zestig en zeventig, het leesvoer van de huidige generatie jongeren dus, komt Roline Redmond⁴³ tot de conclusie dat de voorstelling van zwarte mensen vaak negatief, denigrerend en racistisch is. Ze geeft daar ook overtuigende voorbeelden van. De donkere huidskleur van Afrikanen wordt als kennelijk heel belangrijk extra aangestreept door deze bijvoorbeeld te vergelijken met witte contrasten (het hagelwitte tafellaken of het heldere wit van het overhemd).⁴⁴ Door deze 'schone' witte voorwerpen tegenover de zwarte huid stellen is de implicatie dat die donkere huidskleur ook het tegenovergestelde van 'schoon' zou zijn. Zwarte mensen worden ook rondit lelijk genoemd: 'Lelijk om te zien: met een platte neus en een breed gezicht.'⁴⁵ En dan is er de steeds terugkerende onderdanigheid ten opzichte van witte mensen. Zwarten worden verder voorgesteld als lui, agressief en labiel (negers die van nature huilen en onderhevig zijn aan stemmingen).⁴⁶ Uitschelden gaat niet met 'rotjong' of 'trut' maar is raciaal gericht: 'Lelijke zwartkop', 'roetmop' of 'lelijk roetzwart ding'.⁴⁷ Ook de associatie van zwarte mensen met dierlijke eigenschappen en met dieren zelf (de aap als favoriete vergelijking) komt vaak voor. Zwarten worden ook voor woest en wild aangezien, voor menseneters met wie wegens hun gebrekkige taalgebruik moeilijk te communiceren valt. Witte mensen zijn dan uiteraard de avonturiers en beschavingbrengers.

Gezien het bovenstaande is het niet verwonderlijk dat er over Zwarte Piet gezongen wordt: 'Ook al ben ik zwart als roet, ik meen het toch goed.'

Cultureel racisme wordt kinderen op verschillende presenteerblaadjes aangeboden. Zelf hebben ze dan vaak niet meer in de hand dat hetgeen ze lezen en leren deel wordt van hun eigen manier van denken.

Neem bijvoorbeeld het volgende verhaal dat een welopgevoede Nederlandse jongen van een jaar of zestien laatst spontaan vertelde: 'Een jongen van mijn klas is in Arabië geweest. Zijn vader werkte daar als ingenieur. Nou hadden ze daar in de woestijn een ijsbaan laten aanleggen. Belachelijk, al die inboorlingen die ook wilden schaatsen!'

Hij schrok er achteraf zelf van. (Dat witte mensen zich de luxe permitteren van verwarmde zwembaden – en zoals in Amsterdam bovendien geheel tropisch ingericht – is toch alleen maar leuk?)

Kijken we naar het beeld over de Derde Wereld dat kinderen via schoolboeken te zien krijgen, dan wordt het een en ander duidelijker.

Harry van den Berg en Peter Reinsch⁴⁸ analyseerden vijftientig doorsnee schoolboeken die op verschillende Nederlandse scholen gebruikt worden. De racistische visie uit de kinderboeken komt terug bij het vak aardrijkskunde. Van nomaden in de woestijn bijvoorbeeld wordt opgemerkt dat ze in een tent wonen waar witte mensen ('een opkoper bij ons' of 'een kampeerder zoals jij') hun neus voor zouden ophalen. Afstand creëren dus. Dat soort mensen is anders dan 'wij'. Eigenlijk, zo is de teneur verder, zijn het misschien niet eens echt mensen: er volgt een beschrijving van een bewoonster als iemand met tenen die 'graaien en grijpen' en handen met 'hetzelfde aapachtige als haar voeten'.⁴⁹

Zoals het hier boven staat lijkt het misschien allemaal zo duidelijk racistisch dat je zou veronderstellen dat 'iedereen' dat meteen doorheeft. Dergelijke beschrijvingen zijn echter vloeiend verweven in de rest van de tekst die niet per se negatief hoeft te zijn. Het kost dan ook extra oplettendheid om juist die schadelijke racistische gedeelten eruit te lichten. De leerlingen krijgen het racisme als 'vanzelfsprekend' aangeboden, tenzij de individuele docent of een alerte leerling(e) de moeite neemt om erop te wijzen.

Expliciet racisme zoals in het bovenstaande voorbeeld komt

over het algemeen minder vaak voor in schoolboeken. Er is veelal sprake van impliciet racisme (door Van den Berg en Reinsch racistische associaties genoemd). De indruk die blijft hangen (die kennelijk ook móét blijven hangen) na geschiedenis, taal, aardrijkskunde en andere leerboekjes te hebben bestudeerd is dat het westen 'superieur' is, kolonialisme een vanzelfsprekende samenloop van de geschiedenis was, Derde Wereldlanden hun 'achterstand' vooral aan zich zelf te danken hebben, de Derde Wereld achterlijk is, en Nederland zo goed is hulp te bieden en leidinggevende mensen te sturen. Deze ideologie van de superioriteit van witte mensen en de daardoor 'logische' gevolgtrekking van inferioriteit van volken van kleur spreekt niet alleen uit schoolboeken voor de lagere school, zoals Van den Berg en Reinsch onderzochten, maar ook uit leerboeken voor het voortgezet onderwijs.⁵⁰

Wie is nu nog verbaasd over het zoontje van de witte ingenieur dat laatzinnig aan zijn Nederlandse vriendjes vertelde over die 'inboorlingen' die nota bene wilden schaatsen?

Cultureel racisme wordt ook uitgedragen door andere media, bijvoorbeeld de reclame. Pas heel recent 'mogen' zwarte mensen (maar niet van die hele zwarte) ook 'meedoen' in de bioscoop of televisiereclame. Mede door de ontdekking van etnische minderheden als consumentengroep moeten ook witte mensen wennen aan het idee dat X-drank lekker smaakt ook al is het een Surinaamse jongen die hen daarvan moet overtuigen. Maar krijgen we ooit een reclame die zegt dat je met XX-zonnecrème bijna net zo mooi bruin wordt als... waarop een trotse Antiliaanse of Molukse op het scherm verschijnt? Of een zwarte vrouw die laat zien dat je je met XYY-bodylotion weer lekker in je huid voelt. (Als Surinaamse vrouw weet ik hoeveel last mijn landgenotes vaak hebben van het feit dat de kou hun fijne huid snel doet uitdrogen). En wat te bedenken van permanent XOX die de prachtig vallende krulletjes heeft afgekeken van een Surinaamse die dan in beeld komt? Deze voorbeelden zijn niet bedoeld om de reclame te bevorderen, ze geven wel een indruk van de ideologie die predikt dat wat als esthetisch mooi wordt gepropageerd een attribuut van witte mensen moet zijn en dat serieuze boodschappen door witte mensen verkondigd moeten worden. Vandaar ook witte

nieuwslezers, witte programma-omroepers/sters en presentatoren. Alleen op de radio hoor je weleens een evident Suri-naams, Turks of Moluks geluid (maar je hoeft ze dan ook niet te zien!). Naar het beeld over 'etnische minderheden' in de reclame en op de Nederlandse televisie is verder nauwelijks systematisch onderzoek verricht.⁵¹ Dit is wel het geval met betrekking tot de berichtgeving in de dagbladders.

Op basis van consequente analyse van vijf landelijke dagbladen en twee provinciale, gedurende een maand, concludeert Teun van Dijk⁵² dat het Nederlandse lezerspubliek een weinig positief beeld krijgt voorgeschoteld van 'etnische minderheden' in de samenleving. In de berichtgeving is de 'wij' (witte Nederlanders)-positie het dominante perspectief van waaruit wordt geschreven. Op een enkele uitzondering na (met name wat betreft de misdaadverslaggeving, zoals in *De Telegraaf*) kan er niet echt van expliciet racisme worden gesproken. Impliciet is de boodschap echter duidelijk: er wordt vooral geschreven *over* medeburgers van kleur maar nauwelijks *door* hen of vanuit hun visie op bepaalde voor hun belangrijke gebeurtenissen. Daarbij worden ze hoofdzakelijk gezien als probleemgroep, die problemen heeft dan wel deze veroorzaakt. Conform het 'wij' (witten) perspectief wordt er nauwelijks ingegaan op het probleem dat Nederlanders hun medeburgers van kleur bezorgen: racisme en de nare, vaak ingrijpende gevolgen daarvan voor het welzijn van zwarte mensen.

De bevindingen van deze studie kunnen worden samengevat in de conclusie dat Nederlandse kranten weliswaar niet expliciet racistisch zijn, maar ánti-racistisch zijn ze bepaald ook niet.⁵³ Niet expliciet en ook niet impliciet, getuige de vele voorbeelden waarbij onder het mom van 'neutraliteit' mensen vrijuit racistische ideeën kunnen spuien. Commentaar van de redactie of de verslaggever, zoals het vaak gebruikelijke tegengif door zijdelingse opmerkingen als de krant een bepaalde visie volstrekt niet deelt, blijven ineens achterwege. Wat moet daar dan van gedacht worden? De golf van aandacht voor de Centrum-partij komt helaas ook niet voort uit een bewustwordingsproces bij de kranten. De lijn wordt doorgetrokken. Vanuit het 'wij'-(niet racistische 'normale'

witte mensen) perspectief wordt gedaan alsof het slechts die kleine aanwijsbare groep is die zich heeft laten beïnvloeden door de heersende ideologie van witte superioriteit. Maar wie weet er nu zeker of het niet je beste vriend of buurvrouw was die 'fout stemde'? En is de gênante vertoning waarbij interviewers zich keer op keer 'plat laten praten' door mensen die openlijk uitkomen voor hun racistische gevoelens niet een teken van onmacht, een signaal dat er kennelijk af en toe een verboden snaar van herkenning wordt geraakt door al die praat?

Het zou onzinnig zijn extreem racisme gelijk te stellen met meer gematigde vormen, of geen oog te hebben voor het feit dat de meeste Nederlanders racisme eigenlijk verafschuwen. Juist daarom is het zo belangrijk te laten zien hoe verspreid het idee van minachting en onverschilligheid ten aanzien van zwarte mensen cultureel wordt uitgedragen (bewust of niet), wordt opgenomen en wederom verder wordt overgedragen. Cultureel racisme wordt door de samenleving van generatie op generatie gereproduceerd. Hoewel de scherpe kantjes werden bijgeveild is de kern van vermeende superioriteit van de witte mens door de eeuwen heen bewaard gebleven.

Cultureel racisme lijkt slechts te maken te hebben met ideeën; diepgeworteld vooroordeel tegen zwarte mensen. Individuele mensen kunnen bevooroordeeld zijn zonder de opvatting van begunstiging van witte mensen (en dus benadeling van zwarte mensen) in de praktijk te realiseren. Met ander woorden: vooroordeel kan in theorie bestaan zonder op basis daarvan te discrimineren. Kenmerkend voor de racistische samenleving is echter dat de ideologie van witte superioriteit van bepalende invloed is voor het institutionele functioneren. Cultureel racisme kan dus niet los worden gezien van institutioneel racisme.

Instituties zijn overheidsorganen, bedrijfsinstellingen en organisaties die verantwoordelijk zijn voor de verzorging van arbeid, het politiek beleid, de wetgeving, gezondheidszorg, onderwijs, behuizing, maatschappelijke en commerciële dienstverlening en andere steunpilaren van de samenleving. Indien deze op zodanige wijze functioneren dat bepaalde raciale/etnische groepen in vergelijking met de dominante (wit-

te) groep beperkt worden in hun ontplooiingsmogelijkheden, minder rechten genieten, dan wel ongelijke mogelijkheden hebben om van de toegekende rechten gebruik te maken, is er sprake van *institutioneel racisme*.⁵⁴ Dit is een hele mond vol om te zeggen dat allerlei maatregelen die ervoor zorgen dat witte mensen in Nederland kunnen werken en wonen, een opleiding kunnen volgen, maatschappelijke en geneeskundige hulp kunnen krijgen en als burger bescherming genieten door de wetgeving en een beroep kunnen doen op de politie, minder toegankelijk zijn voor, en als minder vanzelfsprekend aangereikt worden aan medeburgers van kleur.⁵⁵

Sleutelbegrippen voor het begrijpen van de werking van institutioneel racisme zijn directe en indirecte discriminatie.

Raciale/etnische discriminatie is het ongunstig behandelen van (leden van) een bepaalde groep op basis van de raciale of etnische afkomst. Het verschil tussen directe en indirecte discriminatie laat zien waarom discriminatie wordt omschreven als in vergelijking met de dominante witte groep 'ongunstige' behandeling, in plaats van de vaker gebruikte aanduiding 'ongelijke' behandeling.

Directe discriminatie is het bekende ongelijk behandelen in gelijke omstandigheden: Stanley mag niet omdat hij zwart is en Jan mag automatisch wel omdat hij wit is. De gevolgen zijn ongunstig voor Stanley, vanwege zijn afkomst. In geval van *indirecte discriminatie* gaat het ook om de ongunstige gevolgen voor mensen van specifieke raciaal/etnische afkomst. Alleen is dit juist het gevolg van gelijke behandeling. Hoe zit dat nu? Het woord behandeling is met betrekking tot indirecte discriminatie misleidend. Het gaat vaker om de gelijke toepassing van vaststaande procedures of regels.⁵⁶ Het overheidsbeleid geeft daar een duidelijk voorbeeld van. De wet die bepaalt dat in het buitenland verblijvende kinderen van werknemers in Nederland aanspraak maken op minder kinderbijslag dan kinderen in Nederland zelf lijkt een 'neutrale' maatregel. Toepassing daarvan op iedere werknemer in Nederlandse dienst laat echter zien dat hierdoor een specifieke groep wordt getroffen: vooral Marokkaanse en Turkse kinderen. Voor Nederlanders zelf had zo'n wet er niet hoeven zijn. De meesten hebben hun kinderen immers hier bij

zich. De racistische intentie van zo'n maatregel bleek des te meer toen er bovendien werd voorgesteld om kinderen van Nederlandse diplomaten (ongeacht of deze ook in Turkije, Marokko, Suriname of Tunesië zouden zitten) van deze maatregel uit te zonderen. Dit laatste was overigens een poging tot directe discriminatie (ongelijke behandeling in gelijke omstandigheid: in het buitenland verblijvende kinderen van werknemers die premies betalen aan de Nederlandse staat). Indirecte discriminatie komt niet alleen voort uit het vaststellen van 'nieuwe' algemene regels. Ook de gelijke toepassing van bestaande procedures kan een 'etnisch ongunstig effect' hebben.⁵⁷ Zo kunnen de vele wettelijke voorschriften waaraan men moet voldoen voordat men zich als zelfstandige ondernemer mag vestigen alleen al door het taalprobleem buitenlandse burgers in een nadelige positie plaatsen.⁵⁸ Indirecte discriminatie hoeft niet per se bewust als zodanig bedoeld te zijn. Het komt vaak voort uit de automatische gewenning jarenlang alleen met witte Nederlanders rekening te houden. Van argeloosheid kan echter niet meer gesproken worden indien bij voortduring het multi-etnische karakter van de Nederlandse samenleving voor specifieke etnische groepen neerkomt op veel plichten, doch weinig rechten en maatschappelijke voorzieningen.

De situatie op de arbeidsmarkt toont veel vormen van directe discriminatie van raciale/etnische groepen. In dit verband is het verhelderend een volgend onderscheid aan te brengen, te weten expliciete en impliciete discriminatie. Een voorbeeld van *expliciete discriminatie* is de werkgever die ronduit tegen de Surinaamse zegt dat hij geen 'kleurlingen' in dienst neemt. Er was sprake geweest van *impliciete discriminatie* indien die werkgever niet openlijk uiting had gegeven aan zijn vooroordeel tegen Surinaamsen, maar 'spijtig' had bekend dat er al 'net iemand anders aangenomen was'. Het is duidelijk dat impliciete discriminatie moeilijk te 'bewijzen' is. In experimenteel onderzoek, dat wil zeggen speciaal opgezette situaties om bepaalde vermoedens te toetsen, kwam impliciet racisme van Nederlandse werkgevers wél aan het licht. Zo bleek personeel van uitzendbureaus geen werk te hebben voor een Surinamer of Spanjaard, maar gelijk daarop wel

voor een witte Nederlander met gelijke kwalificaties. Werkgevers reageerden negatief op sollicitatiebrieven ondertekend met een evident 'etnische naam', terwijl dezelfde brief, maar dan ondertekend met een naam als 'De Vries' wel een positieve reactie kreeg.⁵⁹ Het gaat hierbij niet om één geval maar om een regelmatig voorkomende vorm van discriminatie. De werkloosheid van raciaal/etnische groepen is in vergelijking met Nederlanders ook beduidend hoger. Bovendien tekent zich een 'gesegmenteerd' beeld van de arbeidsmarkt af: een relatieve oververtegenwoordiging van etnische groepen in de laagst betaalde, zware, onregelmatige en ongeschoolde werkzaamheden.

Daarbij hebben ze ook geringe kans op verticale mobiliteit.⁶⁰ In bepaalde gevallen worden mensen uit etnische groepen permanent bepaalde mogelijkheden ontzegd: zo wil het gewestelijk arbeidsbureau van Utrecht niet meer bemiddelen voor 'oudere' buitenlandse werkzoeksters.⁶¹ Wie denkt dat het hier om bijna gepensioneerde vrouwen gaat heeft het mis. 'Oudere' staat hier voor 'niet behorend tot de tweede generatie'. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen kan de kans op werk wellicht al zijn verkeken nog voor ze veertig zijn. Om niet te spreken van sinistere praktijken die bij toeval aan het licht kwamen, zoals het neerkrabbelen van 'stomme Surinamer' of andere denigrerende opmerkingen op arbeidskaarten van Surinamers die zich ten goeder trouw inschreven op het Amsterdamse arbeidsbureau.⁶²

Een berucht voorbeeld van impliciet racisme is het spreidingsbeleid. Hoewel niet formeel in die termen geformuleerd, bleek de gemeentelijke woningsdistributie in verschillende grote steden te discrimineren. Alsof het om 'lastposten' of 'straling' ging, werd van te voren een percentage vastgesteld waar witte Nederlanders aan blootgesteld mochten worden. Meer zou niet acceptabel zijn. (Ooit bedacht dat etnische groepen wèl leren leven met een enorm percentage 'vreemden' (lees: witten) om zich heen?) Een logisch gevolg van het spreidingsprincipe is een gemiddeld langere wachttijd. Er moet namelijk aan een extra criterium voldaan zijn voordat de woning toegewezen wordt. Impliciete discriminatie via het 'recht' van individuele huiseigenaren bezwaar aan te tekenen

is een volgende drempel. Ook discriminatie door woningbouwverenigingen en andere privéondernemers op de woningmarkt maakt het voor etnische groepen moeilijker een woning te vinden. Het resultaat is wederom zichtbaar: de slechtste woningen, veel geld voor pensions met vaak 'barre' voorzieningen⁶³ of uitwijken naar de Bijlmer waar de bouwvereniging 'Ons Belang' onder de slogan 'wij discrimineren niet' in korte tijd 'volgeboekt' was met Surinamers die rond 1974 dringend huisvesting behoeften (Gliphoeve)⁶⁴.

Toch bestaat de Nederlandse volksmyte dat 'je maar Turk of Surinamer hoeft te zijn en zó een huis krijgt'.⁶⁵ Tot gram van menig Nederlander. En terecht, als dat zo zou zijn. Maar wat er eigenlijk aan de hand is, is dat witte mensen zich zelf gediscrimineerd voelen. Bewust of onbewust speelt daarbij parten dat Nederlanders voorrang zouden moeten hebben. Consequent doorgetrokken betekent dat dat iedere woning die niet naar een witte woningzoekende gaat, een vorm van onrecht zou zijn. Indien alle Nederlanders voorzien zijn, mogen de tweederangs burgers hebben wat er over is. Zo cru als het hier staat is het misschien niet bedoeld, maar het is helaas wel de ondertoon van opwinding over 'die Turken die hier wel naast komen wonen, terwijl mijn dochter al tijden op de wachtlijst staat'. (Zou er ook zo gereageerd worden op het Nederlandse onderwijzersgezin dat als nieuwe buur naast je komt wonen?)

Er is maar over weinig vormen van institutioneel racisme in Nederland zoveel discussie gevoerd als over de witte gerichtheid van het onderwijssysteem. Over bi-cultureel onderwijs, tweetaligheid en recent in toenemende mate het streven naar intercultureel onderwijs zijn relatief veel publicaties verschenen.⁶⁶ Er werd al gewezen op racisme in het onderwijsmateriaal zelf, bij de bespreking van cultureel racisme. Dit materiaal komt niet alleen onder ogen van witte leerlingen, maar ook van zwarte. Over relaties tussen witte en zwarte leerlingen is nog weinig onderzoek verricht in Nederland.⁶⁷ Een belangrijke vorm van discriminatie die ertoe leidt dat zwarte leerlingen in mindere mate gebruik kunnen maken van de mogelijkheid tot maximale ontplooiing is afkomstig van docenten en studieadviseurs. Hoewel het ontbreekt aan grondig

onderzoek hierover zijn er aanwijzingen dat leerlingen uit etnische groepen vaker geplaatst worden in klassen beneden hun intellectuele niveau.⁶⁸ Dat hier waarschijnlijk meer aan de hand is dan 'taalachterstand' of problematische aansluiting op het Nederlands onderwijs, zoals officiële rapporten vermelden⁶⁹, zal uit ervaringen van de Surinaamse vrouwen die later aan het woord komen duidelijk worden.

'Mag ik even uw rij-en kentekenbewijs zien?

'Het spijt me, maar ik heb het niet bij me.'

'Hebt u dan een ander identificatiebewijs?'

'Ja, mijn paspoort.' De agent krijgt het paspoort aangereikt. De houder blijkt de Amerikaanse nationaliteit te hebben.

'Welja, een vals paspoort hé?'

'U ziet toch dat het mijn foto is?'

'Nou niet zo'n grote mond opzetten. Je hebt bovendien zeker weer knoflook gegeten.'

Dit is het begin van een nare ervaring van een zwarte Amerikaan die reeds jaren in Nederland woont. Zijn witte schoonvader moet er tenslotte aan te pas komen, voordat de toon van de politie tegen de inmiddels als crimineel ingerekende zwarte jongeman verandert. Politieoptreden laat vaak duidelijk het verschil zien tussen institutioneel racisme door *discriminatoire formele functieuitoefening* enerzijds en *informele functieuitoefening* anderzijds. Formele taken zijn de regels, verplichtingen en andere officiële onderdelen van een bepaalde functie. De informele kant heeft veelal te maken met de vraag hóé die taken worden uitgeoefend. Het controleren van autobestuurders hoort tot de formele taken. Er is sprake van discriminatie indien zwarte bestuurders relatief vaker worden aangehouden. Onderzoek wijst inderdaad op het relatief vaker controleren van zwarte mensen in het verkeer of in 'verdachte situaties'.⁷⁰ De aanduiding 'verdacht' daarbij uiteraard vanuit de beoordeling van de politie. In Groot-Brittannië is de gangbare term daarvoor 'sus'-gevallen⁷¹ (afkorting van 'suspected', verdacht). Vooral zwarte jongeren (mannen) zijn vaak het slachtoffer van politieagenten die hen lastigvallen. Hun donkere huidskleur alleen al schijnt aanleiding genoeg te geven. Knoflook heeft net zomin als frieten iets

te maken met het al of niet vergeten van je rijbewijs. Veel Nederlanders krijgen een beleefde, best vriendelijke agent bij het autoportier of aan de balie bij het bureau. Aardigheid is niet verplicht, maar 'hoort er gewoon bij'. Er is ook geen reden niet aardig te zijn. Beleefdheid en vriendelijkheid, informeel onderdeel van de taakvervulling, valt zwarte mensen echter minder vaak ten deel. Dit geldt niet alleen voor de politie, maar komt ook voor in andere instellingen. Onderzoek toont ook aan dat de politie niet meer of minder racistisch is dan een doorsnee andere groep witten.⁷² De politie heeft echter wel de macht eventueel racisme te kanaliseren in concrete (fysieke) discriminatie: vrijheidsberoving, geweld, onverantwoordelijke brutaliteiten et cetera. Problematisch is bovendien dat klachten tegen discriminatie wel bij de politie moeten worden ingediend. Dit maakt de drempel heel hoog en de ervaring voor zwarte mensen vaak teleurstellend of vernederend. Racisme aanklagen bij een instituut dat op zich racistisch functioneert is ook een uitzichtloze opgave.

Institutioneel racisme heeft tot gevolg dat zwarte mensen minder gunstig of helemaal geen gebruik kunnen maken van openbaar ter beschikking staande middelen en diensten. Er is onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte institutionele discriminatie, tussen expliciete en impliciete discriminatie en tussen het discriminatoir verrichten van formele en informele onderdelen van de institutionele functie. Een volledig beeld van institutioneel racisme in Nederland zou een studie op zich zijn. Door middel van voorbeelden is getracht duidelijk te maken dat een racistische samenleving gekenmerkt wordt door racistisch functionerende instituties. Institutioneel racisme wordt uitgedragen door individuele witte mensen die vanuit hun functie zwarte mensen ongunstig behandelen in vergelijking met witten.⁷³ De stelselmatige benadeling van en daardoor over de gehele maatschappelijke linie mindere mogelijkheden voor zwarte mensen onderstreept dat racisme een collectief probleem is van witte mensen. De theorie van die ene rotte appel gaat met betrekking tot racisme dus niet op.

Omdat racisme per definitie een groepsprobleem is, is het begrip *individueel racisme* enigszins verwarrend. Individueel

racisme laat enerzijds zien hoe de ideologie van witte superioriteit en de afwijzing van zwarte mensen opgenomen is in de meningen en houdingen van individuele mensen. In die zin komt individueel racisme overeen met etnisch/raciaal vooroordeel.⁷⁴ Daarnaast omvat individueel racisme ook discriminatie, met name in relationele sfeer van meer privé aard (buurt, kennissen, de keuze van vriendschappen) en discriminatie in informele contacten (mensen op straat, in de tram). De grens tussen institutioneel en individueel racisme is niet altijd duidelijk.⁷⁵ Zo is het 'links laten liggen' van een zwarte collega, door deze nooit uit te nodigen voor een borrel na het werk, of van allerlei andere informeel collegiale contacten uit te sluiten een vorm van individueel racisme. Het staat mensen immers vrij al of niet geïntereiseerd te zijn in nadere kennisgeving met bepaalde collega's. Het informeel buitensluiten van die zwarte collega kan zijn of haar functioneren in de instelling echter ook bemoeilijken en de kansen op volledige acceptatie binnen de werksfeer verkleinen. In deze zin is er ook sprake van institutioneel racisme. De realiteit van deze samenloop van individueel en institutioneel racisme blijkt bijvoorbeeld uit werkgevers die 'als het om hun privé mening ging' zwarten wel zouden aannemen, maar, naar hun zeggen, rekening houden met protest (individueel racisme) van de witte werkploeg.⁷⁶ Jammer dus voor die zwarte sollicitant. De 'goede werksfeer' moet blijven. Hetzelfde probleem speelt indien een horeca-exploitant geen zwarten toelaat uit angst witte klanten kwijt te raken.

Op het eerste gezicht lijkt de betreffende werkgever niet uit racistische overwegingen te hebben gehandeld. Als het aan hém (of haar) lag immers, was de zwarte wel in dienst genomen.⁷⁷ De 'valkuil' van deze conclusie wordt duidelijk als we onderscheid maken tussen actief en passief racisme. *Actief* racisme, of liever gezegd actieve discriminatie, heeft betrekking op alle handelingen die (bewust of onbewust) direct voortkomen uit de motivatie zwarte mensen te benadelen omdat ze zwart zijn. De motivatie van de bovengenoemde horeca-exploitant is duidelijk gericht op commerciële doeleinden: minder klanten, minder inkomsten. Ook de 'slechte werksfeer' zoals voorzien ten gevolge van het in dienst nemen

van zwarten in de witte ploeg gaat ten koste van de inkomsten. Het ligt echter wel degelijk aan de werkgevers zelf dat zij zich neerleggen bij het racisme van anderen. *Passief racisme* is het medeplichtig zijn aan het racisme afkomstig van anderen. Meelachen om die vernederende, maar o zo 'goeie' mop over die Surinamers is evenals het 'zogenaamd niet horen' van racistische opmerkingen van anderen passief racistisch.⁷⁸ Het vóórkomen van passief racisme dient niet onderschat te worden. Het is bij uitstek symptomatisch voor een klimaat waarin vooroordeel en discriminatie wel worden gezien als onaardig of onfatsoenlijk, maar niet als vorm van racisme. Het lijkt dan ook 'gerechtvaardigd' zich verder geen moeite te getroosten in te gaan tegen mensen die zo 'onfatsoenlijk' zijn dat ze geen zwarte collega accepteren of klanten wier sherry wel smaakt indien geserveerd door een zwarte ober, maar niet indien deze ook genuttigd moet worden aan hetzelfde tafeltje met een zwarte klant.

In het verlengde van individueel racisme ligt *collectief racisme*: het georganiseerde of semi-georganiseerde racisme van bijvoorbeeld buurtbewoners tegen de komst van zwarte buren, jongeren die zwarte voetgangers molesteren of bijeenkomsten waarin aangewakkerd wordt tot haat tegen 'buitenlanders'.

De bij voorkeur openlijke en vaak grove aard van collectief racisme heeft ertoe geleid dat deze vorm andere uitingsvormen van racisme letterlijk heeft overschaduwd.⁷⁹ Dit geldt niet alleen voor de Nederlandse situatie. Ook in de Verenigde Staten is openlijk en gewelddadig optreden tegen zwarten lange tijd als enige vorm van racisme officieel herkend.⁸⁰ Het extremisme van een kleine groep kan echter alleen als 'extreem' gelden indien er ook een meer gematigd racisme is, dat leeft onder een veel grotere groep.

Verscheidend onderzoek laat zien, dat individueel racisme in hoge mate voorkomt in de Nederlandse samenleving. Gaat het om de aanvaardbaarheid van leden uit een etnische minderheidsgroep als huwelijkspartner of andere deelname in het gezin, dan staat slechts acht procent van de Nederlanders daar voor open.⁸¹ Naarmate het contact met etnische minder-

heden 'verder van het bed ligt' en de sociale afstand dus groter is, stijgt het percentage bereidwillige Nederlanders. Volgens het *Sociaal en Cultureel Rapport* 1982 zegt driekwart van de Nederlanders Surinamers en gastarbeiders te accepteren als collega. Hetzelfde percentage geldt voor kinderen uit deze groepen als medeleerlingen in de klas van de eigen (witte) kinderen. De 'tolerantie' ten aanzien van burens van een andere raciale/etnische afkomst ligt lager. Slechts zo'n vijfenveertig procent zegt geen enkel bezwaar te hebben.⁸² De cijfers van Lagendijk 1982 geven een minder optimistisch beeld wat betreft de acceptatie van etnische groepen als collega of buur. Respectievelijk vijfendertig à tweeënvijftig procent en vijftig à tweeënzestig procent blijkt vooroordeel te hebben tegen collega's of burens van kleur.⁸³

De grote marge en de verschillen in gemeten vooroordeel laten zien dat het bepalen van de mate van vooroordeel niet eenvoudig is. Een belangrijke factor hierbij is, dat de meeste Nederlanders goed op de hoogte zijn van de norm dat vooroordeel ten opzichte van etnisch 'andere' groepen 'verkeerd' is. Bij het beantwoorden van enquêtevragen kan de wens aardig en niet bevooroordeeld over te komen eventuele negatieve gevoelens overschaduwen. Het gevolg is een positiever beeld dan de werkelijkheid. Andersom kan bijvoorbeeld blijken dat de hoge mate van bevooroordeeldheid tegen een zwart gezinslid meevalt indien die situatie werkelijkheid wordt. Gemeten vooroordeel zegt dus wel iets over het opinieklimaat als meer of minder gunstig voor het optreden van discriminatie, maar heel weinig over de vraag of en in welke mate er in de realiteit gediscrimineerd wordt.

De wetenschap, met name de sociale psychologie, heeft zich jarenlang beziggehouden met de vraag wat het verband is tussen vooroordeel en discriminatie. Het idee was, dat inzicht in het soort vooroordeel tegen etnische groepen een voorspellende waarde zou hebben ten aanzien van gedrag ten opzichte van etnische groepen.⁸⁴ Een definitieve relatie tussen vooroordeel en discriminatie is niet gevonden. Wel is duidelijk geworden dat vooroordeel een vruchtbare voedingsbodem is voor discriminatie indien witte mensen daar gelegenheid toe krijgen (dat wil zeggen met zwarte mensen in aanraking ko-

men). Vooroordeel en discriminatie hebben meestal een wederzijds stimulerende invloed op elkaar.⁸⁵ Zo kan bijvoorbeeld het vooroordeel dat zwarte leerlingen dom zouden zijn tot gevolg hebben, dat de onderwijzer/es minder aandacht aan hen besteedt (een vorm van discriminatie dus). Minder aandacht kan leiden tot 'achterblijven' en in vergelijking met witte leerlingen dan ook slechte prestaties. Conclusie één: zwarte leerlingen doen het minder goed. Conclusie twee: 'Zie je wel, ze zijn dom.' Een dergelijke samenhang tussen vooroordeel en discriminatie wordt ook wel 'self-fulfilling prophecy' genoemd.

Indien witte mensen hun vooroordeel tegen zwarte mensen vóór zich zouden houden zou het probleem van racisme beperkt blijven tot witte mensen zelf. Discriminatie echter, verwezenlijkt de ideologie dat witten meer en zwarten minder waardig behandeld kunnen worden.

We hebben gezien dat discriminatie van etnische groepen institutioneel vorm krijgt in direct of indirect discriminatoire regels. Een belangrijk deel van zowel institutionele als individuele discriminatie speelt zich echter af in concrete interactie tussen witte en zwarte mensen. Hoe vaak komen witte mensen in Nederland nu daadwerkelijk in contact met mensen uit verschillende etnische groepen? Zo'n vijfenvijftig tot vijfenzeventig procent van de Nederlanders zegt nooit in aanraking te komen met etnische groepen. Twintig tot vijfentwintig procent heeft 'af en toe' en slechts tien tot twintig procent 'dagelijks of regelmatig' contact met medeburgers van kleur. (De mate van contact met Indische Nederlanders ligt iets hoger. Toch heeft bijna de helft van de Nederlanders (achtenveertig procent) 'nooit' iets te maken met deze groep.⁸⁶) Voor individuele mensen uit etnische groepen ligt de situatie natuurlijk anders. Hoewel er geen cijfers over bekend zijn is duidelijk dat zij meestal wél dagelijks in aanraking komen met witte mensen: van de bakker tot het postkantoor, van collega's tot de bedrijfsleiding, van klasgenoten tot studiedecanen, van bioscooploketiste tot maatschappelijk werkster en artsen. Logisch, ongeveer vijftien procent van de mensen in de samenleving is ook wit. De frequente en vaak langdurige ervaring met witte mensen in alledaag-

se contacten maakt zwarten meer dan de witte medemens 'experts' in het beoordelen van de manier waarop witte mensen zich gedragen ten opzichte van zwarte mensen. Die ervaring berust op contacten met witten van verschillende achtergrond: jong en oud, mannen en vrouwen, bekenden en onbekenden enzovoorts. Zwarte mensen worden dan ook in verschillende situaties met verschillende soorten witte mensen geconfronteerd met de manier waarop de ideologie van witte superioriteitswaan in daden tot uiting komt.

Voor zwarte mensen is racisme de alledaagse realiteit: het komt voor (en is te verwachten) in de dagelijkse omgang met witte mensen.⁸⁷

Veranderende terminologie

Tot nu toe heb ik omschrijvingen als 'zwart' en 'etnische groep' afwisselend gebruikt. De vraag naar één 'juiste' benaming voor al die verschillende groepen die met elkaar de onderdrukte positie en de ervaring van racisme gemeen hebben is een discussie op zich. Eerder is algesteld dat het begrip 'ras' een mythe is. Er kan hoogstens gesproken worden van raciale typen. Daarmee worden bepaalde stereotypen bedoeld van wat de biologen en fysische antropologen uit de vorige eeuw bijvoorbeeld het mongoolse, kaukasische of negroïde 'ras' noemden. De eerste twee aanduidingen raakten al gauw in onbruik ten gunste van meer geografische groepsomschrijvingen als Europeanen, Amer-indianen, of Aziaten. Merkwaardigerwijze bleef de term 'neger' tot heden toe voortbestaan. In Nederlandse kranten bijvoorbeeld kun je nog steeds lezen over 'negermeisjes' of 'negerkinderen' – ooit gehoord van kaukasuvrouwen of een kaukasukind?

In de Verenigde Staten zijn witten van het begin af aan altijd 'wit' genoemd. Voor de mensen uit Afrika lag dit anders. Als (zwarte) 'negers' werden ze binnengehaald. Een tiental jaren later werd het begrip 'coloured' (kleurling) geïntroduceerd om mensen van wit-zwart gemengde afkomst aan te duiden. De zwarte beweging van na 1960 bracht wederom verande-

ring. Men weigerde zich nog langer 'neger' of 'kleurling' te laten noemen; termen die immers door de witte onderdrukkers waren bedacht. De aanduiding 'zwart' leek een passende aanduiding als tegenstelling voor 'wit'. De 'ontdekking' van het begrip 'ethniciteit' (zie onder 'Racisme, wat is dat eigenlijk?') heeft er echter toe geleid dat zwarte Amerikanen, met name die uit academische kringen zich tegenwoordig steeds vaker 'Afro-amerikaans' noemen: Amerikanen van oorspronkelijk Afrikaans-culturele achtergrond.⁸⁸

Dat de terminologie van en voor juist de onderdrukte groep verandert (en niet voor de onderdrukkers) is niet toevallig. Dit heeft ook te maken met de zogenaamde degradatie van een bepaalde aanduiding. Zo was het woord 'neger' niet alleen verwerpelijk omdat het een 'witte' term was. Met de jaren was dit woord bijna identiek geworden aan de vernedering, onderdrukking en het racisme dat zwarten ondervinden. 'Neger' had daarmee een beledigende, scheldwoordachtige associatie gekregen. Althans indien dit woord uit de mond van witten afkomstig was. (Om dezelfde reden raakt in Nederland ook het woord 'gastarbeider' in onbruik.⁸⁹ Tegenwoordig wordt er bij voorkeur gesproken van 'buitenlandse werknemers'.)

De term 'zwart' heeft nooit gestaan voor een letterlijk zwarte huidskleur. Hij symboliseerde de onderdrukking van 'niet-witten' door de witte ideologie van 'raszuiverheid' en moest tegelijkertijd (donker) bruine, goudkleurige en beige kleurige mensen solidariseren. Ook de term 'wit' staat niet voor een letterlijk witte (of, zoals Nederlanders liever zeggen, 'blanke') huidskleur. De meeste witte mensen zien er eerder roze of vaalbleek uit. In de Verenigde Staten is de term zwart altijd alleen van toepassing geweest voor Afro-amerikaan. Uit discussies in Amerikaans feministische kringen blijkt ook dat bijvoorbeeld Chicana's of Japanse vrouwen zich wel solidair voelen met Afro-amerikaanse vrouwen op basis van het gemeenschappelijk ondervonden racisme van witten, maar dat ze zich niet identificeren met de term zwart. Daarom maken zij in toenemende mate gebruik van de overkoepelende omschrijving 'women of color' (vrouwen van kleur) ter aanduiding van vrouwen uit onderdrukte etnische groepen.

Hoe zit het nu in Nederland? Een 'terminologie-discussie' is hier nooit echt gevoerd. Uit de interviews met Surinaamse vrouwen zal ook blijken dat zij zich zelf afwisselend als 'donker', 'bruin', 'zwart' en dergelijke aanduiden. In publikaties en andere openbare kanalen wisselen termen als 'etnische minderheden', 'etnische groepen', 'zwarten', 'buitenlanders', 'migranten', 'allochtonen', 'gekleurde mensen' of 'immigranten' elkaar regelmatig af. Het probleem is vooral politiek. Hoe vinden we een omschrijving die de gemeenschappelijke ervaring van racisme afkomstig van witte Nederlanders weerspiegelt, doch tegelijkertijd emotioneel identificatie biedt? 'Etnische minderheden' is een politiek-wetenschappelijke omschrijving voor etnische groepen die minder macht en machtsmiddelen hebben dan de 'etnische meerderheids-groep'. In Nederland is de term 'etnische minderheden' van toepassing op Surinamers, Turken, Molukkers, Marokkanen en andere etnische groepen die vanwege hun afkomst minder kansen en rechten genieten. Om deze reden worden Amerikanen of bijvoorbeeld Duitsers in Nederland niet gezien als etnische minderheden. Qua aantal vormen ze wel een 'minderheid' maar sociaal-economisch zijn ze niet identificeerbaar als onderdrukte groep. Spreken over 'etnische minderheden' is in zekere zin echter een ongelukkige combinatie, juist omdat het om die groepen gaat die om hun raciaal/etnische afkomst als 'minder' worden gezien. Een verwarring tussen de betekenis die 'minderheid' heeft in politieke zin en in racistische zin is daardoor vaak onvermijdelijk. Veel mensen geven er daarom de voorkeur aan te spreken van 'etnische groepen'. Gevoelsmatig is dit een betere keuze, omdat de racistische associatie als zou het om mensen gaan die 'minderwaardig' zijn wordt vermeden. Wetenschappelijk is deze keuze echter onjuist: ook Nederlanders vormen in strikte zin dan een 'etnische groep'⁹⁰, in vergelijking met andere groepen. Over een potentieel gevoelsmatig probleem van de aanduiding 'zwart' voor mensen van niet-Afrikaanse oorsprong, zoals bijvoorbeeld Molukkers, Chinezen, Turken of Hindoestanen in Nederland hebben we het met betrekking tot de Amerikaanse situatie al gehad. Naar aanleiding van de gehanteerde terminologie 'zwart' en 'wit' tijdens de discussie

over racism op het eerste feministische congres over racisme in Nederland (november 1982⁹¹) reageerde de *Turkse Vrouwenkrant* (januari/februari 1983) dan ook afwijzend. Julia da Lima, een Molukse, pleit in *Voor racisten ben je niet wit en daarom niet goed*⁹² echter weer wél voor de 'zwart'- 'wit' terminologie. Hetzelfde geldt voor Lya Djadoenath en anderen in *Zwarte mensen in Londen. Verslag van een oriëntatieris*.⁹³ Een term als 'buitenlanders' of 'migranten' plaatst de bedoelde groepen letterlijk buiten de rechten die normaliter voor Nederlanders gelden of suggereert een 'tijdelijk' verblijf. Met betrekking tot bijvoorbeeld Surinamers of Antillianen versluiert de term 'buitenlanders' bovendien het feit dat zij ondanks hun Nederlandse nationaliteit bepaalde rechten niet kunnen genieten. Hun veelal donkere uiterlijk leidt er in de praktijk toe dat ze alleen op papier Nederlanders zijn. 'Papieren Nederlanders' dus, zoals ik eens hoorde zeggen. Het woord 'allochtonen' is vrij klinisch en maakt bovendien geen onderscheid tussen mensen van Amerikaanse of Turkse afkomst. Beiden zijn 'niet oorspronkelijk Nederlands'. De positie van beide groepen in Nederland is echter wél even anders! De term 'gekleurd' zoals onder anderen door mij gehanteerd in eerdere publikaties⁹⁴ was een minder geschikte vertaling van 'of colour'. Te spreken van mensen 'van kleur' vond ik toen 'vreemd' in het gehoor klinken. 'Gekleurd' heeft echter veel weg van het Engels/Amerikaanse 'coloured', wat in het Nederlands doorging voor 'kleurling'. Deze omschrijving is in politieke discussies in onbruik geraakt. Terecht, zeker gezien het feit dat witte Zuid-afrikanen het nog altijd hebben over 'zwarten' enerzijds en 'kleurlingen' anderzijds. Zoals uit de voorafgaande gedeelten is gebleken zijn termen als 'zwart', 'van kleur' en 'etnische('minderheids')groep' door elkaar gebruikt in dit boek. Eigenlijk vind ik een omschrijving als kleurvol of kleurrijk (in tegenstelling tot wit, oftewel kleurarm) ook heel mooi.

'What's in a name' is een gezegde waar veel waarheid in zit. Het steeds terugkerende gestotter 'eh' als witte (én zwarte!) mensen in Nederland het hebben over een 'eh... donker iemand' of 'eh... zwarte vrouw' of 'eh... Turkse, maar misschien was ze ook wel Marokkaanse' et cetera geeft evenwel

te denken. De 'logica' dat de overgrote meerderheid van de wereld zich 'zwart' zou moeten noemen *omdat* een kleinere groep zich beijvert 'zuiver wit' te zijn, geeft nog veel meer te denken!

Alledaags racisme

In het voorafgaande is onderscheid gemaakt tussen cultureel, institutioneel en individueel racisme. Deze verschillende typen van racisme zijn in onderlinge samenhang bepalend voor de sociale positie en voor de ervaringen van mensen van kleur in de samenleving. Om inzicht te krijgen in de betekenis van racisme in de ervaring van zwarte mensen introduceer ik het concept *Alledaags racisme*. Als ik van alledaags racisme spreek heeft dat betrekking op de verschillende typen en uitingvormen van racisme die etnische groepen ervaren in de alledaagse omgang met (leden van) de meermachtige (witte) groep. Alledaags racisme wordt dus gedefinieerd vanuit de perceptie van mensen van kleur, degenen die het racisme ondervinden.

Over de alledaagse mechanismen van racisme is nog heel weinig bekend in de wetenschap. Een niet onwaarschijnlijke verklaring ligt in het feit, dat veel onderzoekers/sters vanwege de eigen witte afkomst racisme niet als probleem herkenden of dit onderwerp hebben omzeild in gesprekken met de 'onderzochte' etnische 'minderheden'.⁹⁵ Daarnaast hebben zwarte mensen zelf vaak aangegeven dat het niet eenvoudig is met witte mensen over racisme te praten⁹⁶, omdat deze niet 'echt' begrijpen waar het over gaat. Een andere mogelijke verklaring heeft meer te maken met de ideevorming over racismebestrijding. Vooral in de jaren zestig en zeventig is eenzijdig gedacht dat vooroordeel en discriminatie zouden verdwijnen indien witte mensen beter werden voorgelicht over het 'hoen-wat' van etnische groepen. De misvatting hierbij was, dat racisme louter voort zou komen uit verkeerde informatie over etnische groepen. Inmiddels is hopelijk duidelijk, dat 'verkeerde informatie' katalyserend werkt, maar niet als

hoofdprobleem kan worden gezien. Het idee van betere voorlichting sloeg echter aan. Zowel de Amerikaanse als de Britse sociale wetenschappers hebben zich grootscheeps geworpen op de vraag naar 'etniciteit'; normen, waarden, belangen, gebruiken, religie, cultuur en de alledaagse manier van leven van etnische groepen.⁹⁷

Een soortgelijke trend begint zich ook af te tekenen in de Nederlandse situatie.⁹⁸ Meedelen in culturele en andere waardevolle aspecten waarmee etnische groepen de samenleving verrijken is op zich natuurlijk een positieve zaak. Maar witte mensen moeten daar wel voor open staan. Racisme, het idee dat de witte cultuur superieur zou zijn, is een factor die hierin juist belemmerend werkt. Het is dus meer 'wishful thinking', ijdele hoop, dat voorlichting racisme fundamenteel bestrijdt. Tenzij die voorlichting het probleem racisme zélf zichtbaar en duidelijk maakt.

Racisme is gemakkelijk herkenbaar wanneer daar openlijk uiting aan wordt gegeven. In de praktijk blijkt evenwel dat witte mensen in de omgang met zwarten de eigen racistische intenties bewust of onbewust vaak verhullen.⁹⁹ Dit maakt het voor zwarte mensen moeilijk nauwkeurig aan te geven wat in bepaalde situaties nu precies de discriminerende handeling was.¹⁰⁰ Ook onderzoek naar racisme in alledaagse interactie is daardoor een moeizame onderneming. In verschillende gevallen hebben onderzoekers zich daarom beperkt tot het vaststellen van discriminatie in sollicitatieprocedures of de toewijzing van woningen.¹⁰¹ Wat er verder de hele dag gebeurt binnen de werkkring of binnen de buurt of het trappenhuis is onzichtbaar gebleven. Het zijn echter óók die alledaagse, steeds terugkerende vernederingen die zo kwetsend kunnen zijn en die van ingrijpende, deprimerende invloed kunnen zijn op het welzijn van zwarte mensen: 'witten die van plaats verwisselen als een zwarte naast hen komt zitten in de bus, geld dat op de toonbank wordt gelegd in plaats van in de zwarte hand, verbaal en fysiek geweld op straat en racistische leuzen op de muur...'¹⁰²

In de Verenigde Staten is het racisme, na de meer openlijke haat en discriminatie tegen zwarten voordat ze in 1964 gelijke burgerrechten verkregen, steeds meer verhuuld en be-

dekt geworden. Impliciet racisme is ook wel eens het 'moderne' racisme van de Verenigde Staten genoemd.¹⁰³ Hoewel het racisme in Nederland eerder meer openlijk en grof dan subtiel en impliciet is geworden, lijkt de gangbare weg toch het verhullen van vooroordeel en discriminatie te zijn.¹⁰⁴ Zo klinkt het bijvoorbeeld wel heel mooi te zeggen dat 'die mensen toch ook veel gelukkiger zijn in hun eigen land', als je eigenlijk bedoelt: 'ze moeten terug naar waar ze vandaan komen.' (Let ook op de al ingebouwde afstand in het 'die mensen', de zo vaak gehanteerde uitdrukking voor etnische groepen.) Verhuld racisme vergt van zwarte mensen dat ze het gedrag van witte mensen alert moeten beschouwen en kritisch moeten overwegen. Daarbij is het vaak nauwelijks mogelijk discriminatie te 'bewijzen'.

Impliciete discriminatie betekent niet per se dat de onderliggende racistische bedoelingen bewust worden verhuld. In een racistische samenleving kan de officiële norm racisme veroorzaken. De superieure en afwijzende opstelling tegen zwarten is echter dermate ingeburgerd dat het geen normafwijkend maar eerder 'normaal' gedrag is geworden. Vanuit de positie van mensen van kleur blijft het zo dat men racisme kan vermoeden, dat door verschillende observaties en inzichten aannemelijk kan maken, doch moeilijk concreet kan aanklagen omdat het racisme wordt ontkend. 'Dat bedoel ik er toch niet mee,' is een standaard-argument in deze. Naar aanleiding van uitgebreid onderzoek naar racisme tegen zwarte Britten werd met betrekking tot de discriminatie van zwarte sollicitanten ook opgemerkt dat binnen het bedrijf zelf de 'mate van discriminatie van zwarten als het om interne promoties gaat even groot kan zijn als de onderzochte discriminatie ten opzichte van zwarte sollicitanten. Wat in het bedrijf zelf gebeurt kan echter moeilijk worden gemeten met objectieve maatstaven'.¹⁰⁵

Hiermee werd gewezen op een kernprobleem: de aard van alledaagse interactie tussen witte en zwarte mensen kan moeilijk 'objectief' worden vastgesteld.¹⁰⁶ Uit verschillend onderzoek blijkt dat degenen die gediscrimineerd worden meer inzicht vertonen in discriminatie-mechanismen, dan degenen die discrimineren.¹⁰⁷ Deze, uiteraard globale, conclusie

bevestigt dat zwarte mensen bepaalde expertise opdoen door veelvuldige ervaring in omgang met witte mensen. Deze laatsten daarentegen zijn zich vaak weinig bewust van racisme in hun eigen houding en handelen.¹⁰⁸

Ook zwarte mensen kunnen 'onbewust' zijn van het racisme dat ze ervaren.¹⁰⁹ Beseffen dat je vijandig, onaardig, met minachting of agressief behandeld bent door witte mensen is één stap. De verbinding leggen met de mogelijkheid dat dit komt vanwege je huidskleur of etnische afkomst is een volgende, vaak heel moeilijke stap. De neiging is groot te denken dat je 'ergens toch wel aanleiding moet hebben gegeven'. Het is het ongeloof in de botheid en grofheid van de medemens. De erkenning discriminatie te ondervinden wordt er natuurlijk niet gemakkelijker op als het lijkt alsof je familie, zwarte vriendinnen, klasgenoten of collega's 'er geen last van hebben'. *Want niemand praat erover*. Men denkt dat dit hetzelfde is als de vuile was buiten hangen. In dit verband is het wellicht verhelderend te wijzen op een veel voorkomende verwarring: gediscrimineerd *worden* is voor sommige mensen hetzelfde als je gediscrimineerd *voelen*. Het idee hierachter is, dat discriminatie niet bestaat als je weigert je gediscrimineerd te voelen. Want als je discriminatie niet als zodanig aanvoelt kun je er ook geen *last van hebben*, is de logica. Last hebben van discriminatie lijkt immers op *problemen hebben* en op *onmacht* je zelf te handhaven in de Nederlandse samenleving. Het is duidelijk dat indien de erkenning discriminatie te ervaren ten onrechte wordt aangezien als teken van zwakte (lees: met problemen zitten) het heel aantrekkelijk is deze gewaarwording weg te drukken en te doen alsof er niets aan de hand is. Een vaak gehoorde mening is dan ook: 'Je maakt het je zelf alleen maar moeilijk als je gaat letten op al die discriminatie. Je moet er gewoon boven staan.' Verzwijgen is echter geen bezwering! Racisme is geen persoonlijk probleem van zwarte mensen. Het is een maatschappelijk probleem. 'Er boven staan' kan daarom alleen maar inhouden dat zwarte mensen racisme juist wél steeds signaleren, witte mensen terechtwijzen en een menswaardige behandeling afdwingen.

En daarom komen hier alleen zwarte vrouwen aan het woord

Het spiegelbeeld van de witte superioriteitswaan is het inferioriseren van mensen van kleur. Op dezelfde wijze kunnen we etnisch/raciale discriminatie vertalen als het *positief* discrimineren van witte mensen (in vergelijking met zwarte mensen).

Als we de gevolgen van discriminatie voorstellen als een weegschaafeffect is het duidelijk dat hoe meer witte mensen elkaar begunstigen, hoe meer zwarten onderdrukt worden. De situatie komt alleen in evenwicht indien de witte groep zich zelf relatief minder bevoordeelt en de zwarte groep relatief gunstiger wordt behandeld. Dit proces van rectificatie van evenwicht wordt doorgaans positieve discriminatie¹¹⁰ genoemd. Aan dit begrip zitten echter enkele problemen vast. Omdat witte mensen de eigen rechten en mogelijkheden meestal niet zien als eigen positieve discriminatie in vergelijking met etnische groepen in de samenleving lijkt het alsof het negatief discrimineren van zwarten los staat van de gunsten die witten zich toebedelen. Met andere woorden: hoewel witte mensen bewust of onbewust profiteren van de voorrechten die ze vanwege hun witte huidskleur genieten, kan het lijken alsof er nooit sprake is geweest van positieve discriminatie. Ogenschijnlijk is het begrip positieve discriminatie dan 'uitgevonden' door zwarten die 'ineens omgekeerd zouden willen discrimineren'. Om deze reden is een begrip als '*herstelmaatregel*' een betere omschrijving voor hetgeen moet worden beoogd: een evenredige verdeling van gunsten, rechten en mogelijkheden over mensen van verschillende raciaal/etnische afkomst.

Een eerste voorwaarde is uiteraard dat er aan de positieve discriminatie van witte mensen (en dus negatieve discriminatie van zwarte mensen) een einde komt. Om werkelijk structurele veranderingen te bewerkstelligen moeten er bovendien voorwaarden worden gecreëerd die het voor zwarten mogelijk maken 'de schade in te halen'.

Veel witte mensen realiseren zich niet dat de lage positie van zwarte mensen niet het gevolg is van inferieure kwaliteiten,

maar van het systematisch ontkennen (en misgunnen!) van zwarte kundigheid. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat tegenstanders van 'positieve discriminatie' – hier dus verder herstelmaatregel genoemd – vaak als verweer te berde brengen dat dit ten koste zou gaan van de kwaliteit van het geboden werk of de geboden positie. Alsof het vanzelfsprekend is zwarte mensen in één adem te kunnen noemen met 'mindere kwaliteit'! *En alsof men zich ook zo druk maakt over zwarte kundigheid, vaardigheid en talent die onbenut blijven omdat witten als vanzelfsprekend een andere witte prefereren. Desnoods minder gekwalificeerd, maar wel wit.* Herstelmaatregelen komen de samenleving als geheel dus alleen maar ten goede.

In dit boek is gekozen voor zwarte vrouwen, dat wil zeggen voor haar mening en haar inzichten in de problematiek van racisme. Dit is in eerste instantie een herstelmaatregel – het is ook een grove vorm van wetenschappelijk racisme dat zwarte vrouwen nog zelden zijn geraadpleegd over de problematiek van racisme. De studie van ervaringen van zwarte vrouwen sluit aan op recente ontwikkelingen op het gebied van vrouwenstudies, in het bijzonder met betrekking tot vrouwenstudies van kleur (zie noot 111 voor een beknopte bibliografie). Gezien haar ervaring met verschillende vormen van onderdrukking en haar politiek belang bij de studie daarvan vormen vrouwen van kleur een belangrijke groep, die aan de betekenis van vrouwenonderdrukking en feminisme een theoretisch meer genuanceerde inhoud kan geven. De (theoretische) isolatie van de ervaring van racisme vanuit de perceptie van zwarte vrouwen is hierin een nieuwe bijdrage.¹¹¹

Zwarte vrouwen ondervinden zowel onderdrukking op basis van haar sekse (seksisme), als op basis van haar etnisch/raciaal afkomst (racisme) en – in de meerderheid van de gevallen – op basis van haar klasse (klassisme).

Het is duidelijk dat die verschillende onderdrukkingsvormen niet los van elkaar te onderscheiden zijn in de ervaring van zwarte vrouwen. Zwarte vrouwen zijn immers niet deelbaar in een 'zwart', 'vrouwelijk' en 'arm' deel. Zwarte vrouwen

kunnen omdat ze niet alleen vrouw zijn maar ook zwart bijvoorbeeld andere vormen van seksisme ondervinden dan witte vrouwen, of misschien dezelfde vormen maar dan in ergere mate. En omdat ze niet alleen zwart zijn, maar ook vrouw kunnen zwarte vrouwen andere vormen van racisme ondervinden dan zwarte mannen. Met betrekking tot witte mannen geldt, dat het racisme waarmee de vrouwen geconfronteerd worden nauw verweven kan zijn met seksisme.

Ervaringen met witte vrouwen laten verder zien, dat haar racisme tegen zwarte vrouwen vaak erg veel lijkt op het seksisme waartegen zij zich zo hebben leren verzetten. In die zin kunnen witte vrouwen zowel herkennen als leren van de ervaringen en inzichten van zwarte vrouwen.¹¹²

Hoofdstuk II

Surinaamse vrouwen vertellen over haar alledaagse ervaringen met witte mensen

'Persoonlijk heb ik niet zo'n last van die discriminatie'

Discriminatie om je huidskleur, omdat je als 'minder' wordt gezien, is een pijnlijke ervaring. Het is dan ook geen aange-naam onderwerp voor een gesprek met iemand die je nauwe-lijks kent. Twee van de veertien vrouwen die hier aan het woord komen had ik weleens eerder ontmoet. De anderen leerde ik meestal kennen via doorverwijzing door een vrouw met wie ik al een gesprek had gehad.

Hieronder worden ze geïntroduceerd. Naast de gebruikelijke biografische achtergrondinformatie geeft elke individuele vrouw globaal haar mening over discriminatie in Nederland en haar persoonlijke ervaring daarmee.

*Shirley V.*¹¹³ is 24 jaar. Ze heeft een dochtertje van twee en woont al elf jaar in Nederland. Ik heb haar alleen telefonisch gesproken voor het maken van de afspraak.

De deur wordt open gedaan door een vriendelijk kijkende jonge vrouw. 'Nee hoor, ik verwachtte je al,' reageert ze op mijn verontschuldiging dat ik gedacht had er langer over te zullen doen, van het ene deel van de stad naar haar benedenwoning in Oost.

Tijdens het gesprek zit ze ontspannen schuin tegenover mij. In tegenstelling tot haar levendige dochtertje dat steeds in de buurt van ons blijft spelen, geeft ze af en toe de indruk zich futloos te voelen. Haar baan in de bejaardenverzorging gaf ze op nadat ze zwanger was geworden en vanwege complicaties maandenlang in het ziekenhuis moest liggen. Sindsdien heeft ze weinig zin iets te doen. Ook haar eetlust en haar algehele gestel vindt ze 'steeds achteruit' gaan. Ze vertelt dat ze vroeger veel met Nederlanders omging. Daar is echter verande-

ring in gekomen: 'Nu ga ik meer met Surinamers om, want op het laatst werd het zo vervelend. Overal waar ik kwam hoorde je: *a sma disi e doe lik' wan patata* (ze doet als een hollander). Kijk, en dan ga je toch denken: waarom trek je dan niet met je eigen mensen op?' Maar sociale druk niet te 'verholandsen' was niet de enige reden: 'In gezelschap waar alleen Nederlanders zijn, voel je je toch niet helemaal op je eigen. Bij Surinaamse mensen voel je je meer thuis.'

Wat is het verschil dan?

'Misschien hoe ze met je omgaan. Ja, ze gaan gewoon anders met je om. Maar hoe, dat moet je me niet vragen. Ze denken anders en doen anders. Niet? (kijkt vragend) Ik voel me beter bij Surinamers. Ik vind het leuker.'

Voel je je misschien meer geaccepteerd?

'Ik weet het niet. Ik heb *niet vaak* last van Nederlanders. Ik heb *niet echt* slechte ervaringen met ze gehad. Je bent in die mensen hun land, dus je hebt te gaan hoe het gaat. Je hebt te nemen wat je tegemoet komt. Je moet het nemen. En ik ben nogal makkelijk. Wat niet kan, kan niet.¹¹⁴

De opvatting dat het als Surinaamse ook aan je zelf ligt als je minder prettige ervaringen hebt met Nederlanders wordt vervolgens onderstreept door de opmerking: 'Ik ben geen moeilijk type. Maar die Surinaamse jongens die zijn echt eh... Tenminste, degenen die het laatst naar Nederland zijn gekomen. Zij hebben het eigenlijk met een heleboel dingen voor ons verpest. Vroeger was het niet zo in Nederland. Waar Nederlanders vroeger nog door de vingers zouden hebben gekeken is het nu meteen uitschelden: rotneger dit en rotneger dat.'

Aan de ene kant hebben volgens haar 'de mensen het er zelf naar gemaakt' dat Nederlanders minder tolerant zijn geworden, maar tegelijk zegt ze: 'We worden allemaal over één kam geschoren: alle Surinamers zijn slecht. Maar niet allemaal zijn slecht. Niet allemaal stelen, niet allemaal zijn aan de heroïne. Het zijn niet allemaal zakkenrollers.' En terugkomend op haar eigen houding voegt ze eraan toe: 'Hun (Surinamers) vinden toch altijd van die patata's (letterlijk aardappels; aanduiding voor Hollanders – PhE) discrimineren ons. Maar soms zoeken ze het zelf. Het zit gewoon in ze dat ze denken of

vermoeden gediscrimineerd te worden. Kijk, als het al in je zit ga je overal waar je komt denken van "die mensen mogen me niet". Je mag niet gaan met vooroordelen, vind ik.'

Het bovenstaande laat een ingewikkeld complex zien van opvattingen over Nederlanders, Surinamers en discriminatie in Nederland. Geen rook zonder vuur, meent ze met betrekking tot de toegenomen intolerantie van Nederlanders: 'Ze zullen misschien ook ervaring hebben gehad met negers.' Maar: 'Niet alle Surinamers zijn slecht' en persoonlijk 'heb ik niet echt slechte ervaringen met Nederlanders gehad.' Dit heeft volgens haar niet alleen te maken met haar eigen flexibele houding, maar ook met haar opvatting dat het 'self-fulfilling prophecy' is als je je gediscrimineerd voelt: als het idee 'eenmaal in je zit' dan zul je je ook gediscrimineerd voelen. De neiging eerder neutrale tot positieve algemene uitspraken te doen over Nederlanders dan negatieve, blijkt tenslotte ook als ze als kanttekening bij de opmerking dat ze zich bij Surinamers beter voelt opmerkt: 'Die Surinamers zeggen dat *Hollanders huichelen*. Maar ja, wie huichelt er nou niet.'

De meningen en ervaringen van verschillende andere vrouwen zullen zoals we later zien meer duidelijkheid brengen in de implicatie van de opvatting dat Nederlanders huichelen. Met betrekking tot haar eigen groep wijst Shirley op de kleinschalige aard van de Surinaamse gemeenschap in Amsterdam, waarin iedereen iedereen kent en 'alles aan mekaar doorvertelt'.

Carla R. woont samen met haar nicht in een drie-kamer woning. Ze is 23 jaar en pas vier jaar hier. Haar nicht met wie ze min of meer samen opgroeide was al eerder als verpleegster naar Nederland gekomen. Door haar bemiddeling kon Carla na aankomst meteen aan de slag als bejaardenverzorgster. Ze zit verder ook op de avondopleiding van de sociale academie. Als ik naar gewoonte vlak voor de geplande afspraak even opbel om me zelf aan te kondigen wordt er niet opgenomen. Na enige twijfel besluit ik er toch naar toe te fietsen. Het is niet zo ver weg. Bovendien kwam ze aardig en behulpzaam over toen ik haar een paar dagen daarvoor – voor het eerst – aan de lijn had. Inderdaad is ze gewoon thuis. Had de telefoon niet horen overgaan.

Tijdens het gesprek zit Carla naast me op de bank. Ze vertelt rustig en is welbespraakt. Geeft de indruk erg goed te weten wat ze wil. Na afloop verzekert ze mij dat ze het prettig vond me op deze manier met mijn studie geholpen te hebben en dat ik altijd terug kan komen als er nog iets is.

Carla: 'Discriminatie kom je vrijwel overal tegen. In Suriname zelf heb ik daar ook mee te maken gehad. Op school, die Soeurs (zo worden – witte – kloosterzusters in Suriname genoemd – PhE), weet je. Soeur discrimineerde vaak negers. Die lichtkleurige of die blanke ging naar de A-klas en de donkerkleurige vaak naar de B. Die donkerkleurigen moesten vaak naar de Ulo en die anderen naar de Mulo. Het ging er ook om of je veel centjes had en zo. Discriminatie heb ik niet meteen meegemaakt toen ik hier kwam. Ik kan dus niet zeggen dat het mij op de één of andere manier beïnvloed heeft. Je weet natuurlijk wel dat die Hollandse mensen veel discrimineren, maar dat ik er *echt zoveel* mee te maken heb gehad, dat zou ik niet zeggen.'

Carla heeft in haar werkkring, een bejaardentehuis, veel omgang met witte mensen. Over het contact met haar collega's zegt ze ondermeer: 'Ik heb nooit problemen gehad met die blanken. Ze zouden het best wel leuk vinden om bij me langs te komen, maar misschien geef ik ze de gelegenheid niet. Want je denkt van eh, je moet je toch niet met ze vergissen. Op de één of andere manier *huichelen* ze ook wel. Ze hebben mij nooit wat gedaan, maar over het algemeen weet iedereen dat Hollanders echt slijmballen zijn. Dus je kijkt gewoon wel even uit met ze.'

Carla's gevoel van wantrouwen tegen Nederlanders wordt nader uitgelegd door *Laila O*: 'Als Nederlanders over bepaalde vervelende Surinaamse eigenschappen praten voel ik me gauw aangesproken. En vaak hóór je ze denken hè. Ze *zeggen het niet*, maar je voelt dat ze erbij nadenken. Maar tegen mij nooit. De mensen zijn bevooroordeeld op kleur. En aangezien ze niet weten hoe ze me moeten inpassen, heb ik het een stuk gemakkelijker.'

Laila is de enige vrouw die ik op haar werk spreek. Ze is consulente bij een levensverzekeringsmaatschappij. We pra-

ten met elkaar in haar mooie werkkamer in een grachtenpand. Aanvankelijk zit ze op het puntje van haar stoel, kaarsrecht. Later leunt ze meer ontspannen achterover. Ze is acht jaar in Nederland. Met haar 26 jaar heeft ze al een goed deel bereikt van de carrière die ze voor zichzelf uitstippelde.

Vragen Nederlanders weleens aan je waarom je hier bent?

'Ja, maar ik vind het vervelend als ze dat vragen, want ik vind het toch persoonlijk. Kijk, als het iemand is waar ik vaker mee praat of die ik via mijn werk of kennissenkring ken heb ik er geen moeite mee. Maar als ik bij wijze van spreken bij de bakker sta vind ik zo'n vraag vervelend.'

Voel je je dan bedreigd of zo als men dat vraagt?

'Ja, ik krijg het gevoel dat ze gewoon willen dat ik weg ben. Terwijl ze me niet eens kennen.

Nederlanders bemoeien zich overal mee. Té belangstellend waarschijnlijk. Over het algemeen ben ik toch wel vrij vrolijk hoor. Ze zeggen dat ik altijd lach. Maar dat is onzin natuurlijk. En als ik een andere keer een beetje rustiger ben, bijvoorbeeld omdat ik met andere dingen bezig ben zeggen ze: "God wat ben je stil. Ben je boos? Chagrijnig?" Nou, dat vind ik stom. Je kan niet elke dag hetzelfde zijn.'

Ester U. brengt soortgelijke punten naar voren als Laila: wantrouwen en een ongemakkelijk gevoel bij allerlei vragen die Nederlanders haar stelden.

'In het begin toen ik hier naartoe kwam was het wel moeilijk door al die dingen die die mensen zeiden. Ze vroegen je de gekste dingen. Dan werd ik meestal kwaad, want het blijft niet alleen bij "wat ben je hier komen doen?" Ze gaan altijd meer vragen: "Hebben ze in Suriname televisie, dragen die mensen daar schoenen, hebben jullie bedden in Suriname?" Het is me een raar volk hoor. Ik begrijp ze niet. Ik heb veel meegemaakt met die Nederlanders. Want ze zijn *gemeen* hoor. Ik zeg ook altijd, je moet uitkijken met ze. Ze zitten tegen je te lachen en al die dingen. Maar achteraf! Want je moet niet denken wanneer iemand tegen je zegt: wat een leuke meid is dat, dat ze dat *menen*. Niet allemaal zijn zo, maar toch het grootste deel.'

Ester is 22, en twaalf jaar in Nederland. Met haar vriend Jan

woont ze sinds kort in een nieuwbouwflat. Ze is niet 'echt' meer Surinaams, vindt ze zelf. Haar kleding – een spijkerbroek met een gemakkelijke slobbertrui – onderscheidt zich nauwelijks van de dracht van veel Nederlandse leeftijdgenoten.

Ester: 'Vroeger was het erger dan nu. Ze mochten niet met je omgaan omdat je zwart was. Ik heb toen veel discriminatie meegemaakt. God houd op! We hadden een vriend, een Hollandse jongen. We woonden toen in de Bijlmer. Nou, die mocht dan niet met ons omgaan omdat we zwart waren. En als ie kwam kreeg ie geen avondeten. Als ie toch bij ons geweest was moest ie maar pap eten. Dan glipte hij weg en kwam weer bij ons. Dat soort dingen maakte ik mee. Of dat ze gaan voordringen als je in een winkel komt. Zeggen ze van "o, ze moet maar wachten".

Ik heb me later gewoon aangepast aan die hele levenswijze van die Nederlanders. Hoe ze denken, alles. Want dat moet je wel. Anders ga je hier kapot.'

Op de dag dat het gesprek plaatsvond ontmoette ik Ester voor het eerst. Ze ligt thuis op de bank. Moe. Heeft voortdurend slaap. Ze is er zeker van dat ze besmet is door de ziekte waar verschillende bejaarden aan leden. Haar baan als hun verzorgster heeft ze voorlopig moeten opzeggen. De controlearts zegt steeds niets te kunnen vinden, schrijft wel flésjes pillen voor, maar ziet geen reden waarom ze thuis zou blijven.

'Mijn vriend is daar erg boos over – ik heb een Hollandse vriend hè. Zegt hij gisteren nog: "Misschien is het omdat je Surinaamse bent, dat ze dan denken dat je niet wil werken. Daarom ga ik vrijdag zelf mee. Dan zal ik die man eens vertellen wat er hier allemaal gebeurt en hoe beroerd je je voelt."' Ester ziet volledige aanpassing als mogelijkheid te voorkomen dat ze wordt gediscrimineerd. Toch is ze daarvoor niet gespaard gebleven, zoals verderop zal blijken. Opvallend is wel, dat ze noch expliciet ontkent, noch duidelijk beaamt discriminatie te ondervinden. Typisch zijn wel uitspraken als 'vroeger ergerde ik me aan al die dingen. Nu lap ik het maar aan mijn laars'.

Mavis W. is één van de vrouwen die ik al eens eerder had ontmoet, op een feestje bij een kennis met wie we beiden bevriend zijn. Maar we hadden nog nooit echt met elkaar gesproken. Mavis is 27 en al twintig jaar in Nederland. Ze heeft een Amsterdams accent dat ik later, bij het herbeluisteren van het gesprek, soms niet goed meer kan verstaan. Ze geeft de indruk een sterke en tegelijkertijd warme persoonlijkheid te zijn. Het gesprek duurt vrij lang. Af en toe worden we onderbroken door de geluidjes van haar pasgeboren baby.

Je vertelde dat je door Nederlanders weleens als anders dan andere Surinamers wordt gezien.

‘Ja. Dat ze dus als ze het over Surinamers hebben zeggen: “Ik heb het niet over jóú hoor! Want jij bent heel anders.” En dan zeg ik, ik ben helemaal niet anders. Ik ben een Surinaamse. Ik woon hier wel heel lang, maar ik zal me nooit een Nederlandse voelen. En zoals zo iemand zit te klagen over die Surinaamse jongen in de tram die zo verdacht deed, zo heb je het ook met Hollandse jongens. Het stikt er hier ook van. Ik bedoel, als je door de stad loopt en je ziet sommige van die Hollandse jongens! Ieder volk heeft dat soort mensen. En het is nu eenmaal zo dat wij een minderheid zijn, dus vallen we gewoon op. Alles wat er gebeurt heeft een buitenlander gedaan. En dat zeg ik ze zo vaak. Als het dan tot ze doordringt zeggen ze: ja je hebt eigenlijk wel gelijk. Maar toch, als er iets gebeurt en er staan een Hollandse en Surinaamse jongen bij, denk ik dat ze toch eerst naar die Surinamer zullen kijken. Ik denk niet dat ze dat ooit afgeleerd wordt. Het is heel erg. Niet zo leuk. Erg nadelig, vind ik.’

Omgekeerd verloopt het wel even anders meent Mavis. Ze geeft dan een voorbeeld van een collega van haar die onlangs voor het eerst naar Suriname ging: ‘Nou, die heeft haar ogen uitgekeken. Ze zegt, ik wist nooit dat Surinaamse mensen zo gastvrij waren. En zo aardig voor buitenlanders. Zegt ze: dat kan je van ons niet zeggen.’

Is je weleens gevraagd waarom je hier bent?

‘Ja hoor. Dat vragen ze weleens. Ik vind dat een rare vraag. Naarmate je ouder wordt denk je: waarom stellen ze eigenlijk zo’n vraag? Er lopen hier toch zovéél mensen rond. En ik vraag ze toch ook niet waarom ze naar Canada of Australië

gaan. Je wordt dan een beetje aggressief hè. Meestal vraag ik me af wat het ze aangaat. Je staat er niet echt bij stil dat je ongewenst zou zijn. Maar misschien zal het er ook wel inzitten. Dat zal vast wel, zo van "ik snap niet waarom je niet in Suriname bent gebleven, daar is het toch veel gezelliger."

Evenals Shirley en Ester geeft ook Mavis aan dat het vroeger anders was. De eerste vond dat de tolerantie is afgenomen. Mavis en Ester vertellen dat een bepaalde vorm van discriminatie vaker voorkwam: de kwestie van zwarte Piet.

Mavis: 'Toen ik in 1961 hier naartoe kwam, waren er wel Surinamers maar niet zoveel. Nou, tegen Sinterklaastijd was het verschrikkelijk. Zwarte Piet noemden ze je dan als kind. Maakte er eentje zo'n opmerking. Een jaar of vijftien was ze. Maar ik verstond het niet. Zei ik: wat zeg je? Nou, toen begon ze me verder uit te schelden. Werd ik kwaad. Dat was de enige keer dat ik echt ruzie had met een Nederlands meisje. Gevochten heb ik.'

Haar idee van zwarte Piet trok ze dus door naar Surinamers?

'Ja. Maar meestal vind ik Hollandse kinderen niet lastig. Als ze echt gekke opmerkingen maken over buitenlanders hebben ze het volgens mij thuis horen zeggen. Dus waarschijnlijk was het een opmerking van thuis geweest waardoor dat kind ineens zwarte Piet tegen me zei.'

De ervaring van Ester in dit verband komt later aan de orde. Hier is het relevant een verband te leggen met hetgeen in hoofdstuk één al naar voren kwam. Naast de missieplaatjes is zwarte Piet wellicht de eerste zwarte figuur waar Hollandse kinderen mee geconfronteerd worden. Een clown-achtige, maar ook beangstigende figuur. De ontmoeting met reële zwarte mensen heeft dan niet onbegrijpelijkerwijze tot gevolg, dat er meteen een verband wordt gelegd met zwarte Piet. Helaas is de zwarte persoon dan al bij voorbaat negatief gedefinieerd in het kinderhoofdje.

Helen E. is 25 en kwam tien jaar geleden naar Nederland. Ze is een opvallend mooie vrouw die heel enthousiast over allerlei ervaringen vertelt: 'Ik voel me *nooit* gediscrimineerd. Misschien heb ik dat van me zelf. Ik vind: niet omdat jij blank bent ben jij iets. Ik voel me met mijn bruine kleur te gek! Als

jij je meer kan voelen, nou, ik kan me veel méér voelen. Je moet toch een beetje zelfverzekerd zijn om je niet door het kleinste en geringste gekrenkt te voelen.'

Hiermee zegt ze eigenlijk dat het aan je zelf ligt of je je feitelijk voorgevallen onaangename gebeurtenissen ook als zodanig aantrekt. Als het gesprek op mogelijke negatieve ervaringen met Nederlanders komt zegt ze regelmatig dat ze zich dat soort dingen niet kan herinneren; althans wat betreft haar persoonlijke ervaringen. Een meer algemeen gevoel van onveiligheid in de Nederlandse samenleving lijkt ze wel te ervaren: 'De mensen zullen altijd wel geneigd zijn om je te krenken. Ze zullen je op de één of andere manier kapot willen zien gaan. Surinamers worden vaak over één kam geschoren. Maar dat heb je met alles. Het is een kleine groep die het voor de meute heeft verpest. Toen ik hier naar Nederland kwam zocht ik mijn Surinaamse vrienden. Ik kwam in een massa met alleen blank. We zoeken elkaar op, omdat we weten wie tegenover ons staat: die blanken.'

Joan N. is het wat betreft de superioriteitswaan van witten eens met Helen: 'Altijd denken ze dat ze meer zijn, die blanken. Maar dat zijn ze in mijn ogen niet, want ik weet heus wel wat wij waard zijn.'

Ze is 27, en tien jaar in Nederland. Werkt als typiste bij een ziekteverzekeringsmaatschappij. Ik ben met haar in contact gekomen via één van mijn kennissen. De reden waarom ik haar overdag thuis aantref is, dat ze onder de schrammen en builen zit van een gemene slippartij op de ijzige weg. Ze kan nauwelijks zitten en onderdrukt dapper de pijn die af en toe van haar gezicht af te lezen is. Van uitstel van de afspraak wil ze absoluut niets weten. Het is woensdagmiddag en af en toe komt haar zevenjarig zoontje binnenvallen met een vraag of om te laten zien waar hij mee bezig is.

Joan: 'Als je die Nederlanders zo over het algemeen hoort praten, dan voel ik me wel ongewenst. Wie niet! Ik denk dat ze al die buitenlanders wegwensen. Een deel van de bevolking hoor, want mensen die ons Surinamers kennen zijn niet over ons uitgesproken. Maar als men ons niet kent, dan heeft men altijd wel iets van: wat doen die hier. Het lijkt dan alsof wij

hun teveel zijn. Maar niet dat ik me persoonlijk teveel voel. Persoonlijk ondervind ik die discriminatie *niet zo erg*. Ik heb er *niet zoveel last* van. Aangezien ik een pittige tante ben krijgen ze me niet klein. Dus eh...'

Uit het bovenstaande blijkt dat het mogelijk is te onderkennen dat buitenlanders (allemaal) ongewenst zijn en tegelijkertijd de eigen persoon tot uitzondering te maken. Deze tegenstrijdigheid wordt opgelost door aan te geven dat je misschien wel ongewenst kan zijn, maar dat niet zo hoeft te voelen. Zo geeft ze elders in het gesprek ook te kennen dat 'die discriminatie, zo nu en dan', één van de dingen is die ze niet leuk vindt in Nederland. Maar omdat ze zich niet klein laat krijgen, zegt ze, heeft ze er ook niet zoveel last van. Ze geeft dus wel informatie over de manier waarop ze omgaat met discriminatie (pittig blijven) maar niet hoe ze daarmee geconfronteerd wordt. Hierover komt later meer duidelijkheid.

Ilse V. is een 'no-nonsense' type van 23. Ze woont acht jaar in Nederland. Ze is de zevende vrouw die ik interview en de eerste die zegt dat ze vaak als typisch Surinaamse wordt gezien door Nederlanders. Agressief en fel, menen die dat ze is. Ze weet bepaalde gebeurtenissen zo levendig en met een zo 'smakelijke' woordkeuze te reproduceren dat we ondanks de serieuze aard van het onderwerp beiden meerdere keren dubbel van het lachen naast elkaar op de bank zitten. Na afloop van het gesprek belt ze ook meteen naar een vriendin om deze voor een interview met mij te interesseren. Als de vriendin niet meteen enthousiast reageert geeft *Ilse* tegen mij via een 'onder-ons' gebaar met haar hand iets te kennen als 'ik regel dat wel even voor je.' Net als alle andere vrouwen die een doorverwijzing gaven houdt ze vast aan de belofte 'nog niets aan de vriendin te vertellen over het gesprek'.

Ilse: 'Kijk, die Hollanders *slijmen* hè. Sta je voor ze, dan is het: ach wat ben je een schat van een meisje. En na een paar dagen kom je te horen van "die heeft dat en dat over je gezegd". De jongeren discrimineren niet zo erg als die oudere mensen. Voor die oudere generatie zijn we nog steeds indringers.'

We zullen later zien dat deze opvatting voor een belangrijk

deel te maken heeft met haar werk als ziekenverzorger in een bejaardentehuis. De vraag of ze persoonlijk discriminatie ondervindt levert een heel illustratief antwoord op: 'Ik heb *nooit echt last* gehad, dat ze discrimineren of zo. Als mensen erover praten, dan vraag ik altijd van: hoe is dat? Want ik heb het *niet echt bewust* meegemaakt. Ja, in de tram wel, maar dan hebben ze het over het algemeen. En dan geef ik ook antwoord. Maar zodra ze gaan generaliseren.... Daar houd ik niet van. Als één Surinamer wat gedaan heeft, praat dan over dié Surinamer, maar ga niet meteen generaliseren. Want niet allemaal zijn ze zo.'

De combinatie van 'niet echt bewust' en 'ja, in de tram wel maar' suggereert dat ze discriminatie associeert met 'grote, opmerkelijke, openlijke daden', waar je min of meer 'weerloos' tegen bent (zie ook de vanzelfsprekendheid waarmee 'ja in de tram wel maar' gevolgd wordt door 'en dan geef ik ook antwoord').

Rita A. heeft een achterkamer op één hoog. Ze is 21 en in vergelijking met de andere vrouwen het kortst in Nederland: tweeënehalf jaar. Het is een aardige jonge vrouw die aanvankelijk passief en teruggetrokken overkomt. Dit verandert als bij wijze van beëindiging van het interview de band is afgezet. Ze is de enige vrouw die zich zichtbaar ongemakkelijk voelde bij een lopende recorder, besef ik achteraf.

Rita vertelt dat ze geen vervelende ervaringen met Nederlanders heeft meegemaakt.

Ligt dat aan je zelf, omdat je geluk hebt gehad bijvoorbeeld, of ligt het aan de houding van andere Surinamers zelf als ze gediscrimineerd worden?

'Ik denk dat het deels een beetje geluk is. Aan de houding ligt het misschien ook wel, maar voor een deel ook weer niet. Want kijk, ik ben niet de enige Surinamer hier. Ik denk dat het gewoon een paar Surinamers zijn die het voor andere Surinamers bedorven hebben. En men ziet dus alleen het kleine groepje. Men gaat dan denken van "alles wat zwart is mag voor mijn part barsten. Laat ze maar naar hun land terug ophoepelen".'

Net als verschillende anderen spreekt ook Rita wantrouwen

uit tegen Nederlanders: 'Ik weet wel dat ze *huichelen*. Dus ja, je huichelt gewoon terug.'

Linda N. zegt over dit thema: 'Niet alle witten zijn slecht. Ze zeggen wit is rein, maar voor mij zijn ze niet rein. Want ze *huichelen*. Ze lachen met je, maar achteraf, als je niet uitkijkt, zetten ze je in een heleboel problemen.'

Linda is 22, en acht jaar in Nederland. We praten met elkaar in een grote kamer in het gebouw van een Surinaamse vereniging. Haar dochttertje van anderhalf speelt elders in de crèche. Linda is een leuke spontane vrouw. Vlot, maar vooral in het begin een beetje verlegen omdat ze niet wist of ze wel 'de goede antwoorden zou kunnen geven', zoals ze zelf zegt. Het wordt een boeiend gesprek waarbij ik soms tot bijna tranen toe verontwaardigd ben over de onheuse, racistische manier waarop ze behandeld is. Daarover later.

Linda: 'Af en toe vragen Nederlanders: wat ben je hier komen doen? Iedere keer vragen ze dat ene rot ding. Misschien hebben ze last van ons. Want ik heb gehoord dat ze het vragen omdat je veel zwarten hebt die een hoge positie hebben, dat ze gewoon naar school gaan en kunnen werken en dat die witten dan niet aan de bak komen.'

Eén van de langste gesprekken vond plaats met *Olga K.*, 24 en zeven jaar in Nederland. Ze vertelt aan één stuk door, over haar werk als ziekenverzorger, over alledaagse ervaringen bij het boodschappen doen en over de lijdensweg een betere woning te vinden dan zo'n gehorige drie bij vier pensionkamer.

Je kwam aan op Schiphol. En toen?

Olga: 'Nou, het was februari. Kóúd!! Het was ontzettend koud. Ja, we waren er wel op aangekleed maar toch. Thuis dachten ze dat we een dag later zouden komen. Niemand kwam ons ophalen. Taxi genomen. Koud! Die chauffeur was wel leuk. Het was donker, je kon niks zien. Kwamen we eraan, zijn we onze spulletjes in die taxi vergeten. We hebben later nog gebeld, maar ze konden niets vinden. Al die lekkerrijtjes die we voor mijn nichtjes hadden meegebracht. Allemaal in die taxi vergeten.'

In het begin vond ik het niet leuk hier. Het was een beetje moeilijk, want je moet je aanpassen. Ik maak gauw vrienden, dus voor mij was het niet zo moeilijk. In de verpleging, daar merk je wel dat er gediscrimineerd wordt. En vooral ook in winkels.'

Net als bijna alle andere vrouwen geeft *Lita L.* door haar manier van spreken de indruk ouder te zijn dan de 23 jaren die ze werkelijk telt. Ze is hier al zeven jaar. Heeft meestal als typiste of receptioniste gewerkt. Ze is een nicht van Laila O. 'Je moet ook met Lita gaan praten,' had deze gezegd. 'Want die is heel anders dan ik. Echt een huisvrouw.'

Lita: 'Alhoewel ze niet tegen mij discrimineren, weet ik heus wel dat die Hollanders discrimineren. Ik heb er *geen last* van in mijn eigen omgeving. Misschien omdat ik er zelf *geen oog voor heb*, dat het aan me voorbij gaat. Men is weleens on aardig, maar dat ben ik zelf ook.' Deze laatste uitspraak is karakteristiek voor het beeld dat ze van zich zelf schetst: op haar hoede, verdedigend en 'agressief' in haar houding ten opzichte van Nederlanders.

Myra E. lijkt wel het tegenovergestelde, hoewel ook zij aan geeft geen discriminatie te ondervinden. Ze is 30 en tien jaar in Nederland. Het gesprek valt op een ongelukkig moment, haar hoofd staat er niet naar. Er zijn wat strubbelingen in het gezin. Weggaan mag ik niet van haar, omdat ze, zoals ze zegt, zeer tegen haar gewoonte in de vorige afspraak al moest verzetten. Myra is een heel aardige vrouw, maar het lijkt alsof ze een muur om zich heen heeft getrokken waarvan alleen boodschappjes geseind worden dat alles goed gaat in de omgang met Nederlanders.

Myra: 'Vanaf de eerste dag dat ik voet in Nederland heb gezet, heb ik *nooit* gemerkt dat ik gediscrimineerd werd. Overal waar ik ga, word ik altijd opgenomen. Misschien komt het door hoe ik me gedraag of zo. Als mijn man en ik uitgingen werden we ook gewoon naar binnen gelaten.'

Het wordt een heel kort gesprek. Ik wil me niet verder opdringen. Alsof ook zij het jammer vindt dat de omstandigheden ongelukkig waren belt ze die avond op. Ze vertelt over

haar nichtje dat zich voor haar Surinaamse afkomst schaamt als 'die jongens zo staan te hangen achter in die tram'. 'Dat kan toch niet goed zijn', meent ze. Of ik ook met haar wil gaan praten.

Hoewel Myra voldoet aan het in Surinaamse kringen levende stereotype beeld over aanpassing: 'Mijn burens weten precies wanneer iemand bij ons jarig is. De hele straat kent me, want ik ga bij iedereen koffie drinken' en Lita andersom 'geen Nederlandse vrienden' heeft en 'duidelijk laat merken dat (ze) niks van die Hollanders moet hebben' zeggen beiden geen discriminatie te ondervinden. Het idee dat discriminatie niet veroorzaakt wordt door een bepaalde houding van het 'slachtoffer' zelf zal later duidelijk worden.

We zullen zien dat alle vrouwen, ongeacht de mate van aanpassing, de duur van het verblijf in Nederland, de opleiding, of haar meer of minder mooie, lichte of juist heel donker uiterlijk, met vooroordeel en discriminatie te maken krijgen.

Carmila U is de veertiende en laatste vrouw die hier aan het woord komt. Ze is 28 jaar en heeft het grootste deel daarvan – vijfentwintig – in Nederland doorgebracht. Carmila is de jongere zus van een goede vriend van mij. We hebben elkaar een keer eerder ontmoet.

'Ik heb er eigenlijk *geen problemen mee*, met *echte discriminatie*. Als je je open opstelt en gewoon met de mensen praat, dan denk ik ook niet dat je er zoveel last van hebt.'

Maar je wilt uiteindelijk wel graag terug naar Suriname?

'Ik zie het hier niet meer zitten gewoon. De mentaliteit van de Nederlanders is erg veranderd de laatste tien jaar. Toen waren de mensen nog wat meer tolerant dan nu. Nou, en het klimaat bevalt me ook niet. Zo'n kou. En dan het jachtige leven. Ik heb me hier zo weten te handhaven dat ik denk: als jullie me goed behandelen, dan doe ik het ook. Als je me niet goed behandelt, dan doe ik het ook niet. Ik ben gewoon wat harder geworden. Ik zou hier nooit willen sterven. Ongeveer voel ik me niet echt. Dus niet dat ik me echt onbehaaglijk voel. Hier in Nederland zie ik de toekomst niet. Het vervalt en minderheden worden hier toch maar gezien als een

zondebok van de samenleving. Zij krijgen de schuld dat er werkloosheid is, dat er woningnood is. Maar juist zij zijn degenen die eigenlijk de vuile baantjes opknappen. Surinamers worden hier niet geaccepteerd. Ze worden er steeds met de neus opgedrukt dat ze kleurling zijn.'

Samenvatting

Een verder toelichten en analyseren van bovengenoemde algemene uitspraken van de vrouwen over Nederlanders en over discriminatie zou een studie op zich zijn. Hier worden slechts een paar hoofdpunten eruit gelicht.

Eén van de belangrijkste aspecten in de introductie is, dat bijna alle vrouwen met zoveel woorden aangeven op de hoogte te zijn van het vóórkomen van vooroordeel en discriminatie in Nederland. Persoonlijk echter menen ze daar weinig mee te maken te hebben. Met andere woorden: ze hebben niet al bij voorbaat een onverdeeld negatief oordeel over de persoonlijke ervaringen met Nederlanders. Dit geldt zowel voor degenen die relatief kort, als voor de vrouwen die al relatief lang in Nederland wonen.

Opvallend is de opvatting van verschillende vrouwen dat een kleine groep Surinamers het voor de rest 'bedorven' heeft. Associaties worden gelegd met vooral de mannen onder de Surinamers. Dit gebeurt indirect, door bijvoorbeeld te verwijzen naar drugs, heroïne of zakkenrollerij: de criminele sfeer dus; de scene die traditioneel meer het gebied van mannen is (ongeacht hun afkomst) dan van vrouwen. Als we bedenken dat de media in Nederland, met name de dagbladen, door een bevooroordeelde berichtgeving in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de criminalisering van dit negatieve beeld over (mannelijke) Surinamers¹¹⁵, is de verwijzing naar de groep die zich misdraagt en 'daarom' alles bederft niet onverklaarbaar. In tegenstelling tot veel Nederlanders trekken de Surinaamse vrouwen het idee van 'de criminele Surinamer' niet door tot de hele groep Surinamers. Ze lijken zich duidelijk te willen distantiëren van die bepaalde groep

doch vermelden tegelijkertijd dat het probleem meer in het *generaliseren* over een kleine groep zit dan in zo'n groep zelf. Als we zouden generaliseren over het naar verhouding even grote doch getalsmatige veel grotere aantal Nederlandse 'criminelen'¹¹⁶ zou het knap beangstigend moeten zijn je onder Nederlanders te begeven!

Ongeveer de helft van de vrouwen geeft aan Nederlanders niet te vertrouwen. In dit verband wordt meerdere keren vermeld dat Nederlanders naar hun mening huichelen: ze zeggen niet wat ze menen en ze menen niet wat ze zeggen. Dit wantrouwen blijkt ook uit de diverse antwoorden op de vraag: *Wat vind je ervan als Nederlanders liggen te zonnen?*

Shirley: 'Ze schelden ons uit voor bruine dit, neger dat, maar zelf gaan ze 's zomers wel elke dag wachten op de zon om vervolgens daarin te gaan liggen zodat ze een kleurtje kunnen krijgen!'

Carla: 'Vaak hoor je ze zeggen: "Jullie hoeven niet te zonnen, jullie zijn lekker bruin." Maar ik denk niet dat ze het echt zo menen. Ik denk dat ze met bruin iets heel anders bedoelen dan het donkere wat wij hebben. Ze willen niet zo witjes zijn. Dus niet echt wit. Maar ik denk niet dat ze echt zo donker als wij zouden willen zijn.'

Mavis: 'Ze klagen altijd over mensen met een andere huidskleur. Maar zelf vinden ze het heel erg dat ze zo bleek zijn.'

Ilse: 'De ene dag ben je zwart en schelden ze je daarvoor uit en de andere dag zijn ze jaloers omdat ze zelf ook bruin willen zijn.'

Rita: 'Ik denk dat ze niet tevreden zijn met hun kleur. Maar als ze zeggen: "Wat heb jij een lekkere bruine kleur," weet ik niet of ze het menen.'

Deze meningen lijken niet alleen te duiden op wantrouwen, maar ook op een niet begrijpen. Of, zoals *Ilse* in dit verband zegt: 'Ik snap het niet met die Hollanders op dat gebied.'

Het dubieuze en dubbelzinnige met betrekking tot die donkere huidskleur symboliseert ook het gedrag ten opzichte van zwarte mensen. De opvatting dat Nederlanders huichelen zou dan ook geïnterpreteerd kunnen worden als het niet uitkomen voor de werkelijke gevoelens.

Hiermee kom ik op de overduidelijke tendens van de vrouwen te zeggen dat ze zelf geen of weinig discriminatie onder vinden. Typisch zijn omschrijvingen als 'niet echt' of 'niet zo vaak', 'weinig problemen ermee' et cetera. Omschrijvingen dus die even *vaag* en *ongrijpbaar* overkomen als de vele vormen van alledaagse discriminatie waar de vrouwen, zoals zal blijken, wel degelijk mee geconfronteerd worden. Juist omdat het vaak om impliciet racisme gaat en om alledaagse, schijnbaar triviale onbillijkheden is het ook begrijpelijk dat antwoorden als 'ja, ik word regelmatig gediscrimineerd' niet werden gegeven. Dit vereist namelijk een overzicht over tal van (kleine) pijnlijke voorvallen, die bovendien vaak worden 'ingeslikt' of 'weggedrukt' omdat het allemaal niet bewijsbaar was. Daarbij lijken de vrouwen ook te willen aangeven dat ze niet willen 'zeuren en klagen' en dat ze met andere woorden 'er geen probleem van maken'. Dit kan natuurlijk ook worden gezien als een vorm van zelfbescherming. Het steeds bewust meedragen van een bagage van allerlei onbillijkheden en pijnlijke gebeurtenissen maakt het niet bepaald gemakkelijk je te handhaven. Vandaar ook opmerkingen als 'ik trek me er niets meer van aan' of 'je kunt je niet over het minste of geringste gekrenkt gaan voelen'.

In de hiervolgende beschrijvingen van concrete alledaagse vormen van racisme zullen we zien, dat de ervaringen niet vaak zijn gepresenteerd in termen van racisme, discriminatie en vooroordeel. De vrouwen geven daar wel steeds de ingrediënten van aan: handelingen die werden verricht met de bedoeling de vrouwen te kwetsen of om ze op andere manier te benadelen; alleen omdat ze zwart zijn en dus tot die 'andere' groep behoren. Aan de orde komen situaties met Nederlanders bij het verkrijgen van woonruimte, contacten met burens, ervaringen in de werkkring en in het onderwijs, situaties in winkels, in de tram, in disco's en met mensen 'op straat'. Hoewel het ogenschijnlijk lijkt te gaan om geïsoleerde gebeurtenissen, zal blijken dat er sprake is van systematisch terugkerende uitingsvormen van racisme.

Na inventarisatie van alle door de vrouwen aangegeven voorbeelden van vooroordelen en discriminatoire handelingen van witte mensen blijken deze klassificeerbaar in drie catego-

rieën. Deze noem ik de *drie hoofdvormen van racisme: inferioriseren*, sociaal of ruimtelijk *distantiëren* en sociale of fysieke *agressie uitoefenen*¹¹⁷. Bij de behandeling van de verschillende racisme-ervaringen kom ik hier op terug.

Woonruimte

Nadat Rita een tijdje bij haar oudste zus heeft gewoond krijgt ze een kamertje intern bij het verpleegtehuis waar ze als leerling ziekenverzorgster werkt. Er wonen in die dependance alleen meisjes.

Rita: 'Er hangt hier altijd een bepaalde stilte. Net een klooster. Er mogen geen jongens wonen. En je bezoek mag niet blijven slapen. Om elf uur moet men gewoon weg. Je mag ook geen privé telefoon hebben. Iedereen heeft het hier al een andere naam gegeven, maagdenhofje en zo. Ik ben hier het enige Surinaamse meisje.'

Ga je weleens bij die andere meisjes op bezoek?

'Na onze avonddienst drinken we samen misschien een pilsje, kijken samen naar de televisie of zo. Want alleen hier zitten is ook niets hoor. Het lijkt alsof alles op je afkomt. Maar wat kan je eraan doen? Niks. Het is ontzettend moeilijk om woonruimte te vinden.'

Vanwege de discriminatie verwacht Rita dat de drempel voor haar als zwarte vrouw om een andere woonruimte te vinden hoger zal zijn dan voor Nederlanders. Ze voelt zich daarom genoodzaakt extra maatregelen te treffen: 'Ik ben van plan om volgende maand een paar advertenties te plaatsen. Het is wel een dure grap. Maar ja, als je eenmaal buitenlander bent kun je d'r ook niets aan doen. Het is dus gewoon geluk hebben.'

Ga je in die advertentie vermelden dat je Surinaamse bent?

'Dat weet ik nog niet. Maar ik denk dat ik het wel doe. Want stel dat zo iemand wel iets voor je heeft en naderhand blijkt dat je buitenlandse bent. Dan zeggen ze gewoon: "Zeg eh, sorry, maar het is al verhuurd." Of ze zeggen je gewoon keihard tegenwoordig: "Omdat je een buitenlander bent ver-

huren we het toch niet." En in de advertenties staat het ook duidelijk: geen buitenlanders, wel buitenlanders. Dat kom je allemaal tegen in de kranten. Dus zo zoetjes aan raak je eraan gewend.'

Ilse bevestigt Rita's vermoeden dat Nederlanders soms botweg zeggen geen buitenlanders als huurders te willen: 'Die huisbazen discrimineren, niet de GDH¹¹⁸ Ik ken mensen die het huis hebben gekregen en zijn gaan kijken. De huisbaas zei: "Nee, ik wil geen buitenlanders." Wat dan? GDH kan er niets aan doen.'

Linda's ervaring met de GDH is anders. Volgens haar wordt er daar wel gediscrimineerd. Ze zit zelf op een vrij grote kamer, maar wil nu ze een kind heeft twee gescheiden ruimtes. Ze betaalt 350 gulden per maand, wat ze met haar minimum inkomen nauwelijks kan opbrengen. Onlangs kreeg ze een oproep van de GDH.

Linda: 'Ik heb een huis aangeboden gekregen, maar ik wilde het niet. Veel te duur. Ik krijg ook niet zoveel geld. En dan moet ik bijna vijfhonderd gulden gaan betalen in de Bijlmer. Ze proberen iedereen daarin te stoppen, zodat het later een getto wordt. Daar lijkt het nu al op. Er zijn niet veel witte mensen meer daar. Echt, ze willen alle zwarten in één hoek smijten. Nu hebben ze mijn urgentie vastgehouden, maar ik ga d'r voor vechten. Ik heb tegen ze gezegd: "Ik neem het niet. Niemand kan me dwingen daar te gaan wonen." Want al gooien ze me d'r in, hoe moet ik dan leven? En dat heb ik ook gezegd.'

Olga vertelt een soortgelijk verhaal. Ook zij krijgt vaak te horen dat ze als ze een woning wil naar de Bijlmer moet gaan. 'Maar ik heb ze vanaf het begin gezegd: ik wil geen Bijlmer. Ik heb gezegd, jullie zeuren tegen die Surinamers en die Turken: "Ja, u kunt een huis krijgen: Bijlmer." Het is mij te duur. Meestal als ik naar de GDH ga, zie ik veel buitenlanders. Turken vooral. En zielig! "Noord of de Bijlmer kun je krijgen." Als je die prijzen hoort!'

Dat er niet per se sprake hoeft te zijn van discriminerende beleidsregels (zoals *Ilse* ook zei: 'Bij GDH moet iedereen gewoon op de beurt wachten, alles gaat via de computer') blijkt uit hetgeen *Olga* verder vertelt over de ambtenaar die van zijn

machtspositie misbruik maakt om uiting te geven aan zijn eigen vooroordeel.

Olga: 'Iedere keer als ik ga, hebben ze weer een andere smoes, terwijl ik al aan de beurt ben. Die jongen zegt: "Vóór het eind van de maand krijg je van mij een woning." Ik zeg: "Ja, dat kan je wel zeggen om me af te schepen. Maar ik wil geen Bijlmer. Je kan me niet dwingen om daar te gaan wonen." Ik bedoel, niemand wil in de Bijlmer. Zegt die jongen: "Ja, maar jullie houden er toch van om bijeen te zitten!"' (Let ook op de omschrijving 'bijezen zitten'. Afgezien van het sowieso al daarin geïmpliceerde vooroordeel had een suggestie als 'het leuk vinden om bij elkaar in de buurt te wonen' heel wat minder denigrerend geklonken.)

De reden dat Olga dringend een andere woning wil is dat zij en haar vriend het niet langer uithouden in een drie-bij-vier, waarin het tweepersoons bed bijna de helft van de ruimte in beslag neemt. Het is bovendien uiterst gehorig en tochtig. Van de buitenkant gezien zou je nooit verwachten dat het smalle dubbele bovenhuis een pension is met wel dertig kamers. De scheidingswanden zijn vaak van hardboard.

Over de huisbaas, een oude man, is Olga echter heel enthousiast: 'Het is een hele lieve man. Ik betaal vierhonderd gulden, maar met plezier. Als ik me verveel kan ik beneden bij hem komen zitten. Of hij belt me op. Want hij is eenzaam.'

Heeft hij weleens meer gewild dan gewoon gezellig beneden zitten?

'Nee. Ik geef hem ook geen aanleiding. Hij beschouwt me volgens mij als zijn kind. In het begin kon ik niet met hem opschieten. Ik dacht, misschien houdt hij niet van Surinamers. Want tegen mij had hij gezegd: "Jij bent de laatste Surinaamse vrouw die ik hier binnen neem." Ik zei: "Waarom dan? Discrimineert u zo?" Zei hij: "Kom maar kijken binnen." Had hij zo'n lijst met alleen foto's van Surinaamse meisjes. Ik zeg: hoe komt u daaraan? Zegt hij: "Het zijn mijn kleinkinderen." Al zijn kinderen zijn met Surinamers getrouwd.'

Onaangepast

Een zwarte vrouw in de familie, of zelfs als echtgenote, garandeert helaas niet per se een racisme-vrije witte echtgenoot. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de ervaring van *Mavis*: 'Iemand had een advertentie in de krant geplaatst. Ze gingen twee jaar weg, geloof ik en wilden de woning tijdelijk verhuren. We waren toen nog met z'n tweeën, dus ik dacht: je weet maar nooit. Ik ga d'r heen. Het was een donker meisje. Geen Surinaamse hoor, ik denk uit Trinidad of zo. Ze was met een Hollander getrouwd. Nou, we hebben leuk gekletst, van hoe mijn gezin eruit zag, en dit en dat. Ze vond het leuk. Zegt ze: "Kom nog maar eens langs als mijn man thuis is geweest." Als ik weer langskom is het huilen. Echt huilen! D'r man vond het niet zo leuk dat een buitenlandse in hun woning zou zitten. Ze durfde het me niét te vertellen.'

Haar eigen man?

'Ja. Zegt ze dat haar man het niet zo wist, maar dat zij had gezegd van "ja zo'n leuke dame, leuk mens". Heeft hij toch met zijn broer gesproken en de familie. En je weet hoe dat gaat, ouders en zo. Van "ja, je kunt het beter niet doen". En weet je waar die man vanuit ging? Nou, die moeder eigenlijk eerder, zijn moeder – háár schoonmoeder dus. Die woonde in een nieuwbouwwijk en er woonden een paar Surinaamse gezinnen. En die moeder ging er vanuit – er kwamen heel wat auto's daar langs in het weekend – van "misschien dat ik me lief voordoe en dat het straks ook zo'n bende wordt". Nou, het was echt erg. Maar ik heb tegen dat meisje gezegd: "Ik vind het voor jou erger dan voor mij. Het is jòuw man. En jij bent ook een kleurling. Jullie hebben zelfs nog wel een kind! Ik vind het erg voor je dat je man er zo over praat en ook je schoonmoeder en je zwager."'

Mavis was er eigenlijk op voorbereid dat ze als zwarte vrouw discriminatie zou ondervinden. Ze was al van kinds af aan in Nederland en haar moeder had haar impliciet ook al voorbereid: 'Ik heb altijd mazzel hè, met Hollandse mensen. Ze komen thuis en ik ben jaren goed op ze. Maar mijn moeder zei altijd tegen me: "Nou, er zijn ook wel nare dingen. Je zult – misschien wil je niet – maar je zult het echt een keertje meemaken."'

Huichelen

Dat ze gediscrimineerd kon worden was duidelijk. De manier waarop, en vooral het impliciete daarvan kwam echter toch hard aan. In het volgende voorbeeld laat Mavis zien dat discriminatie niet alleen schokkend kan zijn, maar ook grote verontwaardiging en woede teweeg brengt. Tegelijkertijd blijkt dat zij de hele situatie zorgvuldig analyseert voordat ze de conclusie trekt gediscrimineerd te zijn omdat ze zwart is. Mavis: 'Ik heb gebeld naar een woningbureau. Maar misschien omdat ik zoveel Nederlands praat, merkt men als ik bel niet meteen: "O, het is een Surinaamse." Maar op het moment dat ik daar aankom en zeg: "Weet u wel, het is voor het huis en ik heb u net gebeld," is het: "Hebt u *mij* gesproken?" Toen was ik toch zó ontmoedigd! Het bureau staat op de Beethovenstraat (bekende straat in een dure buurt - PhE) dus je kunt je voorstellen... Ik zeg: "Ja, ik heb met ú gesproken. Ik weet het zeker. Het is uw stem." Er waren twee heren en één dame, dus ik kon me niet zo vergissen. Ik denk: nou, ik heb het al door. Ik zeg: "Ach laat maar," want ik ga geen scène maken. Krijg je nog een grote mond ook om hun huis. Toen ben ik weggegaan. En ik kwam thuis, oh... Ik had dat nooit meegemaakt. Ik wist dat er gediscrimineerd wordt, maar *dit*, dit soort dingen had ik echt nooit meegemaakt. Ik denk, kun je nagaan wat een judas ze is. Durft die vrouw nog tegen me te zeggen: "Hebt u mij gesproken?" Ik was zo kwaad, ik heb nooit meer via een woningbureau iets gezocht. Ik vond het echt heel erg. *Ik kon niet begrijpen dat iemand zo kon huichelen.* Je denkt: misschien ben ik gek. En op dat moment kan je schelden wat je wilt, maar het heeft geen zin. Dus het enige wat je kan, is doen alsof je neus bloedt en weggaan. Kijk, als iemand je uitscheldt, dan weet je wat je terug moet doen. Maar zo niet. Zo heeft het helemaal geen zin.'

Het gevoel van onmacht omdat je zo fijngevoelig bent iemand niet openlijk voor raciste uit te maken als die persoon er zelf niet openlijk voor uitkomt kan tot gevolg hebben, dat soortgelijke situaties uit zelfbescherming worden vermeden. Voor Mavis betekent dit concreet, dat ze uit 'angst' via een achterdeur weer gediscrimineerd te worden al bij voorbaat al

niet meer van woningbureaus gebruik wil maken. Ze ziet haar toch al moeilijke kansen op de woningmarkt daardoor nog meer ingeperkt. Als er eenmaal een woning gevonden is, is er een andere groep Nederlanders waarvan het de vraag is hoe de contacten daarmee zullen verlopen: buren en buurtbewoners.

Buren

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat de meerderheid van de Nederlanders in enquêtes aangeeft geen prijs te stellen op buren uit etnische groepen. Hoe ziet de praktijk eruit als er inderdaad een zwarte buurvrouw haar intrek neemt?

De meeste vrouwen zeggen geen of nauwelijks contact te hebben met haar buren. Een enkele kent hen absoluut niet, anderen zeggen wel gedag als ze elkaar tegenkomen. *Myra* heeft heel goede relaties met haar buren en *Ester* gaat bij een overbuurvrouw regelmatig op de koffie. *Shirley* is de enige die een Surinaams gezin als naaste buren heeft. Ze wisselen alleen in de zomer wel eens een praatje uit over het tuinhek heen. *Helen* en *Linda* hebben beiden respectievelijk een ouder echtpaar en een oudere vrouw als naaste buur. Deze worden omschreven als mensen die een beetje bescherming willen bieden aan zulke jonge Surinaamse 'meisjes'. *Helen* vindt dat heel aardig. *Linda* heeft daar gemengde gevoelens over: 'Mijn buurvrouw zegt: "U bent nog zó jong. Ik wil op u letten. U moet maar niet boos worden op mij." Ze heeft gezegd dat ik als er wat is gelijk naar haar toe moet komen, altijd. Maar ze zit echt te roddelen. Dus ik zie me al naar haar toegaan: heeft ze weer wat om te kwebbelen. De vorige bewoonster heeft ook gezegd: je moet met haar uitkijken, want ze roddelt.' *Joans* bovenbuurvrouw vangt haar zontje weleens op en omgekeerd verzorgt *Joan* de katten wanneer haar buurvrouw er een weekend niet is.

Joan: 'We zien elkaar als we elkaar nodig hebben. Kloppen dan even op de deur. Maar niet van iedere keer koffie drinken, koffie drinken. Daar ben ik het type niet voor.'

Hoe denk je dat ze het vindt een Surinaamse buurvrouw te hebben?

‘Ik geloof leuk. Want ik ben ook zo, dat als ik wat lekkers gekookt heb en het is iets teveel geworden – moksi alesi of zo – dan vlieg ik met een bord naar boven als ze thuiskomt. Zulke dingen. Vindt ze gewoon leuk. Ze zal d’r niet gauw aan denken om wat voor mij naar beneden te brengen. Maar dat hoeft voor mij ook niet. Want ik kan zelf ook Hollands koken. En ik denk ook van ach ze is alleen...’

Regels van fatsoen

In de omgang met witte burens hebben de vrouwen op verschillende manieren racisme ervaren. *Lita* vertelt over een jong echtpaar waar zij samen met haar (eveneens Surinaamse) vriend de zolderkamer van huurde. Met name de vrouw des huizes had een dubbelzinnige houding tegen zwarten. Enerzijds leek ze *Lita* en *Glenn* als positieve uitzondering te zien. Anderzijds dacht ze dat elke zwarte man ‘het’ wel met een witte vrouw zou willen doen. Ze veronachtzaamde daarom bepaalde regels van fatsoen die normaliter in relatie tot (witte) huurders wel in acht worden genomen.

Lita: ‘Het was een hele mooie kamer. Ze wilden het eigenlijk voor maar vijftig gulden verhuren, maar we betaalden toch honderd. Hadden we zin om platen te draaien, dan mochten we hun installatie lenen. Tv kijken kon ook bij hun. Alle luxe. Het was echt fantastisch. Maar daar stond tegenover dat mijn man – toen nog mijn vriend – hen echt kocht. Die vrouw zat iedere keer in geldnood. En dan was het “hier, alsjeblieft” en dan waren ze weer lief voor ons. Of ik kookte en dan mochten ze mee eten. En Nederlanders vinden Surinaams altijd lekker hè. Die man mochten we wel, maar die vrouw niet. Het typische van het meisje was dat ze altijd viel op die vrienden van mijn vriend. Altijd als er een vriend zou komen ging ze zich opmaken. Iets leuks aantrekken en zo. En een keer toen ik weg was, naar de dokter geloof ik, ging ze naakt bij mijn vriend op bed zitten. Ze zei tegen hem: “Neem me niet

kwalijk hoor, maar zo ben ik nu eenmaal” en dat soort toestanden. Mijn vriend deed natuurlijk alsof ze geheel aangekleed naast hem zat. Hij valt niet zo op een patata hoor. Kijk, als het een Surinaams meisje was, kon ik wel even gaan nadenken van “héé, eh...” Maar voor die patata hoefde ik niet bang te zijn. Eigenlijk moest ze niks van zwartjes hebben zei ze altijd. Maar dat is toch tegenstrijdig met wat ze allemaal deed hè. Om zich dus steeds maar op te gaan maken voor die zwartjes.’

Ook *Ilse* kreeg te maken met een buur die bepaalde beleefdheidsnormen negeerde ten opzichte van haar als zwarte vrouw.

Ilse: ‘Die buren van beneden zijn schatjes van mensen hoor, daar niet van. Ik kan altijd bij ze terecht. Maar wat ze flikken soms! Laatst was mijn huis vol. Mijn broertjes, iedereen was hier. Maar ik lag op bed. Die kerel klopte aan, mijn dochtertje maakte open. Voordat je het weet staat die kerel helemaal in mijn sláápkamer.’

Verontwaardigd voegt ze daaraan toe: ‘Dat zou een Surinamer nooit flikken. Ik was zo kwaad. Dat soort dingen kan ik niet uitstaan. Dat kan je toch niet maken! Ik ga bij hun ook nooit in de slaapkamer.’

Uit de bovenstaande voorbeelden kunnen we opmaken dat wanneer bepaalde witte mensen zich in specifieke situaties racistisch gedragen de vrouwen niet gelijk ook álle gedrag van die personen in termen van racisme interpreteren.

Verder blijkt dat alledaags racisme tot uiting kan komen in op zich triviale ‘kleine’ onaangenaamheden zoals onbeleefdheid. Ook *Mavis* geeft voorbeelden van ‘kleine’ sociale agressie tegen de zwarte bovenburen: ‘Die buurvrouw van beneden zie je alleen als er paniek is. Daar word je echt helemaal gek van. Als er wat is, iets verstopt, bijvoorbeeld, staat ze meteen al voor de deur. Toen we hier in het begin woonden: o verschrikkelijk! Bij het minste en geringste was het altijd wel van: “Mevrouw er is iets gebeurd. Wilt u even kijken? Ik weet niet waar het vandaan komt. Het móet bij u vandaan komen.” Nou, dan was er misschien niets aan de hand bij ons. Ik zei tegen mijn moeder: “Ma, als hier een Hollands gezin had gewoond, dan had ze het nóóit gedaan.” Want ze weten

wat voor mensen ze hebben. Ik weet heel zeker dat ze dat dan niet gedaan had. Maar ze denkt: "Ach Surinamers, ik doe maar effe. Kan mij wat schelen. Ik heb klachten en ik kom gewoon iedere keer aanbellen." Maar ze heeft het wel afgeleerd. Want mijn moeder heeft zich toen vreselijk opgewonden – ze maakt zich normaliter niet zo gauw kwaad hoor. En nu komt die vrouw al een paar jaar niet meer zo zeuren.'

Mavis ziet het gedrag van die specifieke buurvrouw niet als geïsoleerd verschijnsel. Ze relateert de ervaringen die ze met haar heeft aan andere signalen, zoals de sfeer in de buurt op zich: 'Je ziet het aan hun gezichten dat ze het misschien helemaal niet zien zitten, een buitenlander als buur. Sommigen, mensen die hier van jongs af aan wonen, vinden het niet leuk. En het staat hier zogenaamd bekend als "standing". Maar als ik naar die mensen kijk denk ik: waar halen ze de verbeelding vandaan!'

Ze is de enige vrouw die vaker in dure buurten heeft gewoond. Mavis: 'We hebben vroeger op de P.C. Hoofdstraat gewoond. Dat was nog erger dan hier. Verschrikkelijk. De burens van één-hoog waren leuk, maar dat komt vast omdat die vrouw zelf buitenlandse was. Ze kwam uit Noorwegen. Maar precies beneden ons, op twee-hoog, woonde een Nederlands echtpaar. Nou, wat die allemaal niet tegen ons gezegd hebben overdag! Mijn broertje was toen nog klein. Je hoorde het tuut-tuut-tuut van zijn autootje. Die huizen zijn gehorig, dus je hoorde het waarschijnlijk als ie aan het spelen was. Heeft die man het lef gehad om de telefoon te pakken en heel wat nonsens te zeggen.'

Het was kennelijk een pijnlijke gebeurtenis en Mavis herhaalt in eerste instantie niet wat er eigenlijk door die telefoon kwam.

Het is misschien een vervelende vraag, maar wat zei hij dan precies?

'Ja, wat een drukte is dat. Wat denken jullie wel. Jullie denken toch niet dat jullie in de rimboe zitten!

Ze denken zeker dat Suriname een rimboe is, een jungle. En daar word je vaak mee uitgescholden.'

Maar ze zeggen altijd dat mensen van stand niet discrimineren.

'We hebben bijna overal gewoond, west, oost, zuid. Maar van dié mensen heb ik nog het meest last gehad eigenlijk!'

Werksituaties I: patiënten en cliënten

Meer dan de helft van de vrouwen is werkzaam of werkzaam geweest in de verzorgende sector. Dit is niet verwonderlijk als we bedenken dat Surinaamse vrouwen al in de jaren vijftig werden geworven om in Nederlandse ziekenhuizen te komen werken.¹¹⁹ Dat duurde tot ongeveer 1970. Daarna nam de 'eigen' Nederlandse arbeidsreserve toe; niet in de laatste plaats omdat ook mannen deze traditioneel vrouwelijke werksfeer betraden. Al gauw blijken mannen – nota bene de 'nieuwkomers' – sneller door te stromen naar de leidinggevende posities. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze voor vrouwen ongunstige ontwikkeling in sterkere mate de zwarte verpleegsters treft. Concrete gegevens zijn hierover niet beschikbaar. *Olga*, zelf ziekenverzorger, is de enige die over een Surinaamse hoofdzuster vertelt. De anderen bevestigen impliciet de observatie van *Linda*: 'Ik werk voor een uitzendbureau. Ik kom afwisselend in verschillende tehuizen terecht. De hoofdzusters van die afdelingen zijn meestal Nederlanders. Maar de rest, over het algemeen zijn het Surinamers.'

Deze laatste opmerking slaat op het bejaardentehuis waar *Linda* op dat moment werkt. Ook andere vrouwen die hier aan het woord komen hebben daar weleens gewerkt. Ze hebben allemaal laag geschoolde functies in de verzorgende sector: bejaarden-assistente, (leerling)ziekenverzorger, gezinsverzorger. Bovendien zijn ze eerder uitzendkracht dan in vaste dienst. De positie van uitzendkrachten in de verzorging is weinig gunstig: invalsters krijgen vaak de minst aangename taken toegeschoven. Bovendien worden ze niet altijd als gelijke geaccepteerd in het werkteam.

Olga: 'Ze kijken als uitzendkracht wie je bent, hè. Je moet maar werken, werken, werken en je mond dicht doen. En dat kan niet. Want je ziet veel dingen als uitzendkracht, bijvoorbeeld dat die of die wordt gepest of dat het werk niet goed wordt gedaan.'

Ester, bejaardenverzorgster, zegt hierover: 'Als je uitzendkracht bent, gaan ze je als een soort sloofje gebruiken. Zit iemand bijvoorbeeld onder de ontlasting en hebben ze geen zin om het op te ruimen, dan sturen ze je 'toevallig' naar die patiënt toe, van: "Wil je even kijken hoe het met mevrouw die-en-die is?" Ga je er naar toe, dan zie je het en ruim je het op. Dat soort dingen. Ze misbruiken je vaak als uitzendkracht, vooral als je niks durft te zeggen. Maar ik heb mijn mondje wel klaar hoor.'

Het werk dat de vrouwen doen is vooral praktisch en huishoudelijk van aard: ondersteuning van bejaarden, chronische en langdurig zieken in bezigheden die zij zelf niet (meer) kunnen doen.

Ester is met verschillende andere vrouwen van mening dat Nederlandse 'meisjes' het werk niet goed doen: 'Het is de enige mogelijkheid voor zeventien, achttienjarigen om te leren en tegelijk geld te verdienen. Niet dat ik zo oud ben, maar zij hebben geen enkel verstand van het werk. En dat soort mensen zetten ze in de verzorging. Daar lijden de patiënten onder. Want ze hebben geen geduld en zitten tegen die mensen te schreeuwen. En als die mensen vragen: "Ik wil naar het toilet," dan laten ze ze zo lang mogelijk zitten, want: "Ik heb geen tijd." Vooral als je als uitzendkracht komt, zie je dat alles. Bijvoorbeeld: ze wassen die mensen niet goed. Ze hebben allemaal haast: "Ja, om half elf voor de koffie moeten we klaar wezen." Dus dan gaat het van ratsj door die afdeling heen. Ze hebben geen tijd voor die mensen. Ja, vaak is er ook geen personeel, maar ik bedoel, als iedereen een beetje meewerkt, krijg je alles wel voor mekaar. Maar de een is nog luier dan de ander. Hoe wil je het werk dan afhebben? Ze zijn te beroerd om wat te doen. Willen makkelijk hun geld verdienen. Zitten de hele dag sigaretjes te roken en rennen door de afdeling. Denk je: god, wat werkt dat mens toch hard. Terwijl ze niets doet! Kijk de een werkt wel hard. Maar ik vind het zonde hoor.'

Olga vertelt hierover: 'We hebben geleerd dat we die mensen alles wat ze nog kunnen zelf moeten laten doen. Maar die Hollandse meisjes doen dat niet. Ze willen vlug klaar komen voor de koffie. Kijk, ik heb nooit op de koffietijd gelet. Want had ik een Surinaamse hoofdverpleegster: nou je was gezegend! Nooit om

tien uur koffie hoor. Als iemand zegt: "Het is tien uur, koffie" en we moesten twintig mensen hebben gewassen dan kan dat niet, dan zijn die mensen niet schoon. Dat vonden sommige patiënten prettiger van het feit dat ze door ons gewassen werden. Je nam de tijd voor ze. "En nu moet je je BH zelf aandoen." "Ja, maar dat kan ik niet." "Nou, probeer het maar, ik wacht wel." En dan probeert ze het met alle rust. En op den duur leert ze zich weer zelf aankleden. Dan zeg je: "Ik wist nooit dat je nog zoveel kon doen." Zegt die mevrouw: "Maar die Hollandse meisjes gaan zo vlug. Ik heb een busje poeder hier al een jaar staan. Maar het wordt niet gebruikt." Kijk, ik was die mensen zoals ik me zelf zou wassen. De mensen die niet dement zijn vinden het leuk om door een Surinaamse gewassen te worden. Ze zeggen dat we ook altijd van die mooie kapsels voor ze maken, zodat ze eruit zien als een dame. Dus niet zo'n elastiekje en dan al dat haar naar achteren, maar gewoon mooi opgestoken. Vinden ze leuk.'

Het bovenstaande wekt de indruk dat Surinaamse vrouwen kiezen voor het welzijn van de patiënt, desnoods ten koste van de eigen koffiepauze. Hollandse meisjes daarentegen zouden op haar recht op pauze blijven staan. Tegen de achtergrond van het feit dat bijna alle vrouwen in die sector vertelden dat Surinaamse vrouwen concessies doen wat betreft haar rechten, kun je je afvragen of dit mede de oorzaak is van het grote aantal Surinaamse vrouwen in de verzorgende sector.

Olga verwoordt misschien wel heel karakteristiek waarom zij (en andere Surinaamsen) zo geduldig met die oude mensen om gaat: 'Ik denk aan mijn eigen grootmoeder. Ze is hier niet meer, maar ik denk, stel je voor dat ze nog in Nederland was en ze komt in zo'n bejaardentehuis. Tegenover mijn collega's denk ik misschien: ik ga liever bij hun zitten tijdens de koffie. Maar als ik die mensen moet helpen kan ik dat niet. Want ik vind ze allemaal even zielig.'

Het werk onder oude, vaak demente mensen vergt veel incasseringsvermogen, zegt *Olga*: 'Je kan geklapt worden. Ze kunnen in je gezicht spugen. Dus als je geen geduld hebt moet je het werk niet doen.'

Ze heeft er echter ook een aantal leuke herinneringen aan:

'Bij die mensen die niet gek zijn, die gewoon lichamelijk ziek zijn, is het leuk. Je wordt verwend door ze. En je leert ook veel van ze. Haken heb ik geleerd en ook breien.'

Een min beeld over Surinamers

Met racisme in de omgang met de cliënten of patiënten hebben alle vrouwen werkzaam in de verzorgende sector te maken gehad.

Joan was een tijdje gezinsverzorgster voor langdurig zieken en kwam regelmatig bij verschillende Nederlanders aan huis.

Hoe vonden ze het om een Surinaamse hulp te krijgen?

'In het begin echt afwachtend van "wat zal deze me brengen". Maar als ze je eenmaal kennen is het wel leuk.'

Waren ze ook belangstellend naar Suriname?

'Ja, dan vragen ze wat. Maar ik vind het altijd heel raar, het beeld dat men heeft over Suriname. Zo min altijd.'

Waaruit blijkt dat?

'Gewoon die verhaaltjes die ze je vertellen. Maar ja, vind je het gek met die Surinaamse programma's zoals ze die op de televisie laten zien. Die huisjes met die krotjes. Ze denken dat het niet anders is dan dat. Dan praat je over zulke dingen met ze en dan hoor je weer "Surinamers zijn luidruchtig, ze hebben altijd zoveel kinderen, maken een heleboel herrie." Ik vind dat ze nog heel weinig weten over Suriname. Niets anders dan armoe, het zielige, het agressieve, meer de negatieve dingen. Het was soms wel fijn om er met ze over te praten.'

Rita, leerling ziekenverzorgster, heeft soortgelijke ervaringen: 'Ze hebben zo'n minderwaardig denken over Surinamers, van "die mensen wonen in bomen". Dat soort afschuwelijke dingen.'

Geen zwarte zuster

Niet alleen qua beeldvorming, maar ook gevoelsmatig blijkt er sprake te zijn van vooroordeel. *Myra*, bejaardenverzorgster, brengt ter sprake dat verschillende witte mensen niet door een zwarte 'zuster' geholpen willen worden. Het lijkt alsof het pijnlijke van dit soort situaties het haar niet gemakkelijk maakt duidelijk te verwoorden wat er precies voorvalt. *Myra*: 'Je hebt bijvoorbeeld niets tegen die persoon gedaan, maar als ie je alleen maar ziet heeft ie al een afkeer van je. En dan wil die persoon je dus helemaal niet zien. "Je hoeft me niet te helpen. Stuur die." Of: "Jij hoeft niet te komen." Of dan zeggen ze: "Die ene met die kroeskop" en zo.'

Linda, werkzaam in hetzelfde tehuis, zegt hierover: 'Sommigen hebben een hekel aan zwarte mensen. Ze zeggen gewoon: "Jij moet weg." Het gaat daar wel hoor, maar het uitschelden kan ik niet verdragen: "Rot Surinamers dit, rot Surinamers dat." Dan hoeft het niet meer van mij.'

Ilse is leerling ziekenverzorgster en werkt sinds kort op de afdeling voor dementen. Net als de andere vrouwen neemt ze het niet zo hoog op dat ze door die mensen wordt geslagen en vaak wordt uitgescholden: 'Als ze hun zin niet krijgen slaan ze je gewoon. En je wordt soms voor rot gescholden daar. Als ze dement zijn, neem ik dat op de koop toe. Want ze kunnen er niets aan doen.'

En doen ze dat bij iedereen?

'Daar hebben ze geen uitzonderingen op.'

Olga beaamt dit: 'Volgens mij vinden die dementen het nooit leuk om geholpen te worden.' Surinaamse verzorgster worden echter met meer geconfronteerd dan alleen de algemene problemen van het werken met demente mensen.

Ilse: 'Sommige dementen weten ook heel goed wat ze doen hoor. Al zijn ze nog zo gek, ze weten heel goed dat je een "nigger" bent en een "zwarte". Je wordt er soms ook wel voor uitgescholden: "Ga terug naar je land. Ga terug naar de rimboe" en dat soort dingen.'

Als ik aan *Olga* vraag hoe de patiënten het vinden door een Surinaamse geholpen te worden roept ze spontaan uit: 'Die dementen, oei!! Nou! Je wordt uitgescholden! Eentje, kwam

ik binnen met de waskom – ze zijn niet goed, dus je neemt het ze niet kwalijk – maar dan is het van: “Ga weg jij met die grote ogen van je” en “Vieze Surinaamse, vuile hoer.” En zo gingen ze maar door. Als er een Surinaamse binnen staat – ja sommige, en niet altijd hoor – gaan ze vreselijk tekeer.

Hoe dement ze ook zijn, ze zeggen: “Ga naar je land terug.” Dat is het eerste wat ze zeggen. Pakte eentje alles weg als je haar moest wassen: “Jullie zijn het smerigste, moet je naar je huid kijken.” Ik zeg dan dat dat niet komt omdat ik niet gewassen ben. Is het: “Vuile, krijg de tyfus.” Weer een andere begint als je binnenkomt: “Móórd, moord. Vuile moorde-naar!” als ze je eerste oogopslag ziet. Het is moeilijk bij demente mensen. Maar de mensen die niet gek zijn, die accepteren ons wel. Niet allemaal. Sommigen zeggen: “Ik wil niet door jou geholpen worden. Je stem is te luid, je klinkt zo streng.”

Deze voorbeelden doen opvallend denken aan de in hoofdstuk 1 genoemde voorstellingen van zwarte mensen in bijvoorbeeld kinderboeken. Zwarten als lelijke, vuile, woeste figuren die lawaai maken, zangerig praten en grote rollende knikkerogen hebben. Kortom mensen die vreemd zijn en angst inboezemen.

Sommige vrouwen vertellen soortgelijke verhalen dapper in anekdotische vorm. Woede en verontwaardiging over zoveel grove beledigingen omdat je als zwarte vrouw witte patiënten verzorgt klinkt terecht door in de ervaring van *Carla*, bejaardenassistente.

Heb je weleens meegemaakt dat je werd gediscrimineerd?

‘Ja, door de bewoners. Ik heb daar een voorbeeldje van. Ik moest een oude man helpen die het contact met de buitenwereld kwijt was. Dat ging zo een tijdje, maar op een dag voelde hij zich beter. Toen kwam hij tot de ontdekking dat ik zwart was. Ik ging naar hem toe om hem te wassen. Kijkt hij me aan en zegt: “Ga weg jij” – het was een joods tehuis – “jullie negers vreten het joodse brood op.” Toen heb ik tegen hem gezegd: “Wij vreten het joodse brood, maar we ruimen ook de joodse stront op!” Ben ik weggegaan. Je mag zo iemand echt niet een kwaad hart toedragen, maar ik ben natuurlijk ook een mens. Ik probeer hem dus te ontwijken.’

Ook Ester heeft de ervaring dat verschillende mensen niet door een zwarte zuster geholpen willen worden. Dit wordt soms openlijk te kennen gegeven: 'Ze zeggen het gewoon tegen je: "Liever niet, ik wil niet gewassen worden door een zwarte zuster."'

Hoe reageer je dan op zo'n moment?

'Ik zeg: dan maar niet. Dan blijft u maar zitten. Ik zeg, al is er geen één personeelslid hier op de afdeling, door mij wordt u niet geholpen. Ik laat haar gewoon zitten. Al moet ze naar de w.c., dan piest ze maar in d'r broek.'

Ester is hier bijna automatisch in de vrouwelijke vorm gaan spreken. Dit komt misschien omdat ze daarbij ook een specifieke figuur in gedachten heeft. Het gesprek vloeit over in de ervaring met een andere vrouw die niet door een zwarte zuster geholpen wilde worden. Ze gaf dat echter niet expliciet, maar impliciet te kennen. Uit de manier waarop Ester hierover vertelt blijkt ook, dat de conclusie dat die vrouw zich racistisch opstelde niet zomaar wordt getrokken. Haar oordeel is gebaseerd op systematische observaties en ruggespraak met anderen. Dit maakt niet alleen haar visie aanneemelijk maar onderstreept tegelijkertijd hoeveel extra opletendheid het van haar vergt verhuld racisme door te prikken. Ester: 'Die patiënt wilde niet geholpen worden door een zwarte zuster. Helemáál niet als ze naar bed ging. Je mocht haar wel naar het toilet brengen, maar niet naar bed. Zaten we bijvoorbeeld met drie Surinaamse zusters in de avonddienst. Ja, één van ons moet haar dan naar bed brengen. Dan neemt ze altijd degene met de lichtste huidskleur.'

O ja?

'Want ze had geen andere keus. Ze is altijd gewend om zeven uur naar bed te gaan hè, maar als er drie Surinaamse zusters zijn blijft ze zitten totdat de lichtste langskomt. Pakt ze je van "zuster brengt u me zo naar bed?" En als je zegt: "Waarom vraagt u het niet aan dié zuster?" zegt ze: "Nee, ik wil liever door u gebracht worden." Maar iedereen wist dat ze zo was. Want als ik weleens met twee blanken werkte, zeiden ze ook altijd tegen mij. "Breng jij d'r effe naar bed, kan je d'r horen gillen." Ze gilt hoor! Schitterend vond ik dat.'

Dan slaat Esters toon om in verontwaardiging: 'Terwijl, 's

morgens kan je d'r wel naar de w c brengen. Daar ben je wel goed genoeg voor. Maar weet je wat voor soort mensen dat zijn? Dat zijn mensen die vroeger dat luxe leven hebben gehad. Weet je, een dienstbode en al dat soort rotzooi. Dat soort mensen zijn het meestal. Je bent wel goed genoeg om dit voor ze te doen, maar dát hoef je niet.'

Ook andere vrouwen kregen te maken met de racistische neiging zwarte zuster als dienstboden te behandelen. *Rita* zegt hierover: 'Mijn zus heeft een tijdje gewerkt in tehuis X. Daar zagen die bejaarden zwarten echt als hun bedienden.' *Olga* geeft een voorbeeld van zo'n situatie: 'Zeg ik: "U moet uw schoen aantrekken," zegt ze: "Nee, daar ben jij toch voor. Daarvoor heb ik jou gehuurd." Ze zag je echt aan voor een bediende.'

Ilse vertelt van een vrouw die haar racistisch gevoel van superioriteit tot uiting brengt door haar op haar plaats te wijzen als zwarte: 'Ze is vroeger zelf verpleegzuster geweest in Indië. En als ik zeg dat ze uit haar bed moet komen is het van: "Houd je bek. In jouw land mag je niet eens naast een blanke zitten, dan kom je hier met je grote bek. In jouw land heb je niets te zeggen." Zij houdt maar vol dat ik van Indië kom en ik kan haar niet bijbrengen dat ik daar niet vandaan kom. Voor haar zijn alle donkere mensen Indiërs. Dan scheldt ze je uit: "Ga terug naar je land."

Op één uitzondering na (de ervaring van Joan) vertelden alle vrouwen over racisme ondervonden van patiënten of cliënten in verpleeg- en bejaardentehuizen. Witte mensen schelden de zwarte verzorgsters uit, weigeren door haar gewassen te worden of proberen haar te kleineren en als dienstbode te behandelen.

Wat gebeurt er nu als een cliënte bij wie de Surinaamse als verzorgster zelf thuis komt uit racisme haar hulp liever kwijt dan rijk is? Een van de weinige vrouwen die over een dergelijke situatie vertelt is *Ester*. Ze leidt de verschillende ervaringen die ze opdeed in met de conclusie: 'Ik werk niet meer bij mensen thuis.'

Heb je dan nare dingen meegemaakt?

'Ja, als je bij ze thuis kwam – en stel dat je moest werken van 9 tot 12 en het was half 12 of kwart over 11 – dan stuurden ze

je weg: "Je bent klaar, zomer, mooi weer, ga maar weg, lekker naar het park." Ga je weg en vijf minuten later bellen ze je baas op: "Dat meisje dat vanmorgen is geweest is eerder weggegaan." Maar ze sturen je zelf weg! En ik zeg: "Nee, ik kan niet weggaan, want ik moet tot 12 uur werken. Desnoods blijf ik nog even met u babbelen als ik eerder klaar ben." Maar: "Nee." Ze sturen je weg. En als je weg bent het hoofdkantoor bellen. Dat soort dingen.'

Waarom doen ze dat?

'Ik geloof dat ze je kwijt willen. Helemáál omdat je donker bent. Ik was ook zo kwaad geworden op mevrouw A. Ik kwam 's morgens, zet ze een bakkie koffie. Ik zeg: "Nee, ik moet meteen aan het werk." want ik moet haar doen en ook nog iemand anders. Ze zegt: "Nee, kom even lekker een sinaasappeltje eten." Zeg ik: "Nou, weet je wat, ik ben toch al hiermee bezig, ik maak het af en dan kom ik wel even zitten voor die sinaasappel." Zegt ze: "Is goed." Dat werk waar ik mee bezig was heb ik afgemaakt. Ik ga even zitten voor de sinaasappel. Zegt ze: "Wat ga je nou doen!" Ik zeg: "We hadden toch afgesproken dat ik die sinaasappel zou opeten wanneer ik klaar was?" "Nee, ga maar aan het werk. Waar haal je de moed vandaan om te gaan zitten." Eén keer ging ze tekeer tegen me: "Ga maar weg," zegt ze, "Ga maar weg." Was het nog veel te vroeg. Half elf of zo. Ben ik maar weggegaan. Kijk, en dan gaan ze het hoofdkantoor meteen opbellen.'

Van diefstal beschuldigen

Op de vraag waarom ze haar kwijt willen antwoordt Ester niet alleen dat het te maken heeft met het feit dat ze 'donker' is. Ze verbindt daaraan de associatie: 'Misschien gaan ze denken dat je van ze gaat stelen of zo.'

Het racistische idee dat Surinaamse mensen zouden stelen en de gevolgen daarvan voor de individuele vrouwen wordt later uitvoerig uitgewerkt met betrekking tot situaties tijdens het winkelen. Hier geeft Ester een voorbeeld waarbij de ver-

onderstelling dat ze zou stelen niet alleen beledigend was, maar ook drastische gevolgen had.

Ester: 'Ik werkte bij mensen thuis. Had die mevrouw een gouden kettinkje met een hangertje. Had ze die ketting op tafel gezet. Maar wat bleek, d'r schoondochter was van te voren geweest. Heeft dat kettinkje ergens anders neergezet. Maar dat wist zij niet. Kwam ik 's morgens om haar te helpen. Nadat ik weg was zocht ze naar het kettinkje. Was het weg. Toen kreeg ik de schuld! Ontslag. Kreeg ik een brief van "dat ik niet meer hoefde te gaan werken omdat ik het kettinkje bij die mevrouw had weggenomen en dat ik binnen een dag meteen moest komen, want anders belden ze de politie". Maar ik was bij mijn virendin op bezoek, dus had mijn moeder de post opengemaakt. En die zei: "Nee, dat kan niet. Zoiets doet Ester niet." Ze wou naar de politie gaan. Ik zeg: "Nee, ik ga wel even naar die mensen om te zeggen dat ik dat kettinkje niet heb." Hele toestanden. Een paar weken later kreeg ik een brief met verontschuldigen: dat het kettinkje was gevonden. Maar ik ben toch mooi mijn werk kwijtgeraakt. En dat soort dingen doen ze.'

Ook *Carla* vertelt van een niet terechte beschuldiging van diefstal. Het gebeurde in het bejaardentehuis waar ze al jaren werkt. Als ze het erover heeft, geeft ze de indruk zich minder te bekommeren om het feit dat ze als Surinaamse persoonlijk beledigd werd, dan wel om de mogelijke negatieve gevolgen voor andere Surinaamsen. Het probleem dat ze daarmee aansnijdt, ligt ingewikkeld: het vooroordeel dat ze zou stelen omdat ze Surinaamse is leidt tot een concrete beschuldiging. Zij weet dat die beschuldiging onrechtvaardig is, andere witte mensen die daar mogelijk van horen niet. Voor hun is dat dan een bevestiging van het reeds bestaande vooroordeel dat *Carla* bij hen veronderstelt. Ze relateert haar persoonlijke ervaring dus direct aan de situatie van andere zwarte mensen en voelt zich daar ook verantwoordelijk voor.

Carla: 'Over het algemeen kon ik het goed met de bewoners vinden, op die ene man na. Iedereen vond ie lief, maar was hij zijn kranten kwijt en een paar tabletten of zo, dan was het dat ik die genomen had. Het was echt een beetje lullig. Want dan kom je in de lift en dan praat ie erover. Kunnen die mensen

denken: alweer een Surinaamse, weet je wel. Ben ik naar het afdelingshoofd gestapt. Die heeft hem flink op zijn donder gegeven. Maar hij haalt het niet uit zijn hoofd. Ik vroeg hem: "Hebt u mij dan gezien?" Ik zeg: "Het kan toch ook best één van die anderen zijn?" Zegt hij: "Nee, het zijn allemaal schatten, maar zij heeft het gedaan."

Racistisch seksisme

Zwarte verzorgsters zijn niet alleen zwart, maar ook vrouw. Een kwestie bij uitstek waar seksisme en racisme hand in hand kunnen gaan heeft betrekking op de relatie tot witte mannen.

Heb je weleens meegemaakt dat mannelijke patiënten je lastig vielen?

Ester: 'In een verpleegtehuis heb je het niet zozeer. Maar in een verzorgingstehuis zijn die mannen soms heet hoor! Ik heb het meegemaakt. Hele ouwe mannen waren het, tweeënegtig jaar of zo. En dan kwamen ze en zeiden: "Zuster als ik je betaal doe je het?" Als je ze in het bad deed en dat ding rechtop sprong, weet je. Maar ik stoer me d'r nooit aan. Ik doe alsof ik het niet gezien heb.'

De meeste Surinaamse vrouwen laten zich niet gemakkelijk zichtbaar in verlegenheid brengen: ze blozen niet. Dat heeft typische gevolgen.

Carla: 'Er was een man waarvan iedereen bang was hem te wassen. Want vooral die Hollandse meisjes, die worden rood hè. Ik dacht, ach schei uit. Want ik word niet rood. Hij is wel stevig, maar hij vraagt er om gewassen te worden. Dat komt omdat hij het zelf niet doet en dan is hij heel vies. Dachten we: nou we wassen hem wel. Nou, het bad is gevuld en meneertje gaat uitgebreid zó in het bad zitten met zijn piemeltje naar boven. Alleen om die meisjes verlegen te maken. Nou, mij kreeg hij niet verlegen, maar die Hollandse meisjes durfden hem niet te wassen. Ik zeg: "Als je niet op hem let, is het allemaal vergeten. Maar als hij merkt dat hij indruk op jón maakt, dan gaat hij het verder doen." Ik heb nooit last van

hem gehad. Maar al die Hollandse meisjes klagen over hem. En ze worden vuurrood, helemaal tot hun oren. En daar kan die man zo van genieten.'

Maar daarbij blijft het niet.

Carla: 'We hebben een paar bewoners die heel brutaal zijn. Als je soms bij ze in de kamer komt, kunnen ze zich misschien gaan uitkleden. Of ze proberen je te versieren door je geld te beloven. Dat proberen ze uit, want ze hebben gehoord dat Surinaamse meisjes vrij goedkoop zijn of zo, dat je ze met een tientje het bed in kunt krijgen. Kijk, als iemand je graag mag, kan die je weleens een kusje geven, daar niet van. Maar er is een man die vaak op je mond wil kussen en dat vind ik toch een beetje te ver gaan.'

Vind je dat vervelend?

'Ik vind het rôt! Ik ben een keer helemaal naar het afdelingshoofd gegaan. Want ik moest een man helpen wassen – die woont samen met z'n vrouw hè, op een tweepersoons kamer. Nou, ging ik hem wassen en deed hij telkens zó met me, een beetje voelen aan mijn heupen. Ik dacht, misschien kan hij niet praten en wil hij me iets duidelijk maken. Maar dat was niet waar. Hij was heel vrijpostig. Dus op het moment dat ik me wilde bukken om hem te wassen, kreeg ik ze een natte zoen in mijn nek. Ik heb in eerste instantie niks tegen zijn vrouw gezegd, maar wel mooi tegen de vaste werkkraft van die afdeling. Het heeft een hele ruzie gebracht met zijn vrouw. Dat was natuurlijk mijn bedoeling niet, maar ik dacht, ik zeg het gewoon. Want als je het nou niet zegt, kan er misschien achteraf gezegd worden: "Ze vond het best leuk."

Of is het seksistisch racisme?

In de bovenstaande voorbeelden is het accent gelegd op seksisme. De eveneens aanwezig racistische ondertoon ligt in het vooroordeel dat Surinaamse vrouwen in vergelijking met haar Nederlandse seksegenoten 'goedkoper' zouden zijn en 'dus' met minder scrupules aanspreekbaar op haar seksualiteit. De hiervolgende voorbeelden hebben duidelijk betrek-

king op seksisme. Dit aspect lijkt echter overschaduwd te worden door het racistisch vooroordeel dat daaraan ten grondslag ligt.

Carla: 'Een keer maakten we met een broeder grapjes in de keuken. Zogenaamd viel ie ons lastig en dan riepen we: "Help we worden verkracht." Dan lagen we dubbel van het lachen. Kwam die ene man eraan – dezelfde die toen vond dat ik zijn krant en zo gestolen had. Toen we weg waren hè, weet je wat hij toen tegen die broeder zei? "Je moet met ze doen, met die zwartjes."' "

Dus hij bedoelde min of meer dat als die broeder jou gepakt had...

'Dat het goed was geweest, ja. Hij hekelte zwarte mensen.'
Op de vraag of ze weleens last heeft van mannelijke patiënten antwoordt *Olga:* 'Ja, vaak.'

Wat gebeurt er dan?

'Nou, je hebt dat zeker als ze dement zijn, dat je plotseling wordt gegrepen. Er was ook eentje die niet dement was. Hij sloeg me altijd van achteren: "Jij bent lekker flink hè." Dat deed ie iedere dag: "Lekker flink, lekker stukkie." Ik zeg: "U moet van me afblijven." Maar dat wou ie niet. Dan begon ie van: "Ja, lekker stuk, als ik je vroeger gezien had, goh, wat hadden we dan een stelletje kinderen gehad. Flinkte vrouw. Jammer dat ik je vroeger niet gezien had.' "

Dat het hier gaat om een stereotype racistische houding ten opzichte van *Olga* als zwarte vrouw, blijkt uit de manier waarop ze deze ervaring verbindt met het gedrag van andere witte mannen op de afdeling.

Worden er weleens opmerkingen gemaakt in de trant van Surinaamse, lekker stuk?

'Ja, dat hoor je vaak. Ook gewoon als je ze wast. Die mannen vooral. Zeker als ze vinden dat *we* flink zijn van achteren: "O wat zijn *jullie* flink, goh, goh, goh," weet je. Maken ze geintjes.'

Olga wordt dus niet gezien als individu, maar als één van degenen ('*jullie*') die zo flink zijn van achteren.

Samenvatting

De bovenstaande indrukken van alledaags racisme in de omgang met cliënten en patiënten laten zien dat de vrouwen bovenop de al moeilijke werkomstandigheden als verzorgsters geconfronteerd worden met allerlei signalen die duidelijk moeten maken dat ze als zwarten ongewenst zijn, minder zijn en als zodanig ook behandeld kunnen worden. Hoewel het schijnbaar om incidenten kan lijken te gaan – de ruimte is hier natuurlijk beperkt en in de gesprekken zijn niet alle ervaringen aan de orde geweest – tekent zich tussen de regels door een bepaald patroon af: vormen van racisme die al genoemd werden in ervaringen op het gebied van de woningmarkt en het contact met de bureaus en die met betrekking tot andere ervaringsgebieden steeds weer terug zullen komen. Zo leidde de wens van *sociale distantie* ten opzichte van zwarten tot de weigering woonruimte te verhuren of te bemiddelen. Op het werk willen verschillende patiënten niet door een zwarte zuster geholpen worden. *Sociale agressie* indien de zwarte vrouw zich toch in de nabijheid van witten begeeft kwam in de woonsituatie bijvoorbeeld tot uiting in het lastig vallen van de Surinaamse buur of in woedende racistische uitlatingen door de telefoon. Binnen de werkplek werden de vrouwen uitgescholden, weggestuurd of geslagen (met hierbij de kanttekening dat zowel de 'heftige' als openlijke aard van het racisme verband kan houden met ouderdom, hulpeloosheid en dementie van de mensen). Het idee dat witte mensen superieur zouden zijn tenslotte, leidde tot verschillende vormen van *inferiorisering* van de vrouwen: in de woonsfeer bijvoorbeeld door bepaalde beleefdheidsregels niet van toepassing te achten op zwarten, in de werksfeer door de vrouwen voor bediende aan te zien of te twijfelen aan haar eerlijkheid. Indien het vooroordeel dat Surinaamsen zouden stelen tot gevolg heeft dat witte cliënten zwarte verzorgsters wegsturen is er niet alleen sprake van *inferioriseren*, maar tegelijkertijd ook van het scheppen van *sociale afstand*. We zien dus dat de drie hoofdvormen van racisme elkaar niet wederzijds uitsluiten. Ze kunnen elkaar ook overlappen.

Werksituaties II: collega's, afdelingshoofden en andere medewerkers

Dit gedeelte gaat niet alleen over het werk in bejaarden- en verpleegtehuizen, maar ook over ervaringen van vrouwen in de administratieve sector. Recente opiniepeilingen geven te zien dat ongeveer een derde deel van de Nederlanders zich uitspreekt tegen een Surinaamse collega en vóór bevoordeling van Nederlanders boven etnische minderheden in geval van promoties.¹²⁰ De vraag of Surinaamse mensen in leidinggevende posities worden geaccepteerd wordt trouwens niet eens gesteld!

Wat betekent het in de alledaagse praktijk te werken in een klimaat waarin witte mensen afstand scheppen tegenover een zwarte collega of op andere manier blijk geven van vooroordeel en discriminatie? Net als met betrekking tot situaties in de omgang met patiënten of cliënten kan er niet gesproken worden van specifieke racistische mensen die zich altijd racistisch gedragen ten opzichte van de vrouwen. Wel is van belang dat in de samenwerking met mensen die gesocialiseerd zijn in een racistische samenleving het racisme potentieel altijd 'naar boven kan komen'. Dit blijkt dan ook uit de ervaring van de vrouwen. De dreiging van racisme, de neiging van witte mensen het eigen racisme te ontkennen en, wat nog niet expliciet ter sprake is gebracht, de mythe dat zwarte mensen 'overgevoelig' zouden zijn ten aanzien van racisme leidt tot situaties waarin er met allerlei 'dubbele bodems' rekening moet worden gehouden.

Carla geeft daar een treffende beschrijving van. Ze is één van de weinige vrouwen die spontaan het onderwerp discriminatie ter sprake brengt. Het volgende fragment is afkomstig uit het allereerste begin van ons gesprek. Net als de meeste andere vrouwen toont ze nog een zekere terughoudendheid om 'scherpe' uitspraken te doen in een vroeg stadium. Ze vertelt over haar bezigheden in het bejaardentehuis en de samenwerking met haar collega's.

Zijn er ook aspecten aan je werk die niet zo leuk zijn?

'Dat heb je met collega's onderling. Vaak werk je met een collega en je kunt elkaar niet begrijpen. De een is bang dat ie

teveel doet, weet je. Soms probeer ik gewoon te tonen van: "Ik denk niet hoe jij denkt."

Kun je een voorbeeld geven?

'Nou, je hebt bepaalde mensen die, eh... Stel ik werk vandaag met jou. Jij doet deze gang en ik doe de andere kant. Jij weet, als ik klaar ben kom ik je helpen. En op zo'n manier voer jij dan geen moer uit. Je denkt: "Ze helpt me toch strakjes." Dan gaan ze er een beetje misbruik van maken. En als ik er soms wat van zou zeggen, dan heb je weer de poppetjes aan het dansen: "Zo is het niet bedoeld." En dan komen ze op het gebied van discriminatie en zulke dingen. Ze vinden dat wij negers ons dan gepasseerd voelen, terwijl het bij mij niet het geval is. Dus ze zijn allang blij dat ze op dat punt komen: "Jullie negers voelen je altijd gediscrimineerd," terwijl ik helemaal geen minderwaardigheidscomplex heb of zo. Dus ik bedoel daar niks mee.'

Laten we bij het bovenstaande citaat eens tussen de regels door lezen. In eerste instantie geeft Carla aan dat zij een andere werkinstelling heeft dan 'bepaalde' anderen. De clou is dat ze niet te beroerd is om meer werk te doen dan de feitelijk voorgeschreven taken. Anderen zijn dat volgens haar wel. En dat vindt ze niet aangenaam. Ter illustratie van wat ze bedoelt begint ze met de hypothetische situatie: 'Stel dat ik... en dat jij...' Halverwege haar uitleg blijkt dan dat ze het niet meer heeft over 'ik' en 'jij' maar over 'ze', en dat zijn dan haar witte collega's, en over zich zelf als zwarte bejaardenverzorgster. Ze zegt dan dat 'ze' 'een beetje misbruik' maken van haar werkinstelling om bij anderen in te springen als ze zelf eerder klaar is. Carla interpreteert dat niet als een vorm van discriminatie. Ze houdt vast aan de verklaring dat er sprake is van een verschillende werkinstelling. Maar, vervolgt ze dan, als ze daarop zou wijzen, zouden 'zij' dat wel interpreteren als beschuldiging van racisme. Het antwoordt zou dan zijn: 'Zo is het niet bedoeld.' (Wat wél de bedoeling was, blijft dan overigens onvermeld.) In ieder geval zou Carla niet moeten denken dat ze als zwarte gepasseerd wordt (vraag: wordt ze sowieso niet gepasseerd, of wordt ze wel gepasseerd maar niet omdat ze zwart is?) Carla geeft aan dat zij zich hoe dan ook zelf niet gepasseerd voelt ('dat is bij mij niet het geval').

Het kan echter, dat ze hiermee ook wil zeggen: ik denk niet in termen van 'wij-negers-die-ons-gepasseerd/gediscrimineerd-voelen'. Zich als zwarte gediscrimineerd voelen verbindt ze namelijk aan het hebben van een minderwaardigheidscomplex. En daar een minderwaardigheidscomplex suggereert dat 'het probleem' in Carla zelf zou zitten, dat het met andere woorden aan haar zelf ligt dat ze zich misbruikt voelt, zal Carla zich misschien ook niet gediscrimineerd willen of mogen voelen van zich zelf. Het lijkt dan ook alsof ze zich 'genomen' voelt door opmerkingen als 'jullie negers voelen je altijd gediscrimineerd'. Ze merkt immers op dat die collega's 'al lang blij zijn dat ze op dat punt kunnen komen'. De vraag blijft: voelt ze zich 'genomen' en bevat het argument van zich gediscrimineerd voelen haar niet omdat ze vindt dat ze daarmee wordt afgescheept, of wil ze dat argument niet horen omdat ze zich misschien wel degelijk gediscrimineerd voelt, maar geen minderwaardigheidscomplex heeft (wil hebben) en dus ook niet wil dat die collega's het argument gebruiken om via een achterdeurtje te kunnen zeggen: 'We weten wel wat er met jou aan de hand is, je hebt gewoon een minderwaardigheidscomplex.'

In ieder geval is Carla wel monddood gemaakt. Wat ze waarschijnlijk wil zeggen tegen haar collega's is iets als: 'Ik vind dat iedereen even hard moet werken hier. Dat ik je een handje help als ik zelf eerder klaar ben, wil niet zeggen dat je dan maar daarop vooruit kunt lopen en erop rekenen dat je een deel van je werk voor mij kunt laten liggen.' Het lijkt echter alsof ze de kans niet krijgt deze onvrede te uiten. *Omdat ze zwart is* verwacht ze het 'verwijt' te horen dat 'die negers zich altijd gediscrimineerd voelen.'

Olga vertelt over een soortgelijke ervaring als van Carla. Ook zij interpreteert de situatie niet duidelijk in termen van racisme. Wel verzucht ze: 'Als uitzendkracht sturen ze je van de tak naar de muur. Dat is niet zo leuk. Ik heb als uitzendkracht wel veel geleerd in die verschillende tehuizen. Maar die Hollanders, tja, dat vond ik niet leuk.'

De volgende ervaring heeft er mede toe geleid dat *Olga* ervoor terugdeinsde in een bepaald tehuis positief te reageren op het aanbod van een vaste aanstelling.

'Ik zeg, nee, dat doe ik niet. Want er gebeuren zoveel dingen hier dat ik niet kan blijven. Ik zou niet kunnen. Onredelijke dingen ook.'

Waar denk je dan aan?

'Kijk, ik heb daar in de zomermaanden als uitzendkracht gewerkt. Maar iedereen wil lekker bruin worden, dus melden ze zich ziek. Nou, op een gegeven ogenblik sta je met z'n vieren. (Vier Surinaamse 'meisjes' – Ph E). Twee zaten in de nachtdienst. Hebben ze voor ze 's morgens weggingen alvast één zaal gewassen. Dat scheelt tien mensen. Moeten we er nog maar tweeëntwintig doen. Ik neem altijd de heren, omdat ik van 's morgens douchen houd. Bij die mannen is het niet te harden 's morgens. En om dan met een bakje water te komen... Ik stop ze liever even onder de douche. Het zijn acht mannen. We waren met ons tweeën, Surinaamse meisjes, en nog een hoofd. Die was in de keuken. Dus wij waren met ons tweeën op die hele afdeling. Wij werken. Komt er steeds een coördinerend hoofd langs om te kijken hoever we zijn. Ze ziet dat het al half elf is. Op haar afdeling zijn ze wél klaar, maar ze zal nooit hulp sturen. We moeten het maar zien te redden. Maar ons eigen hoofd, die had ook schuld. Want we waren klaar op één zaaltje na. Wat is hij toen gaan doen? Gewoon op kantoor gaan zitten met zó'n kan koffie. Het andere meisje zei: "Nou, Olga, we zijn bijna klaar, maar er is nog een zaal met zes mensen." Ze zijn wel licht. Twee hoef je alleen maar een bak water te geven, want die doen het zelf. Maar vier moet je toch wassen. Ieder twee. Zeg ik: "Maar waar is Rob?" Zegt ze: "Nou, die zit op het kantoor koffie te drinken." Ik zeg: "En het is zo druk!" En als het druk is in dat tehuis is het niet één dag druk, maar iedere dag. Het is niet vol te houden zo. Ik zeg: "Ik pik het niet meer hoor." Steeds als hij merkt dat we bijna klaar zijn, gaat ie zitten. Terwijl, als ie nog effetjes doorzet, dan zijn we met z'n allen klaar. Kunnen we met z'n allen koffie drinken. Ben ik naar hem toegegaan. Ik zeg: "Ik vind dat niet leuk van je." Zegt hij: "Ja, maar jullie redden het wel".'

Surinaams spreken mag niet

Alle vrouwen werkzaam in verzorgings- en verpleegtehuizen vertellen meerdere of 'veel' Surinaamse collega's te hebben. De vraag of ze ook Sranan Tongo (Surinaams) met elkaar spreken, levert verschillende antwoorden op. De een vindt dat niet aardig tegenover de Nederlandse collega's. Anderen, zoals bijvoorbeeld *Rita* en *Olga* 'kiezen hun momenten uit' waarop ze in het Sranan Tongo met andere Surinaamsen praten: wanneer ze 'alleen' zijn of samen aan een aparte koffietafel zitten. Verschillende vrouwen wijzen op onverdraagzaamheid van Nederlandse collega's wanneer zij Surinaams zouden spreken.

Rita: 'Hoewel ik het zelf nog niet heb meegemaakt, heb ik wel gehoord van andere Surinaamsen dat ze (Nederlanders – Ph E) gewoon zeggen: "Wat lullen jullie nou" en dat soort dingen.

Ilse vertelt dat het haar zelfs officieel verboden is Surinaams te spreken aan het werk. Ze is het daar volstrekt niet mee eens en laat met concrete voorbeelden zien waarom: 'Een keer kwam er een Hollandse man naar me toe, een oude man. "Ik heb wat voor u," zei die. Ik dacht, wat heeft die kerel voor me, ik ken hem niet. Bracht ie me naar zijn vrouw om kennis te maken. Een Surinaamse vrouw, op de afdeling beneden. "Dat is mijn vrouw, wil je zo af en toe op haar letten?" En af en toe ga ik nu naar beneden. Maar ja, ze verstaat wel wat je zegt, weet ook wel wat ze zelf wil zeggen, maar kan de woorden niet vormen. Het enige wat ik heel goed versta is "mi goedoe, mi pikin" (mijn schatje, mijn kind – Ph E). Surinaams kan ze nog goed, weet je, maar Nederlands, nee. Ik heb haar ook één keer geholpen, want ik moest beneden werken. Moest ik d'r wassen. Vond ze zo leuk! En dan sprak ik Surinaams met d'r.'

Leuk is dat.

'Ja, maar dat mag niet als er mensen bij zijn.'

Waarom niet?

'We mogen gewoon geen Surinaams praten. Ze vinden het onbeleefd, want ze verstaan niet wat wij zeggen. Nou, en dan kan ik me soms zo ergeren. Waarom zijn ze zo nieuwsgierig.

Je hoeft toch niet alles te verstaan!

Er was bijvoorbeeld ook een Surinaamse man bij ons. Hij was blind. Je kreeg niet veel contact met hem, alleen als je echt intiem bij hem ging zitten en Surinaams tot hem sprak. Nou en dat deed ik. Als hij buiten zat en ik met mijn afdeling ook buiten was, ging ik met hem Surinaams praten. Vond ie hardstikke leuk. En dan moest ik altijd beloven morgen weer te komen.' Verontwaardigd gaat Ilse dan verder: 'Als je die mensen dat pleziertje kan geven. Ik bedoel, je weet dat die mensen niet lang leven. Als ze bij ons komen is het hun laatste station – de meesten gaan er nooit meer uit. Waarom kan je ze dat beetje aandacht dan niet geven? En als dat in hún taal moet, dan doe ik het. Er was ook een Indische vrouw en de dokter sprak mooi Indisch met haar terwijl ik erbij stond. Dat kon ik ook niet verstaan. Daar heb ik ook niets van gezegd, want je weet niet wat het die patiënt doet.'

Toch wel vreemd dat ze dat verbieden

'Ze vinden het onbeleefd. Maar als zij dialect praten versta ik het ook niet.'

Voor dom worden aangezien

De omgekeerde situatie, dat je als Surinaamse bepaalde Nederlanders niet goed kunt verstaan wordt wederom geïnterpreteerd in het nadeel van de Surinaamse zelf. Verstaan Nederlanders haar taal niet, dan wordt zij voor onbeleefd aangezien. Verstaat zij het dialect van Nederlanders niet, dan zijn die niet onbeleefd, maar is zij gewoon dom.

Hierover vertelt *Joan*. Ze heeft gedurende een korte periode in de verzorging gewerkt. Op een gegeven ogenblik kon ze het echter niet meer aan. Haar grote mate van identificatie met de problemen van de cliënten maakte dat ze zich daar persoonlijk verantwoordelijk voor ging voelen. Voor dat soort werk, zegt ze achteraf, is ze gewoon niet meer geschikt. Over de samenwerking met haar collega's toen zegt ze: 'Het was heel leuk. Maar wat je wel vaak had was, dat je alles zo langzaam vatte. Als bijvoorbeeld iemand wat tegen je zei, vooral toen ik

pas hier in Nederland was, dan duurde het toch een poosje voordat je door had wat ze eigenlijk bedoelden. Maar dat is niet zo gek. Dat vind ik normaal. Maar hún zagen dat als een soort domheid. Ik vraag me af, als zij naar Suriname zouden gaan en ik zou een paar woordjes Surinaams met ze praten, hoe ze dan zouden zijn. Daar denken ze vaak niet aan. Dus op dat gebied had ik wel problemen ja. Soms kreeg ik het gevoel dat ze dan dachten dat ik dom was. Maar naarmate men je leerde kennen ging dat over.'

Betuttelen

De kwestie van taal speelt ook in *Joans* huidige werkkkring. Ze is typiste bij een ziekteverzekeringsmaatschappij. Naar aanleiding van de vraag wat haar Nederlandse collega's van haar vinden vertelt ze: 'Voor een Surinaamse vrouw vinden ze me wel pittig. In vergelijking met de vrouwen die zij dan kennen misschien. Want ik vind niet dat Surinaamse vrouwen sufferds zijn. Ik vind ze wel pittig. Maar voor het soort dat zij tegenkomen, of het soort dat ze misschien klein kunnen krijgen – laat ik het dán maar zo zeggen – vinden ze me pittig. Het is gewoon een kwestie van dat ze dénken dat ze beter zijn. Had ik bijvoorbeeld ook een keertje iets. Wij Surinamers zeggen vaak "ga je gaan?" hè. Komt er op een gegeven ogenblik een jongen naar me toe, van "dat moet je niet zo zeggen. Het is gewoon 'ga je?'" Ik zeg: "Maar je begrijpt me toch wel? Je begrijpt toch wel wat ik bedoel?" Ik zeg, eigenlijk zou je versted moeten staan hoe goed ik het Nederlands spreek. Het is mijn táál niet eens. En dat vergeten ze heel gauw. Ze willen gauw dat wij moeten zijn zoals hún dat willen. Nou, dat hoeft niet.'

Verzet tegen het gebruik van de eigen taal in situaties waar ook Nederlanders bij zijn heeft niet alleen te maken met aardig zijn of niet, of met zogenaamde onbeleefdheid. Het Sranan Tongo is iets dat de Surinaamse vrouwen met elkaar delen; een uiting van gemeenschapsgevoel. Door de witte aanwezigen kan dit worden gezien als buitensluiten en dus ook

controleverlies over wat er gaande is. Met name dit laatste is belangrijk voor het begrijpen van het racisme achter de intolerantie tegen gesprekken in het Surinaams of het concreet verbieden daarvan. De mogelijkheid controle over zwarte aanwezigen te verliezen gaat vooral spelen indien deze hun groepsbewustzijn in bepaalde situaties onderstrepen. Zo lijkt het geen probleem te zijn één zwarte aan haar (zijn) lot over te laten en verder te negeren. Dit zal met name naar voren komen bij de bespreking van situaties in het onderwijs. Het omgekeerde, zwarten die er zélf voor kiezen niet in de witte groep te willen en aansluiting te zoeken bij andere zwarten lijkt ineens wel problematisch te worden opgevat.

Carla vertelt in dit verband over de koffiepauze in het tehuis waar zij en meerdere Surinaamsen werken: 'Soms bij het koffiedrinken kunnen die Nederlandse meisjes weleens een opmerking maken. Die kleurlingen gaan vaak aan één tafel zitten en dan vinden die blanken dat er een soort partijpolitiek gespeeld wordt. Terwijl je daar zelf helemaal niet aan denkt. Je bent goed op die en die en je wilt bij de koffie graag bij zo iemand zitten.' Ook *Olga* geeft in dit verband een illustratief voorbeeld. Over een nachthoofd – D. – zegt ze: 'Ze was echt een kreng. Ik zat met drie Surinaamse meisjes in de groep. Je kon erop rekenen dat als je Magda wat aandeed of mij, dat de andere de mond opendeed. En dat wist D. Maar dat wou ze niet. Je moest maar slikken, slikken en slikken.'

Extra controle

Olga gaat uitgebreid in op haar ervaringen met nachthoofd D. Haar eigen observaties ondersteunend met de meningen en ervaringen van andere Surinaamsen laat ze een scala van 'kleine' pesterijen zien waarmee D. uiting gaf aan racisme. D. zag zich zelf niet zozeer als superieur omdat ze de hoofdzuster was, maar tegenover *Olga* en andere Surinaamsen vooral vanwege haar witte en hun zwarte afkomst. Dit blijkt onder andere uit het feit dat ze andere witte verzorgsters betrok in het controleren en kleineren van *Olga*. Bij stukjes en beetjes

wordt duidelijk hoe D. van haar machtspositie gebruik kon maken om te proberen Olga te laten zakken voor haar diploma; een sfeer die het zowel voor Olga als andere Surinaamsen niet gemakkelijk maakte zich op het werk te handhaven. (Ter verduidelijking: Olga heeft evenals de andere verzorgsters uit dit boek gewerkt als onderdeel van haar opleiding. Hierbij werden de klassikale uren afgewisseld met een groot aantal leer-werk uren in bejaarden- en verpleegtehuizen.)

Olga: 'Ik zou liever een jaar op school zitten dan werken. Ik heb het nooit als leuk ervaren, mijn werk. We zijn met ons twintigen begonnen op die opleiding. En dan word je verdeeld over een aantal tehuizen. Ik ben behóórlijk gepest, want de verpleging is keihard hoor. Daar merk je wel dat er gediscrimineerd wordt. Duidelijk ook. De meeste Surinaamse meisjes werken ontzettend goed in de verpleging. Beter dan een Hollandse. Dat werd ook gezegd door de directrice waar wij op school zaten. Maar dat kunnen die Hollandse meisjes niet hebben. En als ze dan goed zijn op het één of andere hoofd, nou dan gaat het van "die Olga heeft een grote mond" of zo. Dus ze beginnen je te pesten, allerlei praatjes te verspreiden.'

Olga spitst het voorbeeld dan toe op nachthoofd D.

'D. vond dat ik niet goed met de patiënten omging. Volgens haar sloop ik, liep ik geen ronde, liet ik de mensen in hun pies slapen, liet ik ze opzettelijk vallen en meer van die flauwekul. Maar mijn eigen afdelingshoofd zei: "Nee, dat kan ik niet geloven van Olga." Maar D. wou je wegerken. En dat merkte je heel goed. Als ik niet had volgehouden had ik het diploma ook niet gehaald.'

Wat deed ze dan?

'Ik was eind eerste jaars. En dan mag je bepaalde dingen wel en andere dingen weer niet doen. Ik mocht bijvoorbeeld al medicijnen uitzetten. Maar dat wou D. niet. Ik mocht de verantwoording daarvoor niet dragen. Een Hollands meisje van een andere afdeling mocht nog geen medicijnen uitzetten. Maar ze wilde dát meisje naar mij toesturen om die pillen voor me uit te zetten. Ik zeg: "Sorry D. Ik heb het geleerd, ik weet hoe het hoort, ik doe het zelf. Vind je dat ik het niet goed doe, dan kom jij controleren, maar niet een meisje dat pas een

half jaar op school is." Ze vond ook altijd dat ik me moest verontschuldigen bij haar, mijn verontschuldigen moest aanbieden.'

Hier legt Olga dan de link met haar eigen Surinaamse afkomst en het racisme van D.: 'Ze vertrouwde je nooit. Alle Surinaamse meisjes hadden het. Als je met haar in de nachtdienst zat liep ze stiekem, als je je ronde gedaan had en je in de keuken bijvoorbeeld bezig was brood te smeren voor de volgende ochtend, naar de kamers. Maakte ze die mensen weer wakker. Licht weer aan. Ging ze voelen of die mensen droog waren. Ze vertrouwde je gewoon niet. Heb ik een dag met haar gesproken. Nou, dat vond ze brutaal. Want wie ben ik om háár eh... Ik zeg: "Als je niet wilt geloven dat ik mijn werk gedaan heb, dan moet je met me zitten en dan doen we het samen."'

Ook in andere situaties gedroeg D. zich anders ten opzichte van verzorgsters van kleur.

Olga: 'Zaten we met zijn tweetjes. Ze moest me inwerken. Komt ze van "ben je verloofd", weet je. Begint ze je te onderwerpen. En sommige meisjes vertellen dan hun hele levensverhaal. Maar ik ben er niet van gediend. Van "ben je getrouwd, heb je een vriend, en waarom ben je naar Nederland gekomen?" Dat was typisch D. Ze deed het bij elk buitenlands meisje. Of je nou Surinaams was of een Marokkaanse, ze deed 't. Dus ze had mij ook apart vragen gesteld. Toen ze me vroeg of ik verloofd ben heb ik haar gevraagd of ze getrouwd is. Heeft ze me nooit meer wat gevraagd. Ze vindt me brutaal. En vanaf die dag mag ze me niet. Nou en dan gaat het zo: ze heeft een vriendin die overdag werkt en die gaat extra op jou letten. Ik lach teveel, hoor ik dan. Ik zeg: "Waar slaat dat op? Die patiënten zijn dement, moet ik soms zuur gaan zitten kijken? Dan worden ze agressief." Ik zeg: "Jij bent de enige die dat zegt, dus het is niet waar. Die anderen durven het misschien niet te zeggen, maar ik mag wel lachen. Ik bedoel, ik ga niet lachen als ik iemand moet spuiten. Maar die demente mensen zijn gewoon gezellig. Waarom mag je dan niet met ze lachen? Anders leer ik die mensen niet kennen."'

Brutaal, doet haar werk niet, lacht teveel, onverantwoordelijk. Vooroordelen die vaker tegen zwarten gebruikt worden.

Het bleef echter niet bij allerlei pesterijen en vervelende opmerkingen. D. ging nog verder in haar racisme.

Olga: 'Als hoofd moet je altijd een beoordeling maken van een leerling: hoe werkt ze 's nachts, overdag en 's avonds? Nou, overdag was het "uitstekend". Maar 's nachts: ik was niet eens een zes waard van D. Het was heel vervelend. Maar ondanks alles had ik toch steun van een Surinaamse, die coördinerend hoofd was. Ik had tegen haar gezegd: "Ik ga eruit. Ik stap op. Ik ga weg! Ik houd het niet meer vol." Toen zei ze: "Je bent gek als je weggaat. Je moet je diploma nog hebben."' Olga was niet de enige Surinaamse die uit wanhoop wilde opstappen. Hoewel Ester er in ons gesprek zelf niet over repte zei Olga, vriendin van Ester, over haar: 'Kijk, Ester bijvoorbeeld, die heeft haar diploma vandaag niet. Want zij kon d'r niet tegen. Door dat gepest en gezeur, weet je. Maar ik dacht, ik houd van dit werk, ik móét mijn diploma hebben. Het was wel moeilijk. Soms kwam ik huilend thuis. Húilend! En mijn moeder zei: "Kind, je gaat niet meer. Dit is de laatste keer, want *if mi e lóesoe go drape!!*" (vrij vertaald: als ik naar ze toe ga, zal het ze nog lang heugen! – Ph E). Je snapt, ze dacht dat ze net als in Suriname daar wel even naar toe kon gaan. Ik zeg: "Nee, als je gaat verlies ik mijn werk helemaal." Dus ze is nooit geweest. Maar ze snapte niet dat ik dat allemaal moest nemen hè.'

Olga leerde het gedrag van nachthoofd D. en andere witte collega's systematisch te observeren. Het besef dat D. het niet alleen op haar gemunt had en de ondersteuning van een Surinaams hoofd hielden haar overeind. Het is echter bepaald niet eenvoudig het gedrag van witte mensen oplettend te volgen en precies aan te geven op welke (subtiele) manieren zij zich anders gedragen ten opzichte van jou als zwarte collega. Neem bijvoorbeeld de ervaring van Joan: 'Na tweeënehalf jaar gezinsverzorging ben ik gestopt. Als ik thuiskwam, liep ik nog altijd met de problemen van die mensen rond. Toen heb ik gesolliciteerd bij een bank. Ik werd aangenomen, maar daarna al gelijk gediscrimineerd.'

Kun je er wat over vertellen?

'Nou, hele gemene dingen. Ik had nooit op kantoor gewerkt, maar het was ongeveer hetzelfde werk als wat ik nu doe. Ging

men op een gegeven ogenblik mijn aanslagen tellen. En in de gaten houden of ik vroeg kwam, weet je wel. Want die man mocht me niet. Als ie wat zei... Nou, het was dan wel mijn proeftijd maar ik hoefde niet alles te slikken. Daar ben ik het type niet voor. Ik kom gewoon om te werken. Punt uit.'

Wat was dan zo vervelend, kun je vertellen wat hij precies deed of zei?

'Het zijn altijd van die onduidelijke dingen geweest. Ik zou zo iemand bijvoorbeeld niet gemakkelijk gaan aanklagen. Want je zou niet weten wat je moet zeggen. Het zijn altijd die steken onder water geweest. Hij vond ook dat mijn aantal aanslagen na een maand niet genoeg was. Ik had 4000 en dus nog een maand langer nodig, dan kon ik die 8000 wel bereikt hebben. Maar daar kreeg ik gewoon de kans niet voor. En altijd maar letten of ik op tijd kwam, hè. Dan ben ik weer zo: ik ben altijd precies, want ik weet dat men me op zulke dingen pakt.'

Deze laatste uitspraak illustreert duidelijk dat Joan als zwarte vrouw extra op haar tellen moest passen, omdat ze 'wist' dat ze extra gecontroleerd werd. Met andere woorden: wat toelaatbaar zou zijn voor witte werkneemsters zou van haar niet getolereerd worden.

Joan: 'Toen heb ik gewoon naar personeelszaken opgebeld en hun ervan op de hoogte gesteld. Die man van personeelszaken voelde het ook aan en zei toen: het beste is dat je er zelf mee kapt. Ik zorg ervoor dat alles doorbetaald wordt. Dus die twee maanden. Ben ik weggegaan. En toen kreeg ik een mooie brief: gezien de kwaliteit en de kwantiteit van jufvrouw Joan enzovoorts. Zodoende kreeg ik ontslag. Ben ik de ww ingegaan, twee maanden, van maart tot mei. Dat vond ik heel erg. Het was een hele nare tijd. Ik schaamde me dood. Moest ik elke week naar het ww-kantoor voor een formulier. Dat vond ik ook heel erg, dat ik dat moest doen. Stom hè, eigenlijk.'

En hoe waren ze op het ww-kantoor tegen je?

'Er waren twee ambtenaren. Eén leuke man. Toevallig kwam ik vaak bij hem. Hij zag ook dat ik ermee zat hè. Toen heb ik bij een andere bank gesolliciteerd. Ben ik daar gaan werken. Die bleven ook zeuren, zeuren, zeuren. Toen kreeg ik een gesprek. Ik heb ze gezegd: "Ik kan ook wel in de ww blijven,

maar het trekt me niet. Ik voel me gewoon ongelukkig." En toen hebben ze me op een afdeling geplaatst waar alleen Surinamers zaten. Ik geloof negen Surinamers en maar twee Hollanders. Er was ook een Surinaamse chef. Eigenlijk, als ik het goed bekijk, heb ik door zijn toedoen weer mijn zelfvertrouwen teruggewonnen.'

Zowel *Joan* als *Olga* geven tijdens het gesprek meerdere keren te kennen dat ze zich niet zomaar van alles laten voorschrijven. Joan: 'Ik weet altijd wel een antwoord te geven. Ik weet me wel te weren.' Olga: 'Ik heb één voordeel, als iets me niet zint, zeg ik het gewoon tegen je. Klaar.' Beiden komen in de situatie terecht dat ze racistisch worden behandeld. Dit komt tot uiting in extra controle over haar werk en pogingen haar te diskwalificeren, onzeker te maken. Olga kon haar ervaringen toetsen aan die van andere Surinaamsen. Joan niet. Ze was de enige zwarte. Het ontbreken van concrete aangrijpingspunten om te bewijzen dat ze werd gediscrimineerd had tot gevolg dat Joan haar baan opgaf. Ook Olga maakte momenten door van grote twijfel. Het blijkt dus dat alledaagse discriminatie – ook al gaat het om ogenschijnlijk 'kleine' pesterijen – ingrijpende gevolgen kan hebben. Gediscrimineerd worden is ook niet een kwestie van 'je laten discrimineren'. In beide gevallen maakten witte mensen misbruik van hun machtspositie – beoordelen van het werk van de zwarte kracht – om uiting te geven aan vooroordeel tegen zwarten. Valt die specifieke door de functie gegeven machtspositie weg, dan worden er andere manieren gezocht. De belangrijkste basis, op grond van de witte afkomst zich de vrijheid permitteren racistisch te zijn tegen een lid van de minder machtige groep, blijft immers bestaan. Zo vertelt *Olga* verder over het nachthoofd D. in de tijd dat Olga tweede jaars was en niet meer door D. beoordeeld hoefde te worden. De verhouding was formeel dus genivelleerd.

Olga: 'Toen ik in het tweede jaar was dacht ik: mens nu mag je stikken. Dan mag je namelijk alles zelfstandig doen. En dan ging ik vaak met D. de nachtdienst in. Maar zij meldde zich ziek. Ze was eeuwig ziek als ze met mij de nachtdienst in moest. En ik wou toen ook niet meer met haar praten.'

De nadruk op Olga's ervaringen met D. zou ten onrechte de illusie kunnen wekken, dat ze alleen maar de pech had juist haar als hoofd te krijgen.

Als Olga, eenmaal 'afgestudeerd', haar eigen weg verder gaat, komt ze ook bij andere Nederlandse verzorgsters/verzorgers racisme tegen. Nu is Olga echter in de leidinggevende positie. Ze moet beginners inwerken.

Olga: 'Ik werd geaccepteerd door de hoofden, maar de leerlingen, daar krijg je ruzie mee. Als ik bijvoorbeeld werk, dan wil ik meteen dat de kamer netjes opgeruimd is. Een ander doet dat niet. Ik zeg: "Je bent niet verplicht het te doen, maar als je met mij werkt dan zal ik me aan jou aanpassen, maar jij moet je ook aan mij aanpassen."'

Vonden ze het vervelend dat jij als Surinaamse de richtlijnen opstelde?

'Je had er altijd een paar bij die dat vervelend vonden. Maar het kwam niet van hogerhand. Het waren gewoon de leerlingen onderling.'

Hoe merkte je dat?

'Ten eerste wilden ze niet met je werken. Je werd met ze ingedeeld en dan lopen ze weg. Ze blijven in de keuken hangen en dan heb jij misschien al twee patiënten gewassen. Eentje ging zelfs op de wc zitten. Intussen werk je door want je denkt: die komt wel. Komen ze op de zaal en ze praten niet tot je.'

Dit soort 'kleine' sabotages zijn niet de enige uitingen van racisme die maakten dat Olga haar werk nooit als leuk heeft ervaren, hoewel ze bewust en met enthousiasme koos voor de opleiding tot ziekenverzorgster. Racistisch gedrag kan ook heel doortrapt zijn.

Olga: 'Die leerlingen konden heel ruw zijn. Keihard. Neem bijvoorbeeld de keer dat ik op een afdeling werkte waar die mensen niet dement waren. Terwijl zo iemand met mij als Surinaamse op de zaal werkt, begint hij met een patiënt te praten: "Goh, hoe vind je het nou tegenwoordig, al die Surinamers in het land?" Ja, zo'n patiënt zegt natuurlijk wat ze denkt: "Ze moeten in hun eigen land blijven." Ik bedoel, dat kan je toch niet maken als ik met je samenwerk? Dat was bewust gedaan.'

Om niet zelf van racisme te worden beschuldigd lokte de leer-

ling uit dat iemand anders hardop zei wat hij waarschijnlijk zelf dacht: stuur ze terug, hoef ik niet met ze samen te werken.

Discriminerende opmerkingen

Veel vormen van alledaags racisme worden door middel van de gesproken taal tot uiting gebracht: denigrerende opmerkingen, beschuldigingen, scheldwoorden en dergelijke direct gericht tégen een aanwezige zwarte of juist niet direct tegen, maar wel óver al dan niet aanwezige zwarten. De meeste vrouwen worden vaak geconfronteerd met racistische opmerkingen over 'Surinamers' of 'buitenlanders'. De witte sprekers gebruiken daarbij een stereotiep argument om door de aanwezige Surinaamse niet van racisme te worden beschuldigd: 'Ik had het niet over jou.' Dat maakt het vaak alleen maar erger.

Laila geeft daar een voorbeeld van. Ze is consulente bij een levensverzekeringsmaatschappij. In de pauze zitten er verschillende groepjes in de kantine. In het volgende voorbeeld gaat het om iemand van de postkamer.

Laila: 'Hij woont in de Bijlmer. Sprak ie over Surinamers. Dat die Surinamers altijd en eeuwig in de garage rondhangen. "Ze hebben zelfs mijn accu gestolen." Hij heeft het niet gezien, maar weet van te voren: het zijn Surinamers. Hoe kan ie dat nu weten! Ik was zo kwaad hè. Ik zat erbij toen hij dat zo rustig vertelde. Ben ik opgestaan en weggelopen. Komt ie later: "Ik had het niet persoonlijk bedoeld." Ik zeg: "Dat zal ook wel niet, maar je moet geen oordeel vellen over de dingen die je niet weet." En daar komt bij, dat die oude mannen het zogenaamd altijd beter weten hè. "Ik had het niet tegen jou. Jij bent goed." Ik zeg: "Dat moet je niet zeggen. Je moet niet zeggen: jij bent goed, want er zijn zovelen die goed zijn."' Met nadruk onderstreept *Laila* dan de kern waar het haar veel meer om gaat: 'Misschien toevallig omdat je mij kent dat ik goed ben. Zo is het toch, niet soms? Zo wordt er vaak gedacht. Jij bent goed. Jij behoort tot de goeien. Wat een flauwe kul is dat! Omdat ze je kennen ben jij bij de goeien en wie

ze niet kennen, die is een slechte. Dat vind ik erg vervelend.' Het vooroordeel over Surinamers is dus gehandhaafd. Voor Laila is alleen een uitzondering gemaakt. In dit geval werd dat er ook bijgezegd. In andere gevallen lijkt zij maar gewoon te moeten aannemen dat het 'niet persoonlijk bedoeld is', zodat er zonder gêne minachtend over andere zwarten kan worden gesproken. Het merkwaardige is dat de normaliter gebruikelijke beleefdheidsregel: spreek niet met disrespect over andere mensen en zeker niet als je weet dat bepaalde aanwezigen daar een band mee hebben, hier ineens niet meer in acht wordt genomen.

Laila vertelt in dit verband ook over één van haar directe collega's: 'Het ging om een cliënt die belde in verband met een hypotheek en daaraan verbonden levensverzekering. Waar het toen precies om ging weer ik niet. In ieder geval had die collega het op een gegeven ogenblik over een kamerverhuurbedrijf. Werd er gevraagd aan wie die kamers verhuurd werden. "Nou," zei die, "Turken, Marokkanen, sambo's, je kent dat wel." Toen schrok ik hè. Ik heb er niets over gezegd. Verkeerd van me natuurlijk. Ik had hem meteen moeten zeggen dat ik het niet leuk vond.'

Niet alleen Laila vertelt over situaties waarin ze letterlijk met stomheid geslagen is over de botheid en grofheid die nonchalant ten toon wordt gespreid. *Joan*, op dit moment typiste, merkt op dat haar Nederlandse collega's vaak negatief praten over Surinamers.

Wat zeggen ze dan?

'Alles wat Surinamer is, is hasj. Die richting gaat het meestal op. Roven en zo. Altijd weer die Surinamers. Neem bijvoorbeeld de krant. Die lezen ze daar vaak. Dan zie je weer een artikeltje over die Surinamers dit en die Surinamers dat. Hoor je weer opmerkingen: "Alweer die Surinamers. Zo'n kerel moeten ze de strot afsnijden." Zulke dingen. En: "Ze komen hier het zootje plunderen. Hebben ze nog niet genoeg." Omdat het een Surinamer is, schrijft men gelijk van Surinamer zus-en-zo. Maar als het een Hollander is, zegt men de heer O. of zo, zonder nationaliteit. Soms wordt je mond dichtgesnoerd door de dingen die er gebeuren.' Dergelijke gebeurtenissen hebben vaak tot gevolg dat de Surinaamse op haar

hoede blijft voor de betreffende personen. Laila zegt dan ook dat ze eigenlijk niet weet wat ze van die ene collega moet denken. Racistische opmerkingen, gepresenteerd als over anderen dan de zelf aanwezige Surinaamse worden door de vrouwen zelf dus wel als kwetsend ervaren. Zo vertelt *Helen*, secretaresse op een reisbureau, over een Pakistaanse man die, na eerst niet verstaan te zijn door haar witte collega's zich tot haar wendt: 'Maar hij drukte zich zo gek uit, dat ik hem niet kon verstaan. Als ik hem vraag om het uit te leggen wordt ie ineens kwaad. Begint ie te schelden. Werd ik ook kwaad. Toen zeiden die anderen: "Ach het zijn niet alleen die Pakistani. Er zijn veel meer mensen die denken dat ze van alles kunnen hier." Nou, ik voelde meteen dat ze ook Surinamers bedoelden. En dat heb ik ze ook gezegd. Surinamers worden vaak over één kam geschoren.'

Joan geeft aan dat ze zich in dat soort situaties soms in een dilemma voelt. Het racisme wordt aangevoeld, maar het lukt niet altijd precies raak te reageren. Want, zo stelt ze, als het in de krant staat, kun je niet ontkennen dat er inderdaad een Surinamer is die zich kennelijk heeft misdragen.

Joan: 'Aan de ene kant schaam ik me d'r ook weleens voor. Aan de andere kant heb je er de pest over in. Want het zijn niet alleen Surinamers die wat doen. Als ze dat maar voor ogen willen houden. Daar gaat het bij mij om.' Voor haar als Surinaamse betekent het lezen van de krant dus de confrontatie met discriminatie (bij de een wordt de nationaliteit wel genoemd en bij de Nederlander niet) en daar bovenop het effect daarvan: generalisaties over Surinamers, omdat de krant alweer onderstreepte dat het niet een Nederlander maar een Surinamer was die over de schreef ging.

Als het onderwerp generaliseren ter sprake komt reageert *Ilse* heel beslist. Ze vind het erg vervelend als witte mensen Surinamers over één kam scheren. Hoewel ze in andere situaties, zoals bijvoorbeeld in de tram, snel en alert antwoordt op racistische opmerkingen over 'buitenlanders' probeert ze op haar werk tolerant te zijn tegenover een witte collega-verzorgster die zich racistisch uitliet. De verborgen woede achter de manier waarop *Ilse* hierover vertelt, maakt duidelijk hoeveel moeite het haar kost racisme gewoon door de vingers te zien.

Ilse: 'Op mijn werk zeggen ze dat ik agressief ben, maar dat kan me geen moer schelen. Ik heb er een hekel aan als ze gaan generaliseren. Daar houd ik niet van. Als een Surinamer je wat gedaan heeft, praat dan over dié Surinamer. Maar ga niet meteen generaliseren. Want niet allemaal zijn zo. Er is ook een meisje op mijn werk dat zegt: "Ik houd van geen enkele buitenlander." Maar ze is allemaal door negers bereden! En nu ze een Hollandse vriend heeft gevonden zijn die negers ineens niet goed meer. Dat kan ik niet uitstaan. En dat geef ik haar wel op haar brood. Want toevallig weet ik het. Ik heb nu nog niets tegen d'r gezegd. Maar als ze zo ver gaat dat ik het niet meer kan volhouden, dan zeg ik het wel.'

Zwarten mogen geen ambities hebben

Laila, verzekeringsconsulente, vertelt het volgende verhaal: 'Het was grappig. Toen Ruben (met wie ze samenwoont – Ph E) in militaire dienst moest, had ik 's avonds niets te doen. Daarom heb ik een cursus voor mijn B-diploma gedaan. Die twee collega's van me zagen het niet zitten.' Met een lachje: 'Nou onzin. Het is meestal zo dat als je eenmaal bij een baas bent, je diploma's niet meer zo zwaar tellen. Die jongens dachten dus foute boel. Toen is die ene begonnen: "Mag ik je cursus lenen?" En hij slaagt. Nou gefeliciteerd. En nu die andere. Duś zo grappig, ik zeg: "Ja, jullie gunnen het me niet eens." Was het: "Ja, dat kan toch niet."

Maar nu heb ik het er met Ruben over gehad: zal ik mijn A-diploma ook gaan halen? En die is ook niet zo studie-minde hē. Zegt ie: "Je hoeft toch niet zo nodig carrière te maken?" Ik zeg: "Je hebt ergens wel gelijk, maar god ja, je weet nooit hoe het later loopt. Misschien heb ik het wel nodig als ik veertig ben. Want ik geloof niet dat ik optimaal huisvrouw zou kunnen zijn. Ik moet het gevoel hebben dat ik toch belangrijk ben. Dat vind ik wel prettig."

Hoewel luchtig en onproblematisch gepresenteerd, snijdt Laila wel een belangrijk probleem aan. Ten eerste de houding

van haar witte mannelijke collega's dat die het voor hun eergevoel niet erbij kunnen laten zitten: de enige met een diploma is de enige vrouw in hun midden. Of zou de overweging kunnen zijn geweest: laat niet die enige zwarte in ons midden de hoogste kwalifikaties hebben. Met andere woorden: is er sprake van seksisme of racisme? Of misschien van beide tegelijkertijd? Laila zelf trekt de lijn door naar haar eigen (Suri-naamse) vriend. Ook die oppert 'bezwaren' tegen haar ambities. Hiermee wekt ze de suggestie dat ze zich ten aanzien van haar collega's niet zozeer aangesproken voelde op haar zwart-zijn, als wel op haar vrouwzijn. Feit blijft dat ten aanzien van haar als zwarte vrouw in relatie met witte mannen een 'twee-in-één' vooroordeel kan spelen: zowel over zwarten als over vrouwen is er het vooroordeel dat ze dom, dan wel minder gekwalificeerd moeten zijn in vergelijking met respectievelijk witten en mannen.

In het geval van *Joan* ligt de intentie duidelijker. Het gaat hier om haar (mannelijke) chef die haar probeert te demotiveren. Joan: 'Ik ben bezig met een cursus handelscorrespondentie. En de zus van die chef van ons zit op dezelfde cursus. Ik zeg: "Ik ga naar zo en zo een cursus." Is het: "O, mijn zus zit daar ook op. Hoe kom je erbij zo iets te doen? Denk je dat je het volhoudt?" En dan denk ik bij me zelf: omdat het een Suri-naamse is, zou ze het niet kunnen?'

De objectiverende formulering van Joan – zich zelf in de derde persoon aanduiden met 'het is een Surinaamse' en 'zou ze het daarom niet kunnen' – onderstreept treffend het basis-kenmerk van raciaal/etnisch vooroordeel. Hoewel de chef Joan persoonlijk kent, ziet hij haar toch als één uit de groep van Surinamers, met de daaraan toegeschreven eigenschap van minder slim. Er kan dan ook zoiets voorvallen als het volgende.

Joan: 'Kom ik een keer heel parmantig aan het werk. Zeg ik tegen ze: "Hoi, hoi, ik heb een tien." Ik was eerst namelijk bang om aan die cursus te beginnen. Ik dacht dat het moeilijk zou zijn omdat ik al zo lang van school af was. Dus ik zeg: "Hoi, hoi, een tien." Zegt die chef tegen me: "Jij een tien? Is het niet een één?"'

Op zich lijken dit trivale incidenten; onaardige opmerkingen

en steken onder water. Hoewel Joan zelf daar niet expliciet over is, kunnen zulke gebeurtenissen (kenmerkend immers voor de bevooroordeelde houding van de chef) niet los worden gezien van het feit dat ze geen gebruik wil maken van bepaalde voorzieningen binnen het bedrijf: 'Je kan een cursus aanvragen en dan wordt het voor je betaald. Ik heb nooit wat gevraagd. Ik wilde gewoon niet. Ben ik niemand verantwoordelijk verschuldigd en dat soort dingen.'

Joans chef kon in zijn racisme ook nóg grover zijn. Als toelichting op haar weerzin nog meer verantwoording binnen het bedrijf te moeten afleggen vertelt ze: 'Een keertje had ik een gesprek met hem. Ik wilde halve dagen werken, omdat mijn zoontje altijd in een crèche had gezeten. Maar ik was een harde werkster voor hun, dus vonden ze het heel erg dat het me gelukt was daarvoor een aanvullende geldelijke voorziening te krijgen. Ineens begint ie te vloeken: "Had je je benen maar bij mekaar gehouden, dan hadden we dit probleem niet gehad!" Dus met andere woorden, als ik geen kind had gehad, dan hoefde ik niet halve dagen te gaan werken. Bij zulke dingen vraag ik me af of ze het tegen een blanke ook zouden zeggen.'

De betreffende chef maakt misbruik van zijn machtspositie om Joan te vernederen. Haar machteloosheid op dat moment en de woede daarover kon ze toen niet kwijt. Vanuit dit gezichtspunt is het te begrijpen als zij vervolgens enigszins triomfantelijk besluit: 'Maar niet lang daarna was zijn eigen vrouw ook zwanger. Nou, die heeft ook moeite gehad om dat kleine kind op de wereld te schoppen. Ik dacht: wil je mij een grote mond geven? Dan denk ik: ze doen maar.'

Samenvatting

Tot zover een indruk van racisme in alledaagse interactie met collega's, afdelingshoofden en andere mensen op het werk. De meeste voorbeelden lieten zien hoe het idee dat witte mensen superieur zouden zijn tot uiting kwam in het *inferiorise-*

ren van de Surinaamse vrouwen: betuttelen, voor dom aanzien, haar werk extra controleren, of haar verbieden Surinaams te spreken. Hoewel in bepaald opzicht niet los te zien van de superieure houding, waren er ook voorbeelden waarbij witte mensen *sociale distantie* creëerden ten opzichte van de vrouwen: geen collegiale hulp geven, niet met haar samen willen werken en niet onder haar leiding willen staan. Minachting, maar ook *sociale agressie* spreekt bijvoorbeeld uit een sneer over de veronderstelde seksuele moraal van de Surinaamse vrouw en uit het maken van racistische opmerkingen over 'Surinamers' op momenten dat de Surinaamse dat duidelijk ook kan horen.

In hoofdstuk 1 werd uitgelegd dat rigiditeit een belangrijk kenmerk van etnisch/raciaal vooroordeel is. Bestaande vooroordelen worden het liefst bevestigd gezien. Meer genuanceerde informatie wordt niet bepaald in dank afgenomen en vaak zelfs bewust bestreden. Zo behoedt het vooroordeel dat zwarten dom zouden zijn de acceptatie van het tegendeel. We zagen dat intelligentie en ambitie (lees ook: het aanvechten van de toegeschreven inferieure positie) niet werden gewaardeerd. De voorbeelden uit dit gedeelte betroffen specifieke personen. Bij de bespreking van het nu volgende onderwerp 'Onderwijs' zullen we zien dat de neiging zwarte leerlingen niet alleen voor dommer aan te zien, maar ook daadwerkelijk tegen te werken, kenmerkend is voor de ervaringen van de vrouwen in het Nederlandse onderwijs.

Onderwijs

Alle vrouwen hebben wel de één of andere vorm van onderwijs genoten in Nederland. Shirley heeft een mavo-diploma, Carla zit op de sociale academie, Mavis heeft de pedagogische academie afgerond, Laila heeft een mavo-diploma en enkele aanvullende cursussen gedaan, Helen zat op de havo, Joan heeft na het secundaire onderwijs in Suriname hier een paar cursussen doorlopen, Ilse heeft net als Ester, Rita, en Olga op de opleiding tot ziekenverzorgster gezeten, Myra

deed bejaardenverzorging, Linda zat hier op de lagere school en de leao, Lita heeft mavo III gedaan en Carmila zit op de lerarenopleiding.

De overstap van een school met praktisch alleen andere bruine gezichten zoals in Suriname naar de witte Nederlandse omgeving was voor de ene vrouw minder gemakkelijk dan voor de andere.

Lita vertelt dat het allemaal soepel verliep: 'Ik was net in de vakantie hier. In september ging ik meteen naar school, naar de mavo. Het was gezellig. Een leuke school, ik paste me gelijk aan. En er waren veel Surinamers op school, dus dat scheelde ook weer. Bovendien zat ik met mijn zusje op dezelfde school, dus we deelden alles samen. En het scheelt echt hoor als je iemand hebt met wie je kan praten en zo.'

Hoewel *Lita* vaker benadrukt dat ze nergens last van had op school had ze van begin af aan een defensieve houding: 'Ik had er geen last van hoor, dat ik hier tussen allemaal witjes zat. Ik had gewoon een grote mond. En schelden. En ze laten voelen dat ik voor niemand onderdeed. Op een gegeven ogenblik kregen die medeleerlingen zelfs respect voor me. Ik deed alsof ik karate kon en zo. Haalde ik altijd stuntjes uit. En bovendien, die kinderen hadden een grote mond, maar ze durfden echt niks hoor. Nee, ik had er helemaal geen last van.'

Linda zat in de zesde klas toen ze hier naar toe kwam. Daarna ging ze naar de leao. Ook zij ervaarde het als ondersteuning een andere Surinaamse in de klas te hebben: 'Ik was eerst het enige Surinaamse meisje in de klas. Maar doordat je steeds overgaat kom je met mensen in contact. Toen kwam er ook een meisje dat zei dat ze me nog kende van Suriname. We zijn nu echt de beste vriendinnen van elkaar. Het is niet direct dat ik me niet kon aanpassen bij die witte mensen, maar ik vond het leuker bij mijn landgenoten te zijn. Want vooral als je gezellige verhaaltjes zit te vertellen in je eigen taal, dan kun je het niet aan hun vertellen. Moet je weer gaan vertalen.'

Helen noemt soortgelijke aspecten: de eenzaamheid als enige zwarte en de culturele verschillen. 'Toen ik hier kwam waren er niet zoveel Surinamers op school. En dan merk je gewoon: je bent toch een buitenlander. Ik had wel een Nederlandse

vriendin, maar je was niet echt vriendinnen. D'r was wel contact, maar niet het contact dat ik met mijn Surinaamse vriendinnen had gekend. Dat was er niet. Heb ik ook nooit gekend met een Hollands meisje. Weet je, dus van "we kennen mekaar, we weten wat we aan elkaar hebben en we weten hoever we kunnen gaan". Het kan ook dat ik me misschien niet openstel voor ze hoor, of dat ze me misschien niet aantrekken. Ik ga er echt van uit: je moet me interesseren voordat ik met je overweg kan. Want op een gegeven ogenblik kan ik dan met je over cultuur gaan praten, maar dan merk je dat zo iemand er niks van weet. En dan zijn er zoveel remmingen, zoveel botsingen. Dan houdt het op.'

Daarvoor had Helen op een andere school gezeten. Die was veel groter; een enorm contrast in vergelijking met de kleine school in Suriname waar iedereen iedereen kende.

'Als het om kleine kinderen gaat, van de lagere school, kunnen die zich nog aanpassen. Maar ben je eenmaal een tiener, dan is het moeilijk bepaalde dingen aan te leren en bepaalde sferen zoals je die kende te vergeten.'

Wat miste je dan?

'Ik weet het niet meer. Ik weet niet meer waarin ik me niet thuis voelde. Het was een hartstikke rottijd voor mij. De school was zo groot en er was zo weinig contact. Ik kende die kinderen niet en die kinderen kenden mij niet. Tot het einde van het jaar kende ik echt niemand. Ik trok alleen met één Surinaamse jongen op die daar ook op school ging. We spraken elkaar in de pauzes. Maar alles was zo onpersoonlijk.'

Ook *Laila* vond de atmosfeer op de mavo onpersoonlijk. Ze voelde zich daar weinig op haar gemak. 'Ze lieten je aan je lot over. Niemand bemoeide zich met de problemen van een ander: d'r zijn nooit problemen of ze zien ze niet. En jij praat er ook niet over. Zo was die sfeer eigenlijk. Erg onpersoonlijk.'

Wat voor mening hadden je medeleerlingen over je, denk je?

'Waarschijnlijk dat ik stil was, weinig zei. Dat denk ik wel. Maar ja, als ik me niet op mijn gemak voel, dan doe ik mijn mond ook niet open. Dat is wel een beetje vervelend. Ze wisten misschien ook niet hoe ze over me moesten denken.'

Carla ging toen ze in Nederland aankwam gelijk naar een

sociale academie. Daar raakte ze zo geïsoleerd dat ze vroegtijdig afhaakte.

Carla: 'Ik was praktisch de enige donkerkleurige. Eerlijk gezegd, voelde ik me er helemaal niet op mijn gemak. Er werd wel tot je gesproken, maar niet zo dat je echt contact met ze had. Op een gegeven ogenblik baalde ik ervan. Je kon ze niks vragen. Ze vertelden je dat het allemaal zo simpel was. Niet dat je gediscrimineerd werd, maar als je in de recreatiezaal zat, was er niemand die naar je omkeek. Je klasgenoten konden je wel groeten of zo bij de tramhalte, maar verder was er toch geen goeie communicatie. Je voelde dat er iets ontbrak. Je voelde dat gewoon aan. Je voelde: er is iets mis, ik hoor hier niet thuis. Het waren allemaal blanke meisjes. Er was wel goed contact, maar dat ik bijvoorbeeld buiten de lessen om naar één toe zou stappen en over mijn baan vertellen of zeggen: "Ik heb zo iets leuks meegemaakt," dat ging bij hen niet. Je zag altijd dat er een bepaalde scheiding was. Je voelde het gewoon aan. Toen ben ik gestopt, ben ik weggegaan.'

Opmerkelijk in het bovenstaande citaat is, dat Carla wel de kenmerken beschrijft van raciaal/etnische discriminatie – een onprettige behandeling omdat je tot die 'andere' etnische groep wordt gerekend – maar zelf zegt dat ze niet gediscrimineerd werd. Een mogelijke verklaring voor deze tegenstelling zou kunnen zijn, dat Carla discriminatie associeert met expliciet verrichte handelingen. Ze voelde wel aan dat ze werd buitengesloten. Dit gebeurde echter niet door actieve daden, maar juist door het achterwege blijven daarvan. Vandaar ook dat ze signaleerde dat er 'iets ontbrak' en dat er 'niemand naar je omkeek'.

Carla verloor een jaar doordat ze op de ene school niet meer kon functioneren. Ook andere Surinaamsen verloren effectieve schooljaren; bijvoorbeeld omdat ze in een klas werden geplaatst die beneden haar intellectueel niveau was.

Rita had in Suriname al een paar jaar pedagogiek gedaan. In Nederland wilde ze echter de verpleging in. Ze kwam terecht op de onderste tree van dit soort opleidingen: de school voor ziekenverzorging.

Rita: 'Er zit niet veel bijzonders aan die opleiding. Voor mij was het gemakkelijk, want mijn peil was veel hoger. Dus ik

ben als het ware gedegradeerd. Vandaar dat ik het echt weer een beetje hoger op wil zoeken.'

Ook voor *Lita* was de Mavo II, waar ze in belandde toen ze in Nederland kwam geen uitdaging voor haar kunnen.

Lita: 'Alles was verschrikkelijk gemakkelijk. Ik kreeg alleen maar achten en negens. Mijn rapport van de tweede zag er heel goed uit. Mijn laagste cijfer was een zeven.' Ze ging over naar de derde. Wederom werden haar kwaliteiten onderschat. De schoolleiding probeerde haar zelfs te verbieden deel te nemen aan het tentamen omdat ze dachten dat ze het toch niet zou halen. 'In de derde klas had ik verschrikkelijk gespijbeld. Geen van die onderwijzers geloofde dat ik het examen zou halen. Ze zeiden tegen me: "Als ik jou was, dan zou ik het maar afzeggen en volgend jaar weer helemaal opnieuw beginnen." Ze wilden me niet een toelaten. En ik zeg tegen die mensen: "Geef me een kans. Want als jullie me niet toelaten, dan zal ik het jullie altijd verwijten." Na veel heen en weer geklets hebben ze me toch toegelaten. En warempel. Ik slaag. Ze wilden het gewoon niet geloven. Toen ik mijn diploma ging halen stonden ze met een heel verbaasd gezicht van "hoe heeft die dat nu klaargespeeld."'

Desondanks wilde de schoolleiding Lita toch niet toelaten tot de vierde klas van de mavo. 'Ze wilden dat ik eerst de derde mavo van de vier-richting deed. En dat wilde ik niet. Ik wilde niet nog een keer in de derde klas gaan zitten. Dus ben ik van school afgegaan.'

Lita wordt vervolgens op een andere school wel aangenomen in de vierde klas. Ze zat daar echter 'helemaal alleen', zoals ze dat zelf omschrijft. Bovendien was ze doordat ze al een jaar verloren had relatief 'oud' voor de vierde met haar zeventien jaar. 'En op een gegeven moment begin je je volwassen te voelen. En dan verdwijnt ook die grote bek. Je wordt kalm. Nou, toen had ik er geen zin meer in op school te gaan.'

Rita noch Lita presenteerden het feit dat haar intelligentie werd onderschat als vorm van racisme. Deze voorbeelden kunnen echter niet los worden gezien van andere illustraties van het vooroordeel dat Surinaamse leerlingen dom zouden zijn.

Negatieve reacties op hoge cijfers

De onderwijssituatie leent zich uitstekend om het idee van 'als ze zich maar aanpassen worden ze ook niet gediscrimineerd' nader te bekijken. Aanpassen impliceert vaak eigenlijk dat etnische groepen zich zouden moeten aanpassen aan een beeld dat buiten hen om wordt geconstrueerd. Zo kan onder 'aanpassen' worden verstaan: 'gewoon meedraaien op school en geen speciale voorzieningen voor leerlingen uit etnische groepen.' Tegelijkertijd wordt een andere vorm van 'gewoon meedraaien', namelijk niet speciaal tot de dommen van de klas behoren slecht gewaardeerd. Zó aangepast, lijkt het wel, hoeft nou ook weer niet. In de realiteit is intelligentie op zich uiteraard niet een kwestie van aanpassen. Wat wel aanpassing vergt, is het beeld van witte mensen over zwarte leerlingen: leren dat zwarte leerlingen niet minder slim zijn. Vooroordelen zijn echter hardnekkig. Op bewijzen van het tegendeel wordt dan ook vaak afwijzend gereageerd.

Helen vertelt hierover: 'Mijn klasgenoten vonden het soms heel vreemd dat ik ook nog hoge cijfers kon halen.'

Waar merkte je dat aan?

'Gewoon, aan bepaalde dingen. Bij aardrijkskunde bijvoorbeeld zat je met een paar vriendinnen en dan haal jij een hoog cijfer en zij niet. Dan kijken ze je toch aan van "goh" en dan vinden ze meteen dat je de hele dag aan je boeken zit. Ja, aan hun gesprekken merkte ik het gewoon.'

Waren het Nederlandse meisjes?

'Ja. Het zat ze niet zo lekker. Ze verwachtten heel weinig van je als Surinaamse.'

Op de vraag of haar Nederlandse klasgenoten verbaasd reageerden op het gemak waarmee *Rita* door de schoolstof heen ging antwoordt ze: 'Ik weet niet of ze ervan opkeken. Maar ik denk dat de leerlingen waarmee ik zat veel zijn omgegaan met Surinaamse mensen. Dus die vooroordelen dat Surinamers dom zijn en zo: ze wisten gewoon dat Surinamers niet dom zijn. Maar op dit moment werk ik met een Surinaams meisje. Zij zit ook op de opleiding ziekenverzorging. In haar groep discrimineren ze wel. Exact heeft ze me niet verteld hoe het

allemaal toeging. Want ze worden jaloers hè, dat we zulke hoge cijfers halen.'

Olga beaamt dit: 'Ze dachten van "goh die verstaat geen Nederlands." Kreeg ik juist de beste cijfers. Dat vonden ze een beetje vreemd: hoe kan dat nou? Sommigen waren wel jaloers.'

Hoewel *Olga* hier wijst op een bevooroordeelde houding van de witte leerlingen zegt ze geen discriminatie te hebben ondervonden: 'Ik heb er nooit mee gezeten, met het idee "misschien word ik gediscrimineerd." Nooit. Als ik iets niet snapte vroeg ik gewoon: "Kan jij me het even uitleggen?" Ik zocht dan niet speciaal een Surinaams meisje op.'

Niet serieus nemen

Ook andere vrouwen vertellen dat haar klasgenoten heel behulpzaam waren als ze zich in een behoeftige situatie bevonden.

Mavis vertelt over haar medeleerlingen op de pedagogische academie: 'Ze hadden van alles voor me over. Al was ik een maand ziek, ik kreeg elke dag mijn huiswerk. Alles kreeg ik te horen.'

Ilse heeft soortgelijke ervaringen met de Nederlandse 'meisjes' op de opleiding ziekenverzorging: 'Ik heb me nooit gediscrimineerd gevoeld. Ik ben op het ogenblik de enige Surinaamse in de groep. Nou, ik merk er echt niets van. Ik heb me nooit buitengesloten gevoeld. Ze zijn altijd bereid me te helpen. De afgelopen week bijvoorbeeld had ik cursus. Ik ben drie dagen niet geweest. Maar mijn kaartje is elke dag geklokt. Keurig netjes. Ja, ik moest ze wel een zak drop halen, maar dat neem je op de koop toe.'

Een asymmetrische verhouding, de Nederlanders als hulpgeefsters en de Surinaamse als hulponvangster lijkt spontaan te worden gelegd. De acceptatie van de Surinaamse als gelijke verloopt vaak echter minder gemakkelijk. *Carla* vertelde al dat ze van een bepaalde sociale academie afging omdat ze werd buitengesloten en niet goed kon functioneren daar.

Kijken we naar de volgende aanvullende informatie over de situatie op die school, dan zien we dat de medeleerlingen haar nauwelijks gelegenheid gaven als volwaardige studente mee te draaien.

Carla: 'Ik weet niet wat ze van zich zelf dachten. Bij bepaalde lessen, als ze merkten dat je iets goed deed, waren ze misschien bang dat je op hun kop zou komen zitten. Als je een werkstuk met een groepje moest maken, dan zochten alle vriendinnen mekaar op. En op een gegeven moment bleef jij over. Niemand die zegt: "Kom jij maar bij ons in de groep," wat bij ons kleurlingen misschien wel het geval zou zijn: "Hé jij hebt nog geen groep, kom maar bij ons." Je moest het zelf maar uitzoeken.'

Carla's aanwezigheid in de groep werd kennelijk niet als aanwinst gezien. Haar intellectuele bijdrage werd ook niet serieus genomen: 'Mijn bijdrage was altijd slechts gering. Want zij hadden veel meer te zeggen dan jij. Of als je wat had gezegd, werd het meer overwogen voordat het op papier zou worden gezet. Op de school waar ik nu ben, merk ik daar niets meer van. Ik heb een gezellige klas.'

Ook *Helens* potentiële bijdrage in werkgroepjes op de havo werd vaker genegeerd: 'In het begin durfde ik mijn mond niet open te doen. Dan werd er gewoon langs je heen gesproken. Het leek alsof je dan niet aanwezig was.'

Een te lage beoordeling

De neiging vast te houden aan het vooroordeel dat Surinaamse leerlingen minder kunnen presteren, veroorzaakte jaloezie bij Nederlandse leerlingen als de Surinaamse niet aan hun verwachting voldeed. In andere gevallen kreeg de Surinaamse niet eens de kans te laten zien wat ze kon: ze werd genegeerd. Als onderwijsgeevenden daar vanuitgaan kan hetzelfde vooroordeel heel ingrijpende gevolgen hebben. Docenten hebben namelijk de machtspositie bepaald vooroordeel direct tot uiting te brengen in institutionele discriminatie. Dat wil zeggen, de zwarte leerling krijgt minder mogelijkheid gebruik te ma-

ken van het recht op onderwijs en de toegang tot optimale ontplooiing. Een vaker genoemde vorm van institutionele discriminatie is het geven van een te laag cijfer aan de Surinaamse.

Linda: 'Ik ben nu van school af, maar ik hoop dat ze het voor die andere Surinamers die daar komen makkelijker maken. Ik had een juf Nederlands die me altijd een onvoldoende gaf. Bij dicteetjes zag je het vaak. Ik zat in de eerste klas (leao). Zag ik bij mijn vriendin dat we alles bijna hetzelfde hadden. Maar ik zie bij mij gewoon rode streepjes. Ze waren allemaal bang voor die juf, maar ik was niet bang voor d'r. Ik kom op voor mijn rechten. Als ik geen onvoldoende moet krijgen, moet ik het ook niet op mijn papier hebben. Heb ik haar gezegd: "Kijk hier, wat is dat?" Pakte ik het schrift van mijn vriendin erbij hè? "Ja, eh, ik heb zeker verkeerd gekeken. Maar het is een onvoldoende."'

Linda vermoedt dat ze die onvoldoende alleen maar krijgt omdat ze zwart is. De lerares houdt vol dat ze geen voldoende krijgt. Ze is namelijk in een machtspositie: als lerares, degene die oordeelt over de vraag of Linda naar de volgende klas mag, als volwassene en als 'ingewijde' in de Nederlandse samenleving tegenover een jonge meid die pas in Nederland is. Linda ervaart de situatie als zeer onrechtvaardig en is daar woedend over. Met haar neus gedrukt op haar individuele machteloosheid binnen het schoolsysteem kanaliseert ze haar woede in een dreiging. Heel kenmerkend voor haar verzet is, dat ze het niet kan uitstaan dat deze lerares haar positie misbruikt. Linda wijst haar erop dat ze buiten de school die institutionele macht niet meer heeft.

Linda: 'Ik heb gezegd: "Onvoldoende hè? Nou wacht maar tot na school. Als je nog een keer een onvoldoende voor me zet, kom dan maar naar buiten. Je ziet je hele bromfiets dan niet meer.'" Ja, ik kan misschien niet zo vechten, maar als zij mij zo bevecht, dan zorg ik er wel voor dat ik kan vechten, als is het een groot wit mens. Ik heb haar gezegd dat ik weet waar ze woont. En ik heb gezegd dat het me niet uitmaakt of ze kinderen heeft of dat ze met haar man loopt. Ik kom rechtstreeks op haar af en geef haar zo een klap in haar gezicht.' Uiteraard bleef het bij een dreiging. Daar was het ook alleen

voor bedoeld! Linda had immers geen andere mogelijkheid te laten weten dat die lerares haar niet klein kreeg, ook al probeerde ze dat op school en ook al was Linda nóg zo jong.

Eerdere voorvallen met de lerares hadden al duidelijk gemaakt dat Linda inderdaad reden had voor de conclusie: 'Ze had gewoon een hekel aan zwart.' Ze vergeleek haar ervaring namelijk met die van een andere Surinaamse leerling: 'En zo had die juf het ook met een ander meisje uitgeprobeerd, een hindoestaans meisje. Het heeft ertoe geleid dat ze naar Suriname terug moest. Dat kind was altijd rustig op school. Maar dan belde die onderwijzeres naar haar huis op en vertelde heel wat leugens. En je hebt sommige van die domme mensen, die luisteren gewoon naar de leraar. Alles wat die zegt is goed. En om het niet moeilijk te maken luisteren ze dus naar die witte mensen. Zodoende hebben ze dat kind uitgescholden en een heleboel brieven geschreven naar haar moeder die nog in Suriname was. Later heeft haar moeder haar teruggeroepen, terwijl dat helemaal niet nodig was.'

Het blijkt dan dat Linda niet alleen woedend is over hetgeen háár overkomt met die lerares, maar zich ook aangesproken voelt door de ervaring van het hindoestaanse meisje.

'Ik vond het erg voor haar. Daarom heb ik toen het met mij gebeurde gezegd: "Ik ben niet bang. Ik ga het gewoon voor d'r weghalen"' (Surinaams-Nederlands voor: ik zal er voor zorgen dat het afgelopen is met dat discrimineren.)

In de derde klas krijgt Linda eindelijk een andere docente voor Nederlands. Ook deze bevestigt Linda's oordeel over die eerste lerares.

Linda: 'Die andere docente zei tegen me: "Ik snap niet waarom ze je altijd een onvoldoende gaf." Die andere was heel lief hoor. Maar zij was alleen een kreng. Een vreselijk kreng.'

Mavis heeft soortgelijke ervaringen met haar docenten Nederlands op de pedagogische academie. Zelf heeft ze de hele lagere en middelbare school hier doorlopen. Ze verklaart het feit dat ze vaker ten onrechte een laag cijfer kreeg voor Nederlands uit het vooroordeel van de docenten dat een Suri-

naamse leerling het Nederlands niet beter kan beheersen dan de Hollandse leerlingen.

Mavis: 'Ik wou altijd al het onderwijs in. Ik zat al een jaar op de pedagogische academie, maar het viel tegen. Ik kreeg ruzie. Met de leerkracht Nederlands kon ik het niet meer vinden. Hij had altijd wat te zeggen. Nooit was er wat goed. Mij dictees waren niet goed en als ie naar mijn stagelessen kwam kijken! Toen ben ik eraf gegaan.'

Mavis vertelt dit kort nadat het interview begonnen is. Ze geeft vaag aan wat er gebeurde, maar lijkt niet in detail te willen treden. Het is een pijnlijke ervaring waar ik pas later over doorvraag.

Je had het over een leraar Nederlands waar je moeilijkheden mee had op die pedagogische academie waar je eerst op zat. Kun je daar iets meer over vertellen?

'Dat was echt verschrikkelijk hoor. Het was een katholieke academie. Ontzettend streng, vond ik zelf. En je moet stage lopen in bepaalde klassen hè. Ik liep stage in een tweede klas. Nou, voor die juf d'r doen deed ik het goed hé? De juf van die tweede klas dus. Want ze zei dat ik heel aardig uit de bus kwam. En toen kwam die leerkracht Nederlands kijken. Die had héél wat aanmerkingen. Verschrikkelijk. Ik kreeg er wat van. En één keer is niet erg hoor. Maar ik vond het niet leuk dat ie alleen maar negatieve dingen naar voren haalde. Ik dacht, het gaat wel over. Als ie nog een keertje komt kijken, dan doe ik het wel beter.'

Mavis ging er dus niet meteen vanuit dat de leraar haar demotiveerde uit racistische overwegingen. 'Het ligt misschien ook wel aan mij' leek ze gedacht te hebben. Ze deed nog meer haar best, maar tevergeefs.

'Het leek alsof het nooit goed ging. Hij ging er vanuit dat Surinaamse leerlingen gewoon niet goed zijn in Nederlands. Al heb je het jaren gehad in Suriname of jaren hier, het maakt ze niks uit. Ze gaan er vanuit dat je het niet beter kunt dan hun hier. En dat had ik al gauw door. Ik baalde toen ook hè. Ik kreeg echt een hekel aan die man. Dictees, niets was goed. Nooit was er iets goed. Ik dacht, daar blijf ik op zitten. Nou, toen ging ik van school af. Ik heb het toen niet meer afge-maakt.'

Carla verloor een jaar omdat haar medeleerlingen haar weinig kans gaven zich te handhaven. Ook Mavis ziet zich genoodzaakt van school af te gaan om niet nog meer gekleineerd te worden. Een stimulerende houding van de leraar draagt immers veel bij aan de motivatie van leerlingen verder te leren. Dit behoort echter tot de informele taakvervulling van de leraar, iets waar zo iemand formeel moeilijk op kan worden aangesproken. Omdat Mavis weinig concreets tegen hem in kan brengen valt zijn discriminerende houding ook niet te 'bewijzen'. De juistheid van haar oordeel blijkt pas veel later, voor haar dan al te laat.

'Mavis: 'En later bleek ook wel, dat hoorde ik van anderen, dat ie écht discrimineerde. Er waren twee hindoestaande meisjes, die wél verder waren gegaan. Nou, als ze hun poot niet hadden stijf gehouden, waren ze gezakt. Door die man dus. Maar ze hebben een klacht ingediend. Ze zijn naar de directrice gegaan en hebben er een hele soesa van gemaakt. Vandaar dat zij toen dus wel geslaagd zijn.'

Raciaal/etnisch vooroordeel is helaas geen eigenschap van een enkel individu die je als Surinaamse 'toevallig' tegen kan komen. Overstappen naar een andere school garandeert dus niet dat de problemen dan over zijn. Dit is dan ook de ervaring van Mavis als ze zich inschrijft op een andere academie. Mavis: 'Ik ben nu geslaagd, maar ik heb wel een herexamen in Nederlands gehad. Een Nederlandse leerkracht gaat er meestal vanuit dat buitenlanders niet zo goed kunnen praten als Nederlandse leerlingen. En dat merk je echt wel hoor. Het hele jaar krijg ik zevens en achten op mijn rapport en met examen kom ik met een vier uit de bus. Vreselijk vreemd. Een vier!! Ik wist niet wat ik hoorde. Als ik ergens anders ook een onvoldoende voor had gehad, had ik net zo goed gezakt kunnen zijn. Maar dat had ik niet, dus kreeg ik een her.'

Wat was nu het geval? Mavis kreeg op het examen niet de lerares uit haar examenjaar, maar die uit haar eerste jaar in de beoordelingscommissie. Al vertellend komen de herinneringen steeds duidelijker naar boven. Aanvankelijk zegt Mavis er eigenlijk weinig van te snappen. Want, zegt ze 'Ik had in de eerste nooit last met haar'. Ze zoekt dan een verklaring in

andere omstandigheden: 'Misschien heeft ze ervaren dat Surinaamse leerlingen de vorige jaren slechter uit de bus kwamen. En misschien dat ze aanneemt van "nou, bij Mavis zal het ook wel zo zijn." Dat ze dus niet eens de moeite neemt om erop te letten dat wat ze bij een Hollands meisje goed rekt, bij mij ook goed gerekend moet worden. Ik moet eerlijk zijn, ik weet niet hoe het komt. Vroeger had ik nooit last met haar... Maar toch, in d'r hart is het misschien toch van "nee, zij als Surinaamse kan niet zo'n goed cijfer halen", of zoiets.' Mavis begint te twijfelen. Ze vermoedt dat die lerares haar inderdaad uit bevooroordeeldheid een vier gaf. Maar haar vooroordeel zou dan toch ook moeten hebben gebleken tijdens het eerste jaar? Was het racisme toen misschien zo subtiel dat Mavis die ervaringen niet meer paraat in haar herinnering draagt? De suggestie dat je bepaalde opmerkingen of voorvallen soms niet duidelijk als discriminerend kunt plaatsen, maar er wel een vreemd gevoel aan over houdt brengt vervolgens enige opheldering.

Mavis: 'Nou, ze had me wel eens verteld dat eh... Toen ik dus een les ingeleverd had zei ze: "Nou 't is wel voldoende." Net aan, weet je wel. Ik zeg: "O ja, is het net aan?" Ik zeg: "Volvgens mij is het een hele goeie les hoor. Je had er echt bij moeten zijn. Want dit is alleen maar op papier. Je hebt niet gezien hoe ik het gegeven heb."'

Het antwoord dat de lerares daarop geeft zal later, als ik met Afro-amerikaanse vrouwen spreek worden gepresenteerd als een 'beruchte' clausule om racisme ten opzichte van zwarte Amerikaanse leerlingen te verhullen.

Mavis: 'En toen zei ze: "Ik vind dat het niet zo goed geformuleerd is."'

Met haar toelichting daarop onthult de lerares haar eigen bevooroordeeldheid vervolgens eigenlijk zelf: 'En toen zei ze verder: "Maar dat kan best hoor, want ik heb weleens meer moeilijkheden met Surinaamse leerlingen." En op dat moment keek ik haar raar aan. Ik dacht: "Hè?" Het drong niet zomaar tot me door. Later dacht ik, wat een opmerking eigenlijk. Dat je last hebt gehad met die of die, betekent niet dat ik zo ben. Ze ziet ze allemaal eender: alle Surinamers hebben moeilijkheden met Nederlands. En het hóeft helemaal niet zo

te zijn. Maar ja, het was vlak voor de overgangstijd, dus heb ik haar niet meer gezien. Ik ging over naar de tweede en kreeg een andere leerkracht. Met het examen, het tweede jaar, kreeg ik die lerares van de eerste weer als gecommitteerde. Van de leerkracht in de tweede heb ik alleen maar zevens en achten op mijn rapport gehad. Alles ging goed. Ik ben toen ik ineens een vier kreeg dus naar de directeur gegaan. Dat kan niet, dacht ik. Ik zei tegen hem: "Volgens mij is het niet eerlijk." Toen zei hij: "Maak je maar niet druk. Je hebt een her en dat haal je zeker." Nou, ik haalde een zeven.'

Ook over deze lerares hoort Mavis later meer negatieve verhalen in verband met haar houding tegen zwarte leerlingen. Mavis: 'Ik hoorde dat ze ook weleens een keertje ruzie heeft gehad omdat ze een te laag cijfer gaf aan Surinaamse leerlingen.'

Mavis zelf was er impliciet van overtuigd dat ze in ieder geval wel een voldoende zou hebben voor haar examen. Ze was dan ook uiterst verbaasd te horen dat ze maar een vier kreeg. Een klacht bij de directeur leidde niet tot verder onderzoek naar het functioneren van die lerares. De directeur constateerde wel dat er kennelijk iets mis was: 'Hij zei: "We keken naar je rapport en dachten, nou dit kan niet."' De directeur leeft wel met haar mee: 'Hij vond het ook heel erg en zo,' maar zoekt vervolgens op begrijpende toon de oorzaak bij Mavis zelf: 'Je was misschien een beetje down. Je had misschien je dag niet of zo. Ik heb ervoor gezorgd dat je een her hebt.'

Ruwheid en onbeleefdheid

Eén van de uitingsvormen van racisme, zo bleek al, is het veronachtzamen van beleefdheid en decente omgangsvormen in de omgang met zwarte mensen.

Linda heeft dit ook op school ervaren: 'Ze willen bepaalde dingen met je doen, zien hoeveel ze met je kunnen doen en laten. Neem bijvoorbeeld mijn gymnastiekleraar. Iemand

heeft me tijdens de les geduwd toen ik over een hekje moest springen. Heeft de leraar gezegd: "Je moet weer terugspringen." Toen heb ik gezegd dat ik dat niet doe. Heeft ie gezegd: "Als je het niet wil doen..." en toen heeft ie me beet gepakt.' Linda vertelt het verhaal met horten en stoten. Het is niet duidelijk of de leraar met recht vond dat ze terug moest komen. Daar blijkt het echter ook niet om te gaan. Het is kennelijk niet het teruggaan op zich, maar de hele manier waarop de leraar haar benaderde.

Linda: 'Ik heb gezegd: "Als je gewoon netjes met me gepraat had, had ik het gewoon gedaan. Maar als je me gaat duwen: Je kunt toch gewoon zeggen 'wil je op zij gaan?'". Maar niet dat beetje geweld gebruiken. Ze denken dat ze iets hoger dan je zijn omdat je van een ander ras bent. Ze zeggen blank is rein, maar voor mij zijn ze niet rein. Ze zijn gewoon een stel-tje uitbuiters.'

Het idee dat zwarten minder zouden zijn werd bij *Rita* in de klas letterlijk verwoord tijdens maatschappijleer.

'Ik zat met een meisje in de groep, een Hollands meisje. Die discrimineerde echt. Ze had een hele tijd in Afrika gewoond. Dus je zag gewoon duidelijk: ze moest zwart niet. Ze had een hekel aan zwart. En tijdens de lessen komen die dingen naar boven. Vooral bij maatschappijleer. We hadden het over de Derde Wereld en zij probeerde te bewijzen dat zwarten gewoon minder zijn en dat "wij blanken het voor het zeggen hebben." Als je hoorde wat voor dingen ze zei! Dus echt van die totale dingen waardoor je zag dat ze alles wat zwart is in een hoek schuift en gewoon als een hoopje poep ziet of zo. Zo was ze.'

Wat er toen gezegd is was kennelijk zo grof, dat *Rita* er ook na voorzichtig verder vragen vaag over blijft. Daarbij bleek bovendien dat zij en de enige andere Surinaamse in de klas geen ondersteuning kregen van de andere (witte) leerlingen. Ook de leraar greep niet in. Men zat er passief bij; blijkbaar had niemand de behoefte zich openlijk te distantiëren van de gedane racistische uitspraken.

Rita: 'Op een gegeven ogenblik zaten het andere Surinaamse meisje en ik haar uit te schelden. En omdat er onenigheid was

zei de groep: "Laten we ermee stoppen." Die leraar wist ook niet wat hij moest doen.'

Olga heeft steeds met veel plezier op school gezeten. Op de vraag of er ook aspecten waren die ze minder leuk vond zegt ze: 'Even denken hoor. Nou, soms werd er gesproken over Surinamers. Dat vond ik niet leuk, want dan scheren ze iedereen over één kam. Als ze over Surinamers spraken – een paar hoor, niet allemaal – dan was het keihard. Als misschien drie Surinaamse jongens te laat kwamen was het: "Alle Surinamers komen te laat. Ze gaan bij Simon de Wit zitten." Maar het zijn maar drie jongens! Ik vind, pak die drie jongens en praat met ze. Maar dan was het van "alle Surinamers". Voor de rest vond ik het lekker gaan op school.'

Olga krijgt eigenlijk tegenstrijdige signalen. Ze heeft veel positieve ervaringen, maar wordt tegelijkertijd steeds herinnerd aan bestaand vooroordeel over Surinamers. De verwarring die dat voor haar kan opleveren blijkt treffend uit het volgende fragment.

Werd je op school weleens gezien als anders dan andere Surinamers?

Olga: 'Het is nooit tegen me gezegd. Ze vonden wel dat ik neel goed leiding kon geven. En daarom hebben ze me ook aangespoord om die opleiding voor ziekenverzorging te doen. Maar misschien dachten ze ook: een Surinaams meisje kan geen leiding geven. Dat kan ook.'

Het bovenstaande citaat bevat een dubbele bodem. Het suggereert dat *Olga* eerder negatieve dan positieve waardering van Nederlanders verwacht. Dat ze goed leiding kan geven is op zich positief. Maar met welke groep wordt ze vergeleken? Met haar Nederlandse klasgenoten of met een bevooroordeeld idee over Surinaamse meisjes?

Hieronder ga ik verder in op het negatieve verwachtingspatroon ten aanzien van Surinaamse meisjes op school. Hoe grijpt een dergelijke houding in op de 'schoolcarrière' van bijvoorbeeld één specifieke vrouw?

Ambities tegenwerken

In dit gedeelte komt *Carmila* vrij lang aan het woord. Ze beschrijft een belangrijk gedeelte van haar schoolgeschiedenis in Nederland. In vergelijking met de andere vrouwen was het gesprek met Carmila eenzijdig, dat wil zeggen, er is lang ingegaan op één thema: de ervaringen in het onderwijs. In haar 'verhaal' wijst ze op vormen van racisme die we zullen herkennen uit de ervaringen van andere vrouwen die over situaties op school spraken. Er is een belangrijke reden Carmila's ervaringen hier integraal naar voren te brengen. Ze laat namelijk zien hoe de dreiging van racisme en de concrete ervaring daarvan als een netwerk verweven is in haar schoolcarrière. Consequent heeft ze zich steeds verzet tegen het vooroordeel dat ze dom zou zijn en dat een hoge opleiding voor haar 'te hoog' gegrepen zou zijn. In vergelijking met haar witte (mannelijke) klasgenoten werd ze niet alleen geconfronteerd met extra drempels, maar moest ze steeds weer extra energie ter beschikking hebben om zich niet uit het veld te laten slaan. In de bovenstaande zin staat 'mannelijk' tussen haakjes. De neiging vrouwen minder aan te moedigen of zelfs actief te demotiveren in haar streven een (hoge) opleiding te volgen is immers ook een bekende vorm van seksisme. Afhankelijk van de situatie en andere 'signalen' kunnen zwarte vrouwen soms opmaken of zij op basis van haar sekse dan wel haar zwart-zijn gediscrimineerd worden. Uit de ervaring van Carmila zal blijken dat zo'n onderscheid niet altijd kan worden gemaakt.

Carmila begint het gesprek vol enthousiasme. Ze zit op de lerarenopleiding. Haar vakken zijn Frans en biologie. Als we met elkaar praten heeft ze net haar stage op een beroepsopleiding afgerond.

'Ik heb leuke contacten met die leerlingen. Ik zie hun ook niet als ding of zo waar je kennis in moet pompen. Leerlingen zijn ook mensen en daar moet je rekening mee houden. Ik ben dus niet iemand die de autoritaire lerares gaat uithangen. Toen ik op een andere school mijn stage eindigde vonden de leerlingen het echt wel jammer dat ik wegging. Ze vonden het héél jammer. En daar stond ik echt van te kijken. Nu is het ook zo

dat je een goede vertrouwensrelatie met de leerlingen moet hebben.'

Stonden ze open voor een vertrouwensrelatie met jou als Surinaamse?

'Ik had eerst gedacht dat ze me zouden afwijzen. Maar juist omdat ik zelf vrij open voor ze stond en vrij goed met ze kon opschieten, kreeg ik gauw een band met ze. Ik heb nooit iets gemerkt van discriminatie of zo.'

Carmila vertelt over haar lessen, haar onderwijsvisie en haar wens naar Suriname terug te gaan. Ze wil daar later graag werken. Er is echter ook een negatieve reden waarom ze weg wil. Nadat ze hier bijna haar hele leven heeft gewoond wil ze naar een omgeving die haar minder vijandig gezind is.

Je zegt dat Nederlanders minder tolerant zijn geworden. Kun je vertellen waar je dat aan merkt?

'Ik heb het zelf ondervonden dat ze minder tolerant zijn geworden. Ik heb een keer een opstel geschreven in het Frans. Van te voren had ik met een ander Surinaams meisje een bepaald onderdeel van de grammatica extra doorgenomen, omdat ik daar steeds een vijf voor haalde. Heb ik op een gegeven moment mijn opstel geschreven, en het haar laten nakijken. Toen heb ik het opgetikt en ingeleverd. En omdat ik altijd slechte cijfers haalde heeft die man het verscheurd voor mijn neus. Want, zei hij, "het is niet van jou". Ik was daar alleen en stond zó te kijken. Het drong niet goed tot me door dat ie het verscheurd had. Maar later dus wel. Toen zei hij: "Je moet het opnieuw schrijven en dan niet thuis, maar gewoon op het instituut." "Goed," zei ik. Maar ik was wel helemaal overstuur. Je kon ook nergens naar toe gaan. En dat is dus een voorbeeld van niet tolerant zijn. Want hij dacht dat een ander het geschreven had. Ik dacht toen ook wel: er is iets niet pluis aan deze zaak, maar ik ben er verder niet op ingegaan.'

Carmila schrijft een nieuw opstel op school en haalt de test. Deze gebeurtenis roept een reeks van andere herinneringen op. Kenmerkend voor de manier waarop Carmila die presenteert is dat ze vrij terughoudend is de link met racisme te leggen. Ze spreekt consequent over intolerantie. De aaneenschakeling van zoveel ervaringen van hetzelfde patroon: onderschatting, kleineren, pesten en tegenwerken lijken voor

haar tijdens het gesprek als stukjes van een puzzel in elkaar te passen. De interpretatie van het geheel van gebeurtenissen in termen van racisme volgt dan ook pas veel later in het gesprek.

Dezelfde docent die Carmila's werkstuk verscheurde probeerde haar ook op andere manieren duidelijk te maken dat ze niet goed genoeg zou zijn om die opleiding te kunnen volgen. Hij ging zo lang door met zijn demotiverende adviezen dat Carmila uit angst van school af te moeten zich neerlegde bij een opleiding op lager niveau.

Carmila: 'Ik heb een jaar Frans tweede graads gedaan. Maar bij Frans is het zo dat de hele sectie zowat een achterstand heeft. Dat is normaal, omdat het programma zwaar is. Ik dacht: ik heb een kleine achterstand, maar ik zal proberen die tweede graads te doen. Nou, die leraar heeft ervoor gezorgd dat ik tentamens móést doen om die kleine achterstand in te halen. Ik heb ze ook wel gehaald, maar toen ik ze moest doen zei hij steeds maar: "Ga jij maar derde graads doen!" Dat heeft ie steeds gezegd.'

Was het dezelfde man die je stuk toen verscheurde?

'Diezelfde man ja. Hij zei het net zo lang, tot ik het in feite ook ging doen. Want ja, ik dacht, als ik het niet doe, gooien ze je eraf. Je weet maar nooit. Of ze gaan je benadelen met lage cijfers. En omdat ik een beurs had, heb ik gezegd: goed, dan maar derde graads.'

Was hij intolerant tegenover jou als Surinaamse of was het sowieso een vervelende man?

'Hij was het tegen mij alleen. Dat was dus de enige keer dat ik met zoiets geconfronteerd werd. Maar ja, achteraf vond ik het ook een zielige figuur eigenlijk.'

Zit het je niet dwars dat je nu dan derde graads doet?

'Het zit me wel dwars. Vooral ook omdat ze me niet in het derde jaar van de derde graads hebben gezet. Wat hebben ze gedaan? Ze hebben gezegd: "We zetten je terug naar derde graads – en dat is dus al één graad terug – en dan gooien we je in het tweede jaar. Dus ik ben in feite twee jaar kwijt geraakt.'

Carmila noemt het woord discriminatie niet. Ze geeft er wel de ingrediënten voor: een negatieve behandeling omdat ze Surinaamse is. Ze vertelt direct verder over haar ervaringen

met een andere docent en benadrukt dan dat ze zich wel onrechtvaardig behandeld voelt, maar dat niet betreft op haar huidskleur. Bijna ongemerkt plaatst ze de ervaring met die docent al in het begin van haar relaas in toch dezelfde rij van discriminerende ervaringen.

'Laatst ben ik aan de bel gaan trekken omdat ik al drie keer voor één tentamen zak. Ik haal steeds een vijf. Nou en dan kan je toch echt niet zeggen dat ik het niet goed geleerd heb.'

En is dat bij die ene man?

'Nee, dat is weer bij een andere. Maar dat is één pot nat hé? Ik kan nog steeds mijn laatste stage niet lopen. En dat komt alleen maar door die man. Ben ik naar de hoofddocent gegaan, maar ja, dan hebben ze geen tijd. Toen ben ik dus gestapt naar de schooldekaan. Want ik denk: ik heb al zoveel geslikt. Ik bedoel, ik blijf niet aan de gang. Ik heb de zaak uitgelegd. Zegt ze: "Als het zo door gaat moet je naar de directeur." En dan gaat de directeur er wél een zaak van maken. Wat ik raar vond was de norm die die docent hanteerde. Bij 125 punten kon je een tien halen. Had ik 80 punten en kreeg ik een vijf. Ik begon dus al te twijfelen. Toen wou ik die norm zwart op wit zien, maar dat hadden ze niet. Dus dat soort dingen. Kijk, je kan als kleurling natuurlijk zeggen: "Het is je huidskleur," maar zo ben ik ook weer niet. Ik wil het niet direct op me zelf gaan betrekken. Ik wil er eerst over nadenken. Ik moest twee brieven schrijven en daarna nog nadere uitleg geven voordat ik een verzoek kon indienen voor een nieuw tentamen. Dat mag ik doen, mondeling. Maar dan krijg ik weer die ene vent die mijn opstel heeft verscheurd! Als ik nu dus zak, maak ik er werk van hoor! Want dat kan niet natuurlijk.'

Carmila verwijst dan toch weer naar de toegenomen intolerantie van Nederlanders. Ze verklaart de moeilijkheden die ze ondervindt uit het feit dat het niet wordt geaccepteerd dat zij als zwarte vrouw een hogere opleiding volgt. Ze heeft het dus expliciet over vooroordelen van witte mensen die zelf hoog zijn opgeleid. Net zoals Mavis in geval van de verschillende woonbuurten vermeldde, illustreert ook Carmila dat vooroordeel en racisme evengoed voorkomt in 'hogere' kringen; de mythe van 'oude buurten' en 'lage opleidingsgroepen' ten spijt.

'Maar daarom zeg ik ook: de mentaliteit is nu anders. Dat merk je toch wel als je studeert, als je het hogerop probeert te zoeken. Dan verwachten ze meestal dat je dom bent. Maar achteraf blijkt dat dus niet zo te zijn. Nu heb ik ook meege- maakt – en dat was bij Frans – dat je een tekst krijgt over minderheden om je uitspraak en spreekvaardigheid te toetsen.'

Let nu op de manier waarop Carmila onthult dat ze kennelijk heel vaak geconfronteerd wordt met vooroordeel en daar als het ware al automatisch zelfbeschermend op reageert: 'Nou, dan krijg je dus zo'n tekst over minderheden. Maar dan ben ik zo, dan denk ik: o, is het weer zover. Draai ik even mijn knopje om, denk ik dan. Dan beginnen ze je echt kwaad te maken. En dan laat ik ze eerst komen en dan begin ik met al mijn argumenten die ik heb. Want ze zeggen van "ja, die mensen zijn toch dom. En wat doen die mensen hier, waarom komen ze hier" en dit en dat.'

Carmila moet dus niet alleen letten op haar vaardigheid om in het Frans te converseren, maar bovendien alert reageren op discriminerende uitspraken over etnische groepen. Ze heeft daardoor een dubbelzwaar tentamen. Bovendien loopt ze het risico via een achterdeurtje 'gepakt' te worden als haar verdedigende argumenten politiek verkeerd vallen bij het beoordelingscomité. Eens wordt ze op die manier zo in een hoek gedreven dat ze alleen nog maar in blinde woede kan reageren. Dat kost haar dan ook bijna haar punten.

'Eén keer hebben ze me kwaad gemaakt. Ze hebben me zó kwáád gemaakt! Ze begonnen dingen te zeggen zoals wat ik net al zei, dat die mensen dom zijn en zo. Toen luisterde ik en heb ik ze gewoon onder vuur genomen. Maar wel allemaal in het Frans hè. Toen was net die invasie aan de gang, die zaak Iran-Irak, toen heb ik gezegd: "Ik hoop dat er gauw een derde wereldoorlog komt, dat ze Europa dan plat bombarderen. Dan blijft er niks over." En toen zei die kerel in het Frans: "Ik geef je een onvoldoende."'

Een aanwezige docente die het kennelijk ook te ver vindt gaan schiet Carmila dan te hulp. Ze brengt het gesprek op Carmila's culturele achtergrond. Ze heeft Carmila daar al

eerder boeiend over horen vertellen. Die grijpt de kans aan op deze manier te laten zien dat ze trots is op haar afkomst en dat als het erop aankomt haar familie binnen de Surinaamse samenleving veel meer status heeft dan de familie van die docenten in de Nederlandse samenleving. Het voorstaan op haar bevoorrechte positie in Surinaamse kringen druist in tegen andere ideeën van Carmila zoals die in het gesprek verder naar voren komen. Ze spreekt dan veel meer in termen van gelijkheid en wederzijds respect. Deze noodgreep illustreert schrijnend hoe effectief er geprobeerd is haar te vernederen. Ze lijkt zich ook heel diep gekwetst te voelen.

'Ik dacht, dan kan ik ook laten zien dat ik niet bang voor ze ben. En toen konden ze niets meer zeggen. Het was eigenlijk een overlevingsstrategie.'

Gelukkig bleef het wat betreft de beloofde onvoldoende bij een dreiging. Carmila kreeg toch nog een zeven.

Het volgende voorbeeld, Carmila's ervaringen met één van haar stagebegeleiders, laat bij uitstek zien dat de onderdrukking die zij als zwarte vrouw meemaakt tegelijkertijd als seksistisch en racistisch gekwalificeerd kan worden. In eerste instantie lijkt de docent haar uit seksistische overwegingen te negeren en te ontmoedigen. De vraag is echter of hij de zaak zover zou hebben doorgedreven als Carmila een witte leerlinge was geweest. Carmila zelf vertelt de ervaring als verdere uitleg van haar gevoel dat zij als zwarte vrouw steeds bezig is 'te overleven' op haar opleiding.

'Het is eigenlijk een gevecht. En dat gevecht moet je op een gegeven ogenblik toch winnen. Want de aanhouder wint. Daarom vind ik het ook leuk om te ervaren dat ik desnoods drie keer kan zakken voor een tentamen, maar weet dat ik het uiteindelijk toch haal. Dat ze me niet, eh... Nou, ze proberen me gek te maken. Zeggen allerlei rottige dingen, dat ik het niet kan en zo. Dat heb ik bij biologie ook gehad. Kijk, sommige meisjes die halen hun uren via het bed. Dus wat gebeurt er? Die man probeert ook met mij aan te pappen, Carmila dit en Carmila dat. Had ie een keer zo z'n hand op mijn schouder en probeerde hij me een zoen te geven. Ik zeg: "Hier moet je niet mee beginnen, anders verkoop ik je een dreun." Ik bedoel, het is mijn lichaam en ik ben niet gediend van dat soort

geintjes. Enfin, dat heeft ie waarschijnlijk onthouden. Maar toen kreeg ik hem als stagebegeleider. Ik kreeg helemaal geen aandacht, terwijl dat wel moet hè, eigenlijk. Maar goed, ik kreeg dus geen aandacht. Nou, als je stage loopt dan kun je echt zien hoe een Hollander is hoor. Ze laten je gewoon vallen als het erop aankomt, keihard. Maar ja, toen dacht ik bij me zelf, ik ga niet slijmen bij die man. Ik ga het gewoon zelf proberen. Ik moet het gewoon zelf leren.'

In tegenstelling tot haar medestudenten krijgt Carmila dus niet de begeleiding waar ze recht op heeft. Het is dan ook niet verbazingwekkend als blijkt dat haar stage kwalitatief minder goed wordt beoordeeld. Het scenario van de 'self-fullfilling prophecy' is uitgestippeld. Eerst worden aan Carmila te hoge eisen gesteld (het zich zonder begeleiding zien te redden) en vervolgens kan er worden geconstateerd dat ze niet goed genoeg is om iets als een stage voldoende te doorlopen. De schuld wordt dus bij haar zelf gelegd. Dit verschijnsel, de schuld aan het 'slachtoffer' zelf te geven, wordt ook wel 'blaming the victim' genoemd; iets waar onderdrukte groepen vaak mee worden geconfronteerd.

'Ik heb mijn stage toen niet gehaald. In het nagesprek hebben ze het zover gedreven, zoveel negatieve, echt afbrekende kritiek gegeven, dat ik het niet meer aankon. Van de zenuwen begon ik te huilen. Opeens kon ik niet meer. Ik had zo hard gewerkt, er zo naartoe geleefd. Dat ik in huilen uitbarstte hebben ze als punt genomen in het eindgesprek. Die docent begon daar toen op in te spelen. Van: "Je voelt je ongelukkig voor de klas. Je bent niet geschikt voor het onderwijs. Je zult dus nooit goed onderwijs kunnen geven." Daar kwam het op neer.'

En dat heeft die docent toen voor jou bepaald?

'Hij bepaalde dat voor me, ja. Toen zei ik: "Ik voel me helemaal niet ongelukkig. Ik voel me heel gewoon. Het kan verkeerd gaan, maar dat wil nog niet zeggen dat ik me ongelukkig voel voor de klas. Wat is dat nu voor onzin? En toen beaamden die andere twee docenten ook dat ik me ongelukkig voelde. Dus iedereen was tegen me: ongelukkig, ongelukkig. En toen was het op een gegeven moment: "Ja, je hebt je stage dus niet gehaald." Ik zeg: "Nou fijn. Wat moet ik nou

gaan doen?" En toen kwamen ze met een voorstel dat ik een aanvullende stage kon lopen.'

Carmila legt de zaak dan voor aan haar docente onderwijskunde. Die had Carmila eens simulaties zien geven en had vertrouwen in haar. Toen ze het verslag van het eindgesprek met Carmila las had ze onmiddellijk door dat er wel meer aan de hand moest zijn geweest.

Carmila: 'Ze zei: "Nee, dat kan niet hè. Je moet gewoon iemand anders hebben. Je moet mij hebben." En toen heeft ze het op de vergadering gebracht. Dat gaf nog een heel gedonder. Ze hebben haar echt te grazen genomen. Vooral die man dan hè. Want die wou me het écht niet laten halen. Met opzet niet. Maar het is haar gelukt mijn stagebegeleidster te worden.'

Omdat ze andere begeleiding heeft moet ze alle stagelessen opnieuw doen. Al gauw blijkt ze zo goed te werken dat de begeleidster overtuigd haar goedkeuring geeft. Met de mededeling dat ze zo wel genoeg gezien heeft, kan Carmila vroegtijdig haar stageperiode afsluiten.

'Bij die vorige kreeg ik geen kans om mezelf te zijn, om waar te maken wat ik moest waarmaken. Dankzij deze docente heb ik het dus ook gehaald.'

Je hebt wel doorzettingsvermogen. Ik vind je echt dapper, want het lijkt me niet gemakkelijk steeds te horen dat je eigenlijk niet geschikt bent voor het onderwijs.

'Is het ook niet. Maar dat is juist de opzet van deze mensen, om je onzeker te laten voelen. Dus om je eigenwaarde de grond in te boren. Ze denken gewoon dat je het niet kan. Ik bedoel, als ik het zelf niet ervaren had, zou ik zeggen: "Ach flauwekul." Maar ik heb het ook al ervaren toen ik mijn havo deed.'

Hoewel Carmila er niet expliciet over is, geeft ze de indruk examenvrees te hebben. De angst te zakken op aardrijkskunde en Duits, waar ze wat minder goed in was, obsedeert haar zo, dat ze inderdaad twee keer in diezelfde vakken faalt. Zij zelf weet dat dit niet aan haar intelligentie ligt. De schooldekaan doet niet de moeite te ontdekken wat er speelt. Zijn oordeel staat al vast.

'Ik ben twee keer gezakt voor de havo. Maar ik gooi het bijtje

er niet bij neer. Wat dat betreft heb ik een sterke wil. Ik ben toen met mijn moeder naar de schooldekaan gegaan.'

De manier waarop Carmila aangeeft dat de dekaan niet openstond voor hetgeen ze te zeggen had is heel symbolisch. Ze benadrukt en passant dat hij tegen beter weten in haar naam steeds verkeerd bleef uitspreken.

'De schooldekaan zei tegen mijn moeder: "Cármila"* , ja zo noemde hij me, Cármila die moet maar op kantoor gaan of in de fabriek, want ze kan echt geen havo volgen. Daar is ze te dom voor. Mijn moeder zei niets. Maar ik ben toen opgestaan en heb gezegd: "Moet u goed luisteren. Dat ik twee keer ben gezakt op aardrijkskunde en Duits wil nog niet zeggen dat ik het niet kan. Ik ga van deze school weg. Gelukkig maar, want ik weet zeker dat ik het wel haal als ik op die andere school kom." ' Haar woorden komen uit. Als ze zich laat ontvallen dat ze met het examen als beste van de klas voor Frans een tien kreeg, wimpelt ze mijn bewondering bescheiden af. 'Het had niet gehoeven. Een zes was ook genoeg geweest. Bij mij is het zo: ik vecht. Ik moet ontzettend vechten. Maar juist dóór dat gevecht heb ik steeds weer de spirit om verder te gaan. En die mensen kunnen me tienduizend keer vertellen dat ik niet goed beven voor dit, niet goed ben voor dat. Maar je moet gewoon vechten. Je bereikt je doel niet één-twee-drie hier. Ik zeg niet dat het discriminatie is, het is meer pesterij. Zo noem ik het. Je kleineren, proberen de eigenwoorde een beetje naar beneden te drukken.'

Hiermee geeft Carmila eigenlijk aan dat ze de zaken 'nuchter' bekijkt; een houding die ze gedurende het hele gesprek heeft gehad. Totdat ik tenslotte vraag:

Heb je het idee dat die pesterij ook iets te maken heeft met het feit dat je Surinaamse bent?

Dan zegt ze (met verwijtende stem): 'Daar ben ik heilig van overtuigd. Ik bedoel, als ik ook zo blank was als die gasten, dan denk ik niet dat ik problemen zou hebben gehad. Maar ik zeg altijd tegen me zelf: "Als je d'r niet onderuit wilt gaan, moet je je kop boven water houden. Je moet zelf weten dat je het kan en dat moet je steeds tegen jezelf blijven zeggen. Ze

* juiste uitspraak: Carmíla (nadruk op de i, uitgesproken als ie)

gaan altijd tegen je zeggen dat je het niet kan." Ik vind dat je gewoon mondiger moet worden. En ik negeer ze gewoon hoor. Al moet ik tot de koningin gaan, maar ik studeer af. Ik laat me niet tegenwerken. Ik ken mijn wegen en weet wel waar ik terecht moet. Ik denk gewoon – ja, die Amerikanen zeggen het ook altijd zo mooi – het is inderdaad een *struggle for life*. Als je dat niet doet ben je nergens.'

Samenvatting

Ook in situaties in het onderwijs komen de drie hoofdvormen van racisme systematisch terug. Alledaags racisme in de ervaringen van de vrouwen als leerlinge, studente of cursiste betekent vooral geconfronteerd te worden met pogingen haar te *inferioriseren*. Het vooroordeel dat ze dom zou zijn blijkt bijvoorbeeld uit de lage verwachtingen en verbazing over hoge cijfers. Daar blijft het niet bij. Er wordt ook getracht dit vooroordeel bevestigd te zien. Met name de leerkrachten kunnen daar actief aan meewerken: een te lage beoordeling geven, eenzijdig afbrekend kritiseren, negeren of dwingend adviseren op lager niveau te gaan werken.

Pogingen *sociale distantie* te scheppen ten opzichte van de vrouwen blijken bijvoorbeeld uit het gedrag van witte medeleerlingen: de Surinaamse leerlinge aan haar lot overlaten, langs haar heen praten of haar buitensluiten. *Sociale agressie* blijkt bijvoorbeeld uit ruwheid en handtastelijkheid van docenten, uit de jaloezie van medeleerlingen indien de Surinaamse hoog scoort of uit grof racistische praat.

De belevenissen van de vrouwen leren ons dat de ervaring van alledaags racisme zich niet beperkt tot actueel ondervonden vormen van discriminatie. Inzicht in bestaand vooroordeel en de relatieve onvoorspelbaarheid wanneer en in omgang met wie precies dit vooroordeel tot uiting komt in discriminatie, maakt dat de vrouwen zich steeds bewust zijn van de mogelijkheid op onverwachte momenten racistisch behandeld te worden.

Een *alerte houding wegens potentieel racisme* is indirect dus

ook deel van de ervaring van alledaags racisme. Deze stelling onderstreept impliciet een volgend belangrijk aspect: alledaags racisme betekent wel voortdurend de dagelijkse onveiligheid van het racistisch leefklimaat te ervaren maar niet dat de vrouwen ook per se elke dag concreet gediscrimineerd worden. Dit komt omdat witte mensen, afhankelijk van de mate waarin zij bevooroordeeld zijn, de omstandigheden, persoonlijke factoren en dergelijke soms wel en soms niet discrimineren. Eenmaal ondervonden racisme van specifieke personen betekent voor de vrouwen dat ze meer op haar hoe-
de zijn. Het blijft echter relatief onvoorspelbaar op welk moment racistische motivaties wederom bepalend zijn voor bepaalde handelingen (of het nalaten daarvan). Volgende vormen van racisme afkomstig van dezelfde of andere personen worden wel sneller herkend en als verworven kennis meegenomen in de beoordeling van ervaringen met andere witte mensen. De manier waarop Carmila de handelingen en uitspraken van verschillende docenten met elkaar verbond is daar een voorbeeld van.

Het volgende gedeelte gaat over ervaringen in winkels. de vrouwen laten daarin zien op welke specifieke punten ze hebben leren letten om impliciete discriminatie, afkomstig van het winkelpersoneel of aanwezige klanten te ontdekken. Ook wordt er aandacht besteed aan de indringende aanwezigheid van racisme en de ingrijpende gevolgen daarvan op de mogelijkheid in vrijheid te kunnen winkelen.

Publieke situaties I: winkelen

Het winkelen en boodschappen doen behoort globaal tot de sfeer van de anonieme betrekkingen. De klanten zijn meestal volstreekte vreemden voor elkaar. Hetzelfde geldt voor het winkelpersoneel, tenzij het om de buurtwinkel gaat waar je wel vaker komt. In het laatste geval is ook de klant geen vreemde voor de winkelier. Verschillende vrouwen hebben positieve ervaringen met juist die eigenaar of verkoopster van het winkeltje of de marktkraam waar ze vaste klant van zijn.

Mavis vertelt in dit verband: 'Ik ga zelden naar de stad. Ik ben meestal in deze buurt. De mensen kennen me heel goed. Als ik een tijdje niet in de zaak geweest ben omdat ik ziek was, vragen ze waar ik was, of ik ziek geweest ben, of zoiets. En als ik een keer te weinig geld bij me heb kan ik het altijd de volgende dag wel komen langsbrengen.'

Ester heeft soortgelijke ervaringen: 'Je hebt hier een Turkse winkel en een Hollandse groenteman aan de overkant. Als ik daar naar toe ga en ik moet bijvoorbeeld peterselie, maar dan een klein beetje, dan krijg ik het gratis. En hier bij de Turk, als ik misschien een kwartje of een gulden tekort kom, zegt ie: "O, dat betaal je dan morgen maar." Ze zijn leuk. Verder ga ik om de hoek naar de supermarkt en de bakker.'

Eén van de eerste gewoontes waar Surinaamse mensen in Nederland aan moeten wennen als ze hier boodschappen doen heeft te maken met de meegebrachte opvattingen van hygiëne. Het is even slikken als het hier geen punt blijkt te zijn een vers brood voor je van het rek te halen met dezelfde hand waar een seconde tevoren het afrekengeld van de vorige klant in had gelegen. Een andere vorm van aanpassen betreft de impliciete regels en gewoonten over wie wanneer aan de beurt is.

Laila: 'Ik vind het verschrikkelijk als iemand tegen me zegt: "Ja, ik was vóór u." Want soms ben ik verstrooid en vergeet ik wie er voor me staat. Dan zeg ik ook gelijk: "Sorry hoor, maar ik sta een beetje te suffen," of zo.

Het vervelende zit voor *Laila* niet in de aanmaning op zich, maar in de manier waarop: impliciet beschuldigend dat ze er op uit zou zijn met opzet voor te dringen.

'Ik vind het vervelend als iemand denkt dat je het opzettelijk doet. Het is vooral de manier waarop zo iemand dat zegt hè, die ik niet prettig vind. Kijk, als je het anders zegt, vind ik dat oké. Maar ja, als ze het bij mij doen, doe ik hetzelfde terug. Je past je aan hè. Zo heet dat.'

Afsnauwen

Ten grondslag aan agressieve reacties tegen de zwarte klant die (per ongeluk) voor de beurt gaat, ligt het vooroordeel dat witten eigenlijk voorrang zouden hebben. Dit leidt vaak tot discriminatie afkomstig van medeklanten. *Ester* vertelt dat ze toen ze jonger was soms gewoon niet aan de beurt kwam: 'Ze drongen voor en zeiden: "O, die moet maar wachten."' "

Carla bevestigt dit soort ervaringen: 'Op een keer stond ik in de rij in de Hema. Kwam er op een gegeven moment een vrouw voor me staan. Het waren twee vrouwen eigenlijk. Ze hadden geloof ik samen boodschappen gedaan. Maar die ene kwam dus voor me staan. Ik dacht bij me zelf: "Ik ga daar mooi niet op in." Toen de klant voor me weg was, ging deze vrouw precies vóór staan om te betalen. Toen vroeg die kassajuffrouw wie er eerst was. Keek ze me zo vreemd aan, die ene vrouw. Ik zeg: "Ik was toch eerst? Je kwam wel voor me staan, maar ik ben vóór jou." Toen heb ik betaald en zo. Nou, die wijven hebben me uitgescholden! "Ja, dat heb je weer van die zwartjes." Toen heb ik gezegd: "Dat zeg je maar. Je kan me toch niks maken." Ik zeg: "Het recht zal zegevieren" en "Wie denk je wel dat je bent? Rotwif!" Ik heb haar toen wel even een paar woorden gegeven. Hebben ze nog wat gemopperd. Bij het postkantoor hebben ze het ook vaak. Als je in de rij staat, probeert zo iemand voor je te komen staan. Misschien alleen om te kijken of je d'r wat van merkt. En als je niks zegt dan gaat die persoon natuurlijk voor je. Als je d'r wel wat van zegt, hoor je wel dat je een rot neger of rot negerin bent. Nou ja, kan mij wat verdommen. Oké, soms heb ik ook wel gezegd: "Mevrouw u mag voor mij gaan," als ik ze met een babywagen zie of zo. Maar voor de rest moet hier iedereen z'n beurt afwachten. En daar houd ik me bij.' "

Als ik *Joan* vraag naar ervaringen met andere klanten vertelt ze van soortgelijke gebeurtenissen als *Laila*: het idee dat ze als zwarte zeker niet moet denken voor een Nederlander te kunnen gaan en de agressieve houding als ze bijna voor haar beurt gaat. *Joan*: 'Bij de slager hebben ze meestal geen rij. Heb je toevallig niet gezien dat iemand anders voor je was en

je bestelt je vlees, is het: "Ja, ik was vóór u." Dan zeg ik: "Sorry, maar ik zag u niet staan. Mag ik me ook een keer vergissen?" Ja, ik weet dat ik voor zes uur wel thuis kom, want dan sluiten ze gewoon. Maar als zo iemand gelijk begint te schreeuwen, kan ik dat niet uitstaan. Dan denk ik ook: "Doe nou niet zo onbeschoft." Het kan toch gebeuren dat je een keer vergist? Het hóeft geen discriminatie te zijn, zo iets. Misschien zie ik het als zodanig.'

Het probleem is ook voor Joan dus niet dat ze erop wordt gewezen dat zij niet aan de beurt was, maar de manier waarop dat wordt aangegeven: alsof zij omdat ze zwart is zich zelfs niet eens mag vergissen. Op zich is zo'n gebeurtenis niet opzienbarend. Het is de verbondenheid met allerlei andere signalen van onaardigheid, vijandigheid of minachting die 'kleine' voorvallen zwaarder kunnen doen wegen. Ze vormen de schakels van een patroon van vooroordeel en discriminatie waar de vrouwen steeds mee worden geconfronteerd. Joan relateert haar ervaring met medeklanten dan ook met haar ervaringen met het winkelpersoneel.

Joan: 'Laatst had ik ook weer zoiets. Kom ik bij Simon de Wit. Ik ben klein van stuk en ik moest iets hebben waar ik niet bijkon. Dus vraag ik aan één van die jongens om dat ding voor me te pakken. Hij deed alsof hij me niet hoorde. Maar er was een andere bij dus vroeg ik toen aan hem: "Kun jij me dat aanreiken, want die heer daar heeft er niet zoveel zin in." Zegt die heer tegen me: "Als u het een beetje duidelijker gevraagd had!" Ik zeg: "Bedoel je misschien dat ik op mijn knieën moest gaan voordat je het voor me pakt?" Ik zeg: "Jongen rot op. Dan hoef ik het niet meer. Dan zoek ik wel een andere." Ik vond die jongen brutaal. En dan vraag ik me af: zeggen ze zulke dingen ook tegen die Hollanders? Misschien wel. Maar ik ben niet op mijn mondje gevallen.'

In de gaten houden

Het negeren van de Surinaamse klant om niet dat beetje aardigheid te tonen lijkt lijnrecht te staan tegenover een andere

vorm van discriminatie: meteen op de zwarte klant afkomen en vragen wat ze willen. De reden hiervoor wordt door verschillende vrouwen uitgelegd.

Rita: 'Het komt vrij vaak voor dat als ze een zwarte hun winkel zien binnenkomen ze al die andere klanten laten staan en jou komen helpen. Dan voel je je op dat moment hartstikke lullig. Want ja, ze zien een zwarte en "die steelt", denken ze dan meteen. Misschien hebben ze slechte ervaringen en komt dat wantrouwen gelijk naar boven als je binnenkomt. Ze komen dan vlug zodat je weer snel terug kan keren. Dan denk ik meteen: ach, barsten jullie maar. Ik heb jullie spullen niet nodig. Zodra ik dát zie, ga ik meteen de winkel uit hoor.'

Als ik aan *Linda* vraag of ze meemaakt dat er in winkels extra op haar wordt gelet omdat ze Surinaamse is vertelt ze: 'Ja, als je kleren gaat kopen. Ik heb er zo'n hekel aan. Als je een klerenzaak binnenkomt kijken ze van "die is zeker komen jatten". En dan laten ze die witten en dan komen ze naar die zwarte. Ze weten niet dat die witte hun nekt breekt (vrij vertaald: hen leegrooft - Ph E). Want ik zie ze gewoon jatten soms. Dan denk ik: jatten jullie maar, want jullie zien toch alleen die zwarte.'

Linda lijkt aan te geven dat het haar zo hoog zit steeds als verdacht te worden gezien, dat ze er enig leedvermaak over heeft als witte klanten zich schuldig maken aan winkeldiefstal: als je niet steeds naar die zwarten had zitten loeren, dan had je die witte zelf betrapt. Daar komt bij, dat wat voor witte klanten heel gebruikelijk is - niet per se te hoéven kopen als je de winkel binnengaat - verdacht wordt als het om een zwarte klant gaat.

Linda: 'Als je niets hebt gekocht is het van "jullie zijn zeker gekomen om te jatten hè' Het is zo achterlijk. Daarom zorg ik ervoor dat ik niets pik. Want ze moeten geen vinger naar me wijzen. Als dát gebeurt zal die winkel te klein zijn.' Achter dit dappere 'mij-zullen-ze-niet-zomaar-beledigen' ligt een gekwetstheid die Linda slechts tussen de regels door laat doorschemeren. Als verdachte te worden behandeld is pijnlijk. Het 'bederft' je winkelplezier.

Linda: 'Want dan komt iemand zo gelijk van "kán ik je helpen?" (barse stem). Dat hoor je ineens zo, terwijl die met

iemand anders bezig was. Dan raak je gewoon uitgekeken. Ik zeg dan: "Het hoeft niet voor mij. Laten we maar naar buiten gaan."

Het verwijt dat Linda te horen kan krijgen als ze zonder te kopen weer weggaat, is inmiddels bekend.

Ook *Shirley* voelt zich belemmerd wanneer ze op haar gemak rond wil kijken. 'Als je een winkel binnengaat is het meteen: "Kan ik u helpen?" Misschien wou je gewoon kijken. Ik ga niet in een winkel om meteen te kopen, niet in de eerste de beste winkel. Dan zeg je: "Nee, ik wil even kijken." Dan draaien ze zich om, maar dan houden ze je tóch effetjes in de gaten. Waarom? Laat me toch vrij kijken en op mijn gemak uitzoeken. Zeg niet tegen me: "Je mag kijken" en dan onder-tussen toch stiekem staan kijken wat ik doe.'

Lita vertelt van een andere stiekeme manier waarop ze in de gaten wordt gehouden: 'Soms letten ze d'r wel extra op wat ik doe hè. Zo is er hier een winkel op de hoek. Ik weet niet wat die mensen bezielt, maar als ik naar achteren ga komt er altijd ook even iemand aangerend. Zogenaamd om pakjes te regelen, weet je wel. En ook als ik naar de Hema ga of V&D: je bent daar bezig in een hoek; komt er ook altijd opeens iemand daar pakjes regelen zogenaamd. Maar ik ken die foefjes wel hoor.'

Aan *Carla* wordt gevraagd haar tas voorin te laten. Andere klanten ziet ze echter gewoon doorlopen.

Carla: 'Ik had boodschappen gedaan op de Albert Cuyp. Toen wilde ik naar een lange broek gaan kijken in een winkel aan de Ferdinand Bolstraat. Mijn tas was niet zo vol, maar ik had er wel veel geld in. Liep ik naar achteren in die winkel. Hoor ik die man zeggen: "Of ik m'n tas voorin zou willen zetten." Ik zeg: "Waarom is dat zo? Ben ik de enige die mijn tas moet zetten, of moet iedereen dat doen? Want als ik de enige ben, ga ik hier weg. Maar als het een regel van de winkel is en iedereen de tas moet laten, dan gaat het wel." Ik zeg: "Ik heb ook belangrijke spullen in mijn tas. Ik heb ook geld in mijn tas."

Het stereotiepe antwoord heeft de winkelier al klaar.

Carla: 'Zegt ie: "Ja, mevrouw, u moet het niet zo nemen." Ik zeg: "Als ik mijn tas daar laat, weet ik veel of u d'r in gaat snuffelen?"'

De verkoper zegt dan tegen Carla dat ze het maar moet vergeten. Het kwaad is echter geschiedt: als je a priori als mogelijke dief eruit wordt gepikt heb je al geen zin meer daar überhaupt nog langer te blijven.

Carla: 'Ik heb toch mooi niks gekocht. Ik heb even gedraaid in die winkel, ben ik weer weggegaan.'

Wat dacht je ervan, toen hij dat ze tegen je zei?

'Ik dacht: hij moet zeker speciaal mij hebben. Want ik zag dat er ook andere mensen met tassen binnenkwamen. En die hoefden ze daar niet te zetten. Dus hij had het uitgerekend tegen mij. Vandaar dat ik ook ben weggegaan.'

Ester is die tascontrole al zo gewend, dat ze er routinematig mee omgaat: 'Ze lopen je altijd achterna. Of dat je aan de kassa komt, dat ze dan vragen: "Mag ik even in je tas kijken?" Maar ja, ik steel niet, dat is het voornaamste.'

Word je dan niet kwaad als ze dat vragen?

'Nee hoor. Ik maak gewoon mijn tas open. Kijk als je tekeer gaat tegen die mensen, dan komt iedereen in die winkel kijken. Dan gaan die mensen écht denken dat je iets gestolen hebt. Maar als je je niet druk maakt en je maakt gewoon je tas open van "alsjeblieft" en je loopt door ... Ik maak me niet druk om die mensen.'

Ester laat heel duidelijk zien dat ze eigenlijk 'gevangen' zit in een vicieuze cirkel. De racistische vooronderstelling dat zwarten zouden stelen heeft tot gevolg dat ze herhaaldelijk haar tas moet openen bij de kassa. Zou ze daartegen protesteren, dan komt er ophef van. Haar medeklanten, andere witte mensen, zouden gezien de heersende vooroordelen dan waarschijnlijk onmiddellijk aannemen dat zij inderdaad gestolen had. Ze laat het daarom maar gewoon 'over zich heen komen'.

Ester: 'Als ik het tegen mijn (Hollandse) vriend zeg, maakt hij zich er nog drukker om dan ik.'

Uit de volgende uitspraak blijkt dat Ester zich vroeger kennelijk wel 'druk maakte'. Met de jaren is haar houding echter veranderd: 'Ik maak me d'r niet meer druk om hoor. Je weet dat die dingen gebeuren. Je wéét als Surinamer dat je altijd lastig gevallen wordt. Dus je moet je d'r op voorbereiden.'

Ester probeert het winkelpersoneel soms zelf voor schut te

zetten. Evenals verschillende andere vrouwen registreert zij nog een manier waarop zwarte klanten worden gecontroleerd: 'Als je een winkel binnengaat als Surinamer, dan lopen ze je constant achterna. Vooral als er zo'n agent staat. Ik heb weleens tegen ze gezegd: "Je kan beter m'n wagen vasthouden, dan loop je even mee tot de kassa." Want wat heb ik daar nou aan? Ze lopen de héle tijd achter je aan. Als het een grote winkel is, dan laat ik ze blokjes lopen. Vind ik altijd leuk. Dan loop ik bijvoorbeeld een gang in. Je weet dat hij een beetje naar je staat te kijken. Dan pak je iets en stop je het ergens onder, op een ander rek of zo. Dat soort dingen flikte ik altijd met ze.'

Ilse vindt er niets lolligs aan, zo achtervolgd te worden. Wat voor Nederlandse klanten een vanzelfsprekendheid is: je vrij kunnen bewegen in de winkel, geldt voor haar niet. Ze ziet zich daarom genoodzaakt een winkel waar het 'te erg' wordt gewoon te mijden. Dan desnoods maar een blok verder lopen: een 'vrijwillig' opgelegde beperking.

'Als je in Zeeman komt lopen ze achter je gat aan. Maar dat is ook de enige zaak waar ik me erger. Daarom kom ik daar niet meer zo vaak. Ze lopen gewoon achter je reet aan in die winkel. Ik ga nu helemaal daarachter naar die andere zaak van Zeeman.'

Waarom doen ze dat?

'Ze kijken gewoon wat je aan het uitspoken bent. Of ze staan je van af een afstand aan te gapen, zodat als je even opkijkt je iemand ziet die naar je staat te kijken. Daar vind ik niets aan. Maar het is ook de enige winkel waar dat gebeurt. Voor de rest is het altijd wel leuk.'

Doen ze dat omdat je Surinaamse bent, of is dat gewoon gebruikelijk in die winkel?

'Ik weet het niet. Nou, ik heb wel opgelet: op die Hollanders letten ze niet. Maar het zijn niet alle mensen in die winkel. Het zijn altijd een meisje en die chef. De rest niet. Ik vind: dan moet jij uit hun winkels blijven, dus ik kom er niet zo vaak. Als ik geen tijd heb om helemaal dié kant op te gaan, dan ga ik heel even snel hier. Ik pak dan wat ik nodig heb en ga meteen weer weg.'

Door systematische observatie heeft *Ilse* dus inzicht gekregen

in het racisme dat ze in die winkel ervaart. Ze weet op welke manier het gebeurt, wie er zichtbaar bij betrokken zijn en wat het gedrag van deze mensen is ten opzichte van witte klanten in soortgelijke situaties. De bovenstaande voorbeelden suggereren natuurlijk niet dat witte klanten nooit gecontroleerd worden en zwarte mensen altijd wel. Veeleer wordt uitgelegd dat de controle die anders op witte klanten zou zijn uitgeoefend eenzijdig verplaatst wordt naar die 'ene' zwarte klant. Olga laat zien hoe ze het vermoeden dat ze als zwarte extra werd gecontroleerd 'hard' maakte. Ze doet een experimenteel onderzoekje naar het gedrag van een bepaalde verkoper. Olga: 'Kom je hier bij de Etos binnen, loopt die man precies achter je aan. Ik wou wat baby lotion kopen. Staat hij maar te kijken. Hij doet precies alsof hij schrijft. Ik zeg: "Ik kan niet lekker winkelen. Moet u luisteren, als ik een winkel heb wil ik ook niet dat er gejat wordt. Ik zou ook opletten, maar niet zoals u dat doet. Ik ga in een hoekje staan en doe het onge merkt." Is het: "Ja mevrouw, maar er wordt zoveel gejat." Ik zeg: "U let op mij en die Hollanders jatten." Zegt ie: "Dat is niet zo, ik let niet speciaal op u." Ik zeg: "Nou sorry dan, maar ik voel het wel zo aan."'

Hoewel de man ontkent speciaal haar te controleren, heeft Olga daar andere ideeën over. Ze wil echter geen overhaaste conclusies trekken en neemt daarom een proef op de som. 'De volgende dag ga ik bewust boterhamzakjes kopen. Ik dacht: "Ik ga even kijken of hij mij echt controleert." En hij doet het weer. Ik laat die boterhamzakjes liggen en ga bij de parfum staan. Hij komt naar me toe: "Kan je het vinden?" Ik zeg: "Als ik het niet kan vinden, vraag ik het wel. Ik kijk gewoon even." Nou, hij loopt tóch achter me aan. Ik zeg: "Moet je luisteren. Ik woon hier al zo lang in deze buurt. Als ik geld te kort kom bij de kassa zeggen die meisjes: "Ach Olga, het komt wel een andere keer." Maar ik ga nooit wat jatten. Als iemand mij vertrouwt jat ik niet. En waarom zou ik? Stel je voor zeg: een paar boterhamzakjes stelen, komt er een politie voor. Ik heb hem gewoon eerlijk gezegd: "Mij zie je niet meer in je winkel." Heeft hij gezegd: "Sorry daarvoor, maar ik moet natuurlijk wel opletten." Ik zeg: "Maar waarom speciaal als ik binnenkom? Er zijn zoveel andere vrouwen

tegelijkertijd met mij binnengekomen. Maar je let niet op ze.” Was het: “Ja, maar die Surinamers.” Ik zeg: “Hoezo die Surinamers? Je let op mij en die anderen jatten.”

Omdat Olga weet dat ze als zwarte vaak al bij voorbaat als dievegge wordt gezien verwacht ze dat ze weleens concreet ten onrechte beschuldigd kan worden. Ze denkt dit te kunnen voorkomen door allerlei voorzorgsmaatregelen te nemen. Er kan dan ‘niets’ als aanleiding worden aangegrepen om haar op die manier te vernederen.

Olga: ‘Ik heb met opzet een plastic tas gekocht bij de Bijenkorf. Die is zó doorzichtig, dat je het wel móet zien als ik wat gejat zou hebben. Ik loop er altijd mee. En dat houd ik zo. Heb ik een andere tas, dan zet ik die bewust neer naast de kassa, zelfs al zeggen ze dat het niet hoeft. Ik doe het, in welke winkel ik ook kom. Tegen die meneer in de Etos zei ik toen ook: “Ik heb dit plastic tasje. Je ziet toch donders goed wat ik er wel of niet in stop.” Trouwens het was niet alleen bij de Etos, maar ook bij Simon de Wit. Ik weet ze letten op ons. Daarom laat ik mijn tas altijd bij de kassa staan. Mijn portemonnee alleen neem ik mee.’

Olga neemt nog meer voorzorgsmaatregelen: ‘Daarom loop ik ook nooit met drie en vier vriendinnen als ik bijvoorbeeld naar de Hema ga. Ik doe het niet. Bewust niet. Ik denk: gaan jullie maar, dan ga ik wel naar een andere afdeling. Want ik weet dat ze op ons letten. En als iemand me verkeerd beschuldigt: nou, dan kom je er niet met een “sorry” vanaf! Maar het komt ook niet in me op om te jatten. Ik bedoel, als ik het geld niet heb voor het één of ander, dan blijf ik wel zonder.’

Net als verschillende andere vrouwen lijkt Olga nauwelijks te willen blootgeven hoe pijnlijk het is steeds met wantrouwen bejegend te worden. Dat dit soort vooroordeel ingrijpende gevolgen heeft voor de organisatie van het boodschappen doen, blijkt uit de voorzorgsmaatregelen die ze neemt. Dat is echter niet voldoende. Of liever gezegd: dat weerhoudt het winkelpersoneel er niet van toch extra op haar te letten. Voor Olga betekent dit stress: je ongemakkelijk voelen omdat je voortdurend controlerende ogen in je rug voelt prikken. De ervaring zelf ten onrechte te worden gewantrouwd heeft een zekere onverschilligheid ten aanzien van witte winkeldieven tot gevolg.

Olga: 'Ik zie ze soms zo jatten. Maar ik zeg niets. Want ik denk: jullie letten toch op mij. Waarom zou ik wat zeggen? Laatst was er nog zo'n oude vrouw, een echt óud vrouwtje in de supermarkt. Stak ze zo een rol closet-papier weg. Ik keek haar zó aan. Zegt ze: "Ja alles is zo duur hè." Ben ik maar weggelopen. Ik dacht: kan mij wat schelen, het is zo'n oud mens. Ik vond het wel zielig toen ze zei dat alles zo duur is. Maar op die oude mensen letten ze niet. En hún jatten! Ik zou wel wat hebben gezegd als het een leeftijdgenoot was die het deed, een Hollands meisje. Dan zou ik het niet aan de baas zeggen van "jullie letten op die Surinamers maar intussen", maar ik zou het tegen háár zeggen. En dan voelen ze het wel. Wat moet ze dan antwoorden?'

Racistische gesprekken

Illustratief voor het zwart (of buitenlander)-onvriendelijke winkelklimaat zijn de bevooroordeelde gesprekken tussen Nederlandse klanten en verkopers die de Surinaamse vrouwen ter ore komen.

Mavis geeft daar een voorbeeld van: 'Op de markt hoor je ze wel praten over Surinamers. Dat ze ons luidruchtig vinden, dat we te hard praten en dat we doen alsof de stad van ons is. Dat soort dingen. Of als er iets gebeurd is op de markt, dat ze allemaal beginnen te praten. En dan merk je meteen dat ze ons liever zien gaan dan komen.'

Wat doe je als je er bij bent?

'Ik bemoei me er niet mee. Maar ik word wel kwaad. Dat zal iemand misschien aan mijn gezicht kunnen zien. Je zal me echter niet horen. Ik zal hoogstens iets zeggen als het een Suri-naams kind betreft.'

Mavis vertelt verder over een voorval in de sigarenwinkel waarbij ze onmiddellijk doorhad dat haar entrée ongelegen kwam voor de aanwezigen.

'Kom ik binnen, was er een mevrouw die echt heel erg opgewonden was. Ze was bezig iets te vertellen aan de sigarenboer toen ik daar binnenstapte. Ik hoorde dat het over buitenlan-

ders ging. "Had ik mijn paraplu dáár neergezet en ineens was ie d'r niet meer. En ik denk, wat krijgen we nou? Misschien heeft die het wel gepikt."

Het vermoeden van Mavis dat er weer een buitenlander werd beschuldigd – ze herkende de sfeer waarin dat soort dingen verteld worden kennelijk meteen – wordt bevestigd door de onmiddellijke reactie van de opgewonden vrouw.

Mavis: 'Zegt ze: "Ja, d'r zijn ook wel leuke." Want ik was dus in de winkel. De sigarenboer werd ook doodziek van dat mens. Maar ja, hij zal misschien ook wel z'n ideeën hebben over Surinamers.'

Deze laatste opmerking typeert heel duidelijk het verschil tussen actief en passief racisme. Het vooroordeel werd verwoord door de vrouw. Dat de sigarenboer dit passief over zich heen liet komen maakte zijn eigen houding dubieus. Wat hij er zelf van vond bleef immers onduidelijk.

Van diefstal beschuldigen

Carla: 'Een keertje ging ik naar de sigarenwinkel. Het was ergens in oost. Zo'n winkel met van die rekjes met chocolade en noem maar op. Ik had geld gehaald en wilde ook een brief op de bus doen. Ik moest nog even het adres opschrijven. Die winkeljuffrouw keek naar me. Ik kocht er dus gelijk zegels bij. Omdat het koud was, had ik mijn handen in mijn zakken. Telde ze de zegels op en zegt ze zo: "En die nuts erbij." Ik zeg: "Hoe bedoelt u?" "Ja, je hebt toch een nuts gepakt?"' Terwijl Carla dit vertelt lijkt ze weer opnieuw dezelfde vertoewardiging te beleven. Met opgewonden stem vervolgt ze: 'Ik zeg: "Hoe komt u d'r bij? Ik heb geen enkele nuts gepakt." Heb ik mijn zakken voor d'r leeg getrokken. Ik zeg: "Ik betaal er niet voor hoor." Dus ze keer naar me, ze zag mijn handen in mijn zakken en ze dacht: "Ze heeft zeker wat gepikt." Ik zeg: "Ik kijk wel uit om een nuts te pikken. Je hebt toch gezien hoeveel geld ik net bij je heb gewisseld?" Was het: "Vergeet het maar mevrouw." Vergéét het maar, zegt ze. Zo van als ik het niet gepakt heb dan is het wel goed. Ik was

kwáád! Er waren toevallig niet veel mensen in de zaak, maar ik heb er wel wat van gezegd. Ik vond het zo beledigend. Op de één of andere manier wil ze dus niet zeggen: jij hebt gestolen. Maar ze denkt: ik zal het voor d'r verrekenen. Ik dacht: vrouw rot op!

De ervaring van alledaags racisme blijft niet alleen beperkt tot de discriminatie en vooroordelen die de vrouwen persoonlijk meemaken. Ook racisme ten opzichte van anderen treft de aanwezige Surinaamse vrouw. Ze voelt zich aangesproken. Met name racisme tegen kinderen wekt grote woede op.

Olga vertelt in dit verband: 'Een keertje was ik in V&D met mijn zusje. Was er een Surinaams jongetje. Hij had schriften gekocht en ervoor betaald. Maar hij had ze in een andere zak gestopt, van de Hema of zo. Dus die man dacht: die jongen heeft dat ding gejat. Grijpt hij die jongen zo: "Je hebt die spullen gejat en ik zág 't, je hebt ze gejat." Mijn zusje had gezien dat hij betaald had. En de mevrouw van die kassa zei ook: "Die jongen heeft betaald." "Ja, maar ik wil toch even controleren of ie andere spulletjes heeft, al heeft ie ze niet bij ons gestolen."'

Het vooroordeel moest kennelijk kost wat kost bevestigd worden.

Olga laat het er niet bij zitten. 'Het was een jongen van acht jaar. En maar huilen. Dat vond ik echt zielig. Ik heb die man er ook flink van langs gegeven. Ik zeg: "Hij is mijn broertje niet, maar hij kon mijn broertje zijn. Die jongen z'n moeder heeft hem vijf gulden gegeven en hij heeft één gulden aan schriften gekocht. En er zat een bon in!" Toch heeft ie die jongen beschuldigd.'

Olga illustreert op een bijzondere manier dat ze zich persoonlijk aangesproken voelt door de onrechtvaardige manier waarop het jongetje behandeld is. Ze heeft het niet over onrecht in het algemeen, maar legt de link heel dichtbij: als was het haar eigen broertje. Ze is daar zo door aangegrepen dat ze haar woede niet gelijk kwijt raakt. 'Ik vond het heel zielig. Die dag was ik echt op elke Hollander kwaad. Op iedereen. Ik kwam in de tram en dacht: als er eentje vandaag zeurt, krijgt ie d'r vanlangs. Ik heb dan meteen de pest aan iedereen.'

Ik vond het echt heel erg voor die jongen. Húilend ging ie weg. En zo'n man is gewoon keihard. Het kan hem niet schelen of het een kind is of niet. Ik bedoel, als hij keihard tegen mij is, doe ik mijn mond wel open. Maar zo'n kind niet. Ik vond het zo zielig. Ik heb ook een broertje van elf. Heel zielig. Die jongen had niemand om hem op te vangen. Ik bedoel, wie ze moeten pakken, pakken ze niet. Want er zijn behoorlijk wat Hollandse jongen die jatten hoor.'

Publieke situaties II: in bus of tram

Laila: 'In de tram merk ik niets van discriminatie. Ze komen gewoon naast me zitten en ik ga ook gewoon naast hun zitten.' De symbolische lege plaats naast de zwarte passagier in een overvolle tram is het stereotiepe idee van racisme in het openbaar vervoer. Dit voorbeeld wordt echter door geen van de vrouwen naar voren gebracht. Ze worden wel geconfronteerd met andere vormen van racisme.

Minder recht op een zitplaats

Op de vraag of ze weleens discriminatie meemaakt in de tram antwoordt *Joan* spontaan: 'O ja hoor. Men heeft gauw de neiging je scheef aan te kijken omdat jij als bruine een zitplaats hebt.'

Ook andere vrouwen vertellen dat ze als het ware van haar plaats worden weggekeken. Wat dan typisch gebeurt is, dat 'men' bij de stoel van de zwarte passagier gaat staan, opdat deze zich sociaal verplicht voelt op te staan.

Ilse: 'Als er mensen in de tram komen, oudere mensen bijvoorbeeld, dan kijken ze rond en dan komen ze altijd staan waar negers zitten. En dan kijk ik meestal naar ze en blijf dan gewoon zitten. Als ik zie dat iemand echt niet kan, dan sta ik uit me zelf op. Maar je komt me niet zeggen van "je moet opstaan." Ik sta ook het meest op voor Surinaamse mensen, of voor Turken of zo.'

Zo'n houding wordt verklaarbaar tegen de achtergrond van de observatie van *Mavis*: 'Ik vind dat ze over het algemeen eerder opstaan voor een Hollandse oude vrouw dan voor een Surinaamse. Ja hoor. Ik zie het nog zo voor me, dat er een heel oud Surinaams moesje (oude vrouw, oma - Ph E) binnenkomt. Nou, voordat er iemand opstaat! Voor een Hollandse hadden ze het allang gedaan. Ze willen het vaak niet zeggen, maar ze doen het toch wel hoor, erg discriminerend dus. Je hebt mensen die galant zijn en meteen opstaan. Maar een heleboel zullen als ze een keus moeten maken eerder opstaan als er een Hollandse staat.'

Ook *Carla* vertelt over discriminatie in de tram. 'Er kwam een oude vrouw de tram in. Ze kwam precies bij mijn stoel staan, terwijl er ook nog andere Hollandsen waren. Speciaal bij mij kwam ze staan, hopennd dat ik voor haar zou opstaan. Maar ik ben niet opgestaan. En toen hoorde je: "Ze hebben jonge benen en ze kunnen niet eens opstaan." Maar ik reageerde niet. Ik dacht: waarom moet je speciaal bij mijn stoel komen staan? Ze hebben het wel vaak op zo'n manier gedaan hoor. Vooral die oude mensen.'

Met name zwarte kinderen worden vaak gemaand op te staan. Hierbij gaat het niet alleen om discriminatie omdat van hen eerder dan van Hollandse kinderen wordt verwacht de plaats af te staan, maar ook om de manier waarop dat gebeurt: ruw en onbeleefd.

Ester heeft dit zelf ervaren toen ze jonger was. 'Je was dan in de tram en er zat bijvoorbeeld een Hollands kind van vijf jaar voor je. Dan kwam ze speciaal naar jou toe van: "He sta effe op." Ze gaan niet naar het kind van vijf jaar, maar ze lopen naar jou toe! En als je dan niet opstaat, mán wat je dan niet allemaal te horen kreeg! "Vuile rot zwarte! Wat ben je hier komen doen," en weet ik veel allemaal. Er zijn mensen die je vaak uitschelden. Maar daarom vocht ik vroeger ook heel erg.'

Hoe oud was je toen?

'Twaalf, dertien. Maar nu doe ik het niet meer. Op school hoefden ze ook niet de moed te hebben tegen me te zeggen "Vuile zwarte." Hadden ze meteen al die hoeken van de klas gezien. Maar later dacht ik bij me zelf: waar ben je mee bezig?

Het zijn gewoon domme mensen. Dus trok ik me er ook niets meer van aan.'

Als Surinaamse kinderen zo ruw worden aangesproken voelen aanwezige Surinaamse vrouwen zich geraakt en komen onmiddellijk voor hen op.

Mavis vertelde toen ze het had over racistische opmerkingen op de markt al dat ze zich nergens mee bemoeide, tenzij er een zwart kind in het geding zou zijn.

'Ik zat in de tram. Er zit ook een Surinaams jongetje met z'n zusje. Echt twee kleine kinderen, misschien van zeven of acht jaar. Samen op een stoel. Komt er een oude vrouw binnen. "Hé sta jij eens op!" Dat vind ik echt idioot. Dat mag je niet zo vragen. Ze kan toch zeggen: "Mag ik daar even zitten?" Ik zeg: "U mag dat wel effe wat beleefder vragen, mevrouw. Want tegen een Hollands kind durfde u dat niet te zeggen." Ik heb het vaak gezien hoor, dat ze een grote mond kregen van hun eigen kinderen. Maar dan moet je niet denken van "ach het is maar een Surinaams kind". Natuurlijk kunnen ze wel opstaan. Je mag het dan alleen best wat beleefder vragen. En dan zitten ze je zo aan te kijken, die twee kinderen. Want ze bleven zitten hoor.'

Mavis associeert die gebeurtenis meteen met het feit dat ze zelf ook een broertje heeft dat een soortgelijke onbehoorlijke behandeling zou kunnen krijgen.

Mavis: 'Ik zeg ook altijd tegen mijn broertje: "Als iemand je vraagt om op te staan moeten ze niet denken dat ze van alles tegen je mogen zeggen omdat je een buitenlands kind bent. Ze moeten het je ook beleefd vragen." Want over het algemeen zullen die hele kleinen rustig opstaan. Ze zullen niets zeggen. Nou, dat vind ik fout.'

Joan neemt vaak samen met haar zoontje de tram. 'We zitten samen, ieder met ons eigen kaartje. Komt er een vrouw. Gaat ze eerst mopperen dat "dat kind best op die moeders schoot kan zitten." Zulke dingen. En dan krijg ik de pest in. Ik vind, als je wilt zitten, vraag me behoorlijk: "Mag ik komen zitten?" Want normaal gesproken schuif ik op. Maar als je me zo vies begint aan te kijken, dan hoef je van mij geen medewerking te verwachten. Begon ze te zeiken en te zeiken. Ik zeg: "Als u dat kind op schoot wilt houden, dan mag u wel

zitten hoor.” Heeft ze niet gedaan. Dus ik zat lekker met mijn kind. Nou, daar zaten we. Toen we uitstapten had ze twee plaatsjes om te zitten.’

Heb je weleens vaker dat soort dingen meegemaakt in de tram?

‘Ja. Maar mijn zoontje staat gauw op als ie oudere mensen ziet staan. Aan de ene kant is dat zeer galant. Zolang men een beetje beschaafd is, vind ik dat niet zo erg. Maar ik merk wel dat men hém eerder discrimineert dan mij.’

Is dat echt waar?

‘Ja hoor. Maar hij heeft meer een neger-uiterlijk hé. En dan kijkt men mij heel verbaasd aan dat het mijn kind is. Maar ja, ik kan niet teveel voor hem in de bres springen. Ik vind het lastig voor hem. Niet leuk. Dan denk ik bij me zelf: jullie beginnen er zelf mee. Zo’n kind ziet het allemaal nog niet. Ik heb een vriendin, Antilliaanse, die haar zoontje van acht al alles leert. Maar zover wil ik niet gaan. Ik denk, door onder-vinding zien ze wel. Ik ga hem niet alles inprenten van wat wat is. Bepaalde dingen zeg je wel, over vroeger en zo. Maar zo’n kind raakt helemaal in de war als je teveel zou zeggen.’ Joan reageert dus anders dan Mavis. De eerste is van mening dat haar kind door ervaring wel zal leren wat het betekent zwart te zijn in deze samenleving. Mavis echter prent haar kleine broertje – een nakomertje – al vroeg in dat hij niet als minder behandeld mag worden en dat ook nooit hoeft te nemen. (Opvallend is overigens dat Mavis de enige vrouw is die vertelde dat ze zelf ook door haar eigen moeder – weliswaar impliciet – werd gewaarschuwd voor het racisme waar ze als zwarte vrouw mee te maken zou kunnen krijgen.)

Ilse werpt zich een keer beschermend op voor een Surinaams jongetje in de tram. Ze gaat hierin een stap verder dan Olga die in de V&D zei dat het ten onrechte van diefstal beschuldigde jongetje haar broertje had kunnen zijn. ‘Het *is* mijn broertje,’ improviseert *Ilse* even snel.

‘Er zat een kleine jongen voor me. Omdat het net twaalf uur was geweest, stikte die tram van de Hollandse kinderen. Dat wijf loopt regelrecht naar die jongen toe: “Sta op. Laat me zitten.” Ik zeg: “Rot op!” Ik zeg: “Je blijft zitten hoor schat.” Ik zeg: “Het is mijn broertje.” En dan moet je weten dat ik die

jongen helemaal niet kende. Maar ik zeg: "Sodemieter op. Hij staat niet op. Hij heeft toch ook betaald. Net als jij."

Ilse heeft al zoveel onaardigheid en agressie in de bus en tram meegemaakt, dat haar geduld ten einde lijkt te zijn. De ene gebeurtenis na de andere komt weer naar boven. Twee keer liep het uit op vechten: 'Op mijn verjaardag had ik een plantenbon gekregen. Ik moest helemaal naar Osdorp om die plant te kopen. Mijn neefje en ik zijn er samen naar toe gegaan. Komen we met die plant in de bus. Staat er bij de volgende halte een vrouw met een hond. Op het moment dat de bus daar aankomt zie ik duidelijk dat ze d'r hond optilt. Met die hond op d'r arm komt ze de bus in en loopt naar die neef van me: "Wil je opstaan. Laat me zitten. Ik heb pijn aan mijn knie." Ik zeg: "Rot op. Zet die vieze hond neer. Als je niet kan lopen waarom til je dan die hond op. Je hebt toch last van je knie?" "Ja, dat gaat je niets aan." Ik zeg: "Hij staat niet op."' *Ilse* maakt dan de vergissing te wijzen op een Hollands jongetje dat vlakbij zit. Waarom kan hij niet opstaan? Ze heeft echter niet in de gaten dat hij een mitella draagt. Op dat moment is het gelijk ruzie. 'De hele bus begon me uit te schelden. Iedereen.'

Ilse krijgt de agressie van de hele witte verzameling mensen over zich heen. Het zijn praktisch allemaal volwassenen. Als een klein joch ook begint mee te schelden loopt voor haar ineens de emmer over: 'Ik vond het niet zo erg dat die volwassenen me uitscholden. Maar dat zo'n kleine opdonder ook mee denkt te kunnen doen! Ben ik opgestaan en heb die jongen een klap gegeven. Bam!' *Ilse* voelt zich ontzettend bedreigd en reageert ten onrechte alleen tegen die kleine jongen. De bus stopt en de politie wordt gebeld. Op het moment dat deze haar wil meenemen springt iemand voor haar in de bres. *Ilse*: 'De politie wilde me al wegbrengen. Toen is er een vrouw uit de bus gekomen. Een jonge meid. Die heeft gezegd: "Meneer, ik heb al die tijd in de bus gezeten. Ze hebben deze dame uitgescholden. Ze hebben haar getergd. Daarom heeft ze gewoon eentje gepakt die ze aankon. En die heeft ze geslagen." Heeft de politie me naar huis gebracht. Mét mijn plant!'

Ilse probeert te verbergen hoe gekwetst ze zich toen voelde. Tijdens het vertellen gaat ze van het Nederlands over op het

Sranan Tongo en maakt er een 'smakelijk' verhaal van. Ze is met name ook woedend op de chauffeur, een Surinamer, die al die tijd had gedaan 'alsof zijn neus bloedde'. Tegenover haar solidariseerden de witte passagiers zich echter wel. Ze verwoordt het gebeurde in zo'n komische stijl, dat we er vreselijk om moeten lachen. Ilse gaat dan direct verder met een ander verhaal. Het feit dat in een conflictsituatie de witte tegenpartij een extra troef overhoudt – racisme – maakt haar ijszig van woede. In uiterste machteloosheid weet ze ineens een oplossing: het wapen van racisme tegen de gebruiker zelf richten.

'Ik heb eens met een Hollandse vrouw in de tram gevochten. Het was hartstikke druk. Dus als iemand je duwt let je er niet op. Maar ik voelde echt een stomp in mijn rug. Ik dacht eerst, ach laat maar gaan. Het komt door de drukte. Dat moet je op de koop toe nemen. Maar toen sloeg die vrouw me weer! Ik heb gekeken en niets gezegd. Heeft ze me een derde keer geslagen met een "dan moet je opschuiven". Omdat het zo druk was kon ik niets doen. Toen er een plaatsje vrij kwam is ze gaan zitten. Ik ben toen naar haar toe gegaan en heb gezegd: "Dat wat je net geflikt hebt: doe dat nooit meer!" "Zo, wat denk je te kunnen doen, wat denk jij te kunnen doen?" Toen werd ik razend. Heb ik haar aan haar lange haren getrokken. Wij vechten. Hebben ze ons uit elkaar gehaald. Toen het gevecht afgelopen was zei dat meisje ineens: "Ga naar je land terug. Ga naar je land terug!"'

Als Ilse deze racistische uitroep naar haar toegeslingerd krijgt reageren haar hersenen pijlsnel: jij racistisch? Dan weet ik ook welke vooroordelen je nog meer zult hebben.

Ilse: 'Toen zei ik: "Ik moet naar mijn land terug hè? Als je nog één ding zegt steek ik je." De hele tram was meteen stil.'

Ze had natuurlijk geen steekvoorwerp bij zich. Maar Ilse was wel op de hoogte van het heersend vooroordeel tegen Surinamers. Het werd dus onmiddellijk waarschijnlijk geacht dat zij als zwarte wel een mes of zo bij zich zou hebben.

'Ik had niet eens een mes. Maar ik dacht: ik weet waar jullie bang voor zijn.'

Het trieste van de geschiedenis is, dat Ilse zich zo in een hoek gedreven voelt en zo vernederd, dat ze noodgedwongen een

bestaand vooroordeel zogenaamd bevestigt om zich op dat moment te kunnen weren. Ze wil laten zien dat er niet zo maar tegen haar aangeduwd en aangeschreeuwd mag worden. Wat ze op het ene front 'wint' verliest ze op het andere: de mensen gaan naar huis met het verhaal dat er 'weer een zwarte met een mes heeft staan dreigen'.

Schelden

Ook *Shirley* geeft een voorbeeld van een conflictsituatie die in de raciale sfeer wordt getrokken. 'Als de bus of tram eraan komt, wil ik altijd gauw instappen. Maar dan staan er altijd van die oudjes. Die komen dan op hun gemak, staan nog te praten en zo. Dan moet jij ze altijd voorrang geven hè. En dat doe ik nooit. Als die bus gestopt is schiet ik er meteen in. En dan hoor je van: "Je hebt geen manieren geleerd" en "rot op naar je land". Nou, dan houd ik mijn mond ook niet dicht. Dan is het meteen van "hoe bedoel je?" Ik maak geen grap-pen met ze hoor. Ik zoek geen ruzie, ik val ze niet lastig. Maar als zulke dingen zich voordoen, dan geef ik ze wel goed op hun donder.'

Het is duidelijk dat een argument als 'ga naar je land terug' alleen gebruikt kan worden omdat het een Surinaamse en niet een Nederlandse is die te weinig geduld heeft om even te wachten.

Het argument dat Surinamers 'moeten oprotten' komt de vrouwen zo vaak ter ore, dat ook opmerkingen die niet expliciet iets in die richting zeggen op een gegeven ogenblik met wantrouwen worden aangehoord. Neem bijvoorbeeld het volgende fragment uit het gesprek met *Ilse*. Ze beschrijft daarin een voor andere Surinamers waarschijnlijk heel herkenbare situatie. Het begint met een bevestigend antwoord op de vraag of Nederlanders weleens informeren waarom ze in Nederland is.

Wat vind je ervan als dat gevraagd wordt?

'Dan denk ik bij m'n eigen: barst!'

Waarom?

'Gewoon. Omdat ze dat altijd vragen. (Met geïrriteerde

stem): En in de winter als je bij de tramhalte staat dan staan ze zelf zó (kleumend) en dan komen ze van: "Koud hè? Bij jullie is het lekker warm hè?" En het zijn altijd die oudjes. Altijd. "Koud hè." Staan ze zelf zo brrr. Hebben ze nog wel een bontjas aan. Maar jij staat gewoon. Komen ze je vragen of je het koud hebt. Zeg ik: "Nee hoor. Ik heb het niet koud."

Wat voor gevoel heb je daarbij, als ze dat vragen?

'Dan maak ik me zo kwaad. Dan denk ik, mens bemoei je met je eigen zaken.'

Het probleem zit in het feit dat Ilse moet gissen wat er achter die opmerkingen zit. Meelevende belangstelling? Of een veelzeggende blik als ze zou bekennen dat ze inderdaad staat te bibberen?

Heb je het idee dat ze dan een beetje suggereren dat je hier dan niet had moeten komen?

'Ja. Dat is het. Want het is ook altijd die oudere generatie. Niet die jongere. Ja, die discrimineren ook, maar niet zo erg als die oudere mensen. Want voor hun zijn we nog steeds indringers.'

Expliciet vooroordeel spreekt uit de verhalen en opmerkingen die Surinaamse vrouwen opvangen tijdens de reis naar hun werk, naar huis, of gewoon naar de stad.

Ilse: 'Laatst zat ik in de tram. Ik kwam van mijn werk. Zaten er twee oudjes te ouwehoeren van "ja, die Surinamers en die andere buitenlanders zijn zo lui. Ze werken niet. Ze trekken maar steun". Dus ze zaten erover te kankeren dat zij zo weinig geld krijgen. Toen heb ik meteen antwoord gegeven. Ik zeg: "Ik ben één van die Surinamers die werkt. Ik kom nu van mijn werk." "Ja, maar we hebben het ook niet tegen u." Ik zeg: "Maar u hebt het over mijn landgenoten. Dat vind ik niet leuk." En dat soort dingen gebeurt vaak in de tram. Dan geef ik ze ook meteen op hun donder, want ik heb er een hekel aan.'

Ook *Laila* voelt zich aangesproken als er al bij voorbaat met wantrouwen wordt gekeken naar zwarte jongens in de tram: 'Als ze zeggen van "we moeten die gasten daar in de gaten houden," daarmee doelend op drie Surinaamse jongens die bij mekaar staan of zo, dan voel ik me toch aangesproken.' *Mavis* legt uit waarom het zo onprettig is dat soort opmerkin-

gen over haar landgenoten te moeten aanhoren: 'Je hoort weleens opmerkingen als: "Staat er weer zo eentje achter in de tram." En als er bijvoorbeeld Surinaamse jongens achterin staan en je komt binnenstappen en loopt verder, dan hoor je om je heen: "Daar staan d'r een paar. Zeker zakkenrollers." Of het nu zakkenrollers zijn of niet, je voelt je vervelend, alleen al om het feit dat het je landgenoten zijn waarover ze praten. Dus dat is niet leuk. En dat heb ik ook als ze iets rots doen op straat, als ze heel grof zijn tegen iemand. Want voor mijn gevoel is het ook voor mij bedoeld als ze het over een Surinamer hebben die voor of achter me staat. Dan spreekt het mij ook aan. Ze weten dat ik er ook sta, dus moeten ze hun mond houden. Dan moeten ze niet zeggen van "die Surinamers, wat komen ze hier doen. Laat ze naar hun eigen land teruggaan". Dat moet je niet zeggen. Ik bedoel, als het alleen voor die jongen bedoeld was, dan had je gewoon je mond gehouden. Want dat zeg je dan toch niet als er ook andere Surinamers staan. Dus dat vind ik wel discriminatie hoor. En dat heb je vaak in de tram. Echt vaak.'

Zwarte Piet

Als het gesprek met *Rita* op vervelende gebeurtenissen in de tram komt vertelt ze met een beetje bedrukte stem: 'Zelf heb ik nog niets ergs meegemaakt. En ik hoop het ook niet mee te zullen maken, want ik denk dat je je op dat moment heel erg ellendig voelt. Mijn broer, die heeft het wel meegemaakt. Het was dus rond Sinterklaastijd. Zwarte Piet en zo, weet je. Was er een klein meisje van een jaar of vier. Stond mijn broer achter haar. En die wilde haar een handje geven en lachte tegen haar. Vriendelijkheid en zo, weet je. Toen begon dat kind te gillen. "Ma kijk, zwarte Piet." En gelukkig dat ook andere mensen hebben gekeken. Zij zagen dat mijn broer dat kind niets wilde doen, dat hij haar gewoon toelachte. Nou, ik denk dat je je op dat moment hartstikke lullig voelt. En dan moet je een antwoord klaar hebben voor zo'n kind. Een antwoord dat dus niet op dat kind slaat, maar op de moeder.

Want dat ligt gewoon aan de opvoeding.'

Ester heeft een soortgelijke ervaring opgedaan: 'Als je vroeger in de tram zat was het: "O, zwarte Piet" als er zo'n kind zat.'

Ester is niet zozeer geraakt door de uitroep van zo'n kind als wel door de passieve houding van de witte volwassenen daaromheen: 'Die moeder zal ook nooit tegen zo'n kind zeggen: "Dat mag je niet zeggen." Nee hoor. Ze zitten allemaal te genieten in de tram. En dáárom werden die Surinamers vaak agressief. Want wat doen ze dan? Ze geven dat kind een klap waar die moeder bijstaat. Dan krijg je die hele tram op je.'

Zitplaats weigeren

Een manier waarop racistisch gevoel ten aanzien van specifiek zwarte vrouwen tot uiting kan komen is in de weigering haar een zitplaats aan te bieden in de bus of tram. Deze kwestie is ter sprake gebracht in de gesprekken met de vrouwen die een zwangerschap hebben meegemaakt in Nederland. *Mavis* is de enige die expliciet heeft ervaren dat er voor een Hollandse vrouw eerder wordt opgestaan dan voor een Surinaamse vrouw.

Carla vertelt hoe haar zwangere vriendin wordt beledigd, maar presenteert de gebeurtenis niet als uiting van racisme: 'Ik was een keertje met een Surinaamse vriendin van me in de tram. Zij was zwanger en alle plaatsen waren bezet. Toen vroeg een Hollandse vrouw aan een kleine jongen: "Zou jij niet voor die mevrouw willen opstaan?" Zei hij: "Kan ik er wat aan doen dat ze zwanger is? Het is toch niet van mij?"' *Nee!*

'Ja! Een kleine jongen! Hij is niet opgestaan. "Ik kijk wel uit," zegt ie. "Ik heb ook voor mijn kaartje betaald."

Verschillende vrouwen geven aan dat ouderen eerder voor haar opstonden dan jongeren, toen ze in verwachting waren. *Lita*: 'Ze stonden gewoon voor me op als ik de bus of tram instapte. Alleen staan die jongeren niet zo gauw op. Ouderen wel. Toen ik in verwachting was heb ik dat wel gemerkt. Eens

wilde een héle oude dame voor me opstaan. Maar ik zei tegen haar: "Blijft u maar rustig zitten hoor." En ja, heren – eigenlijk staan de heren nog wel eerder op dan die oudere dames.' Myra heeft echter de ervaring dat 'iedereen' wel voor haar opstond. 'Ja dat deden ze. En als ik met de kinderwagen de tram inging werd ik ook geholpen. Omdat ik zo'n goede ervaring heb, sta ik ook voor iedereen op. Dus als ik een zwangere vrouw zie of een oud mens, dan sta ik toch wel op. Als ik die ervaring niet had, zou ik misschien ook hard zijn. Ik hoor sommige mensen keihard zeggen: "Ik sta niet op." Kijk, als zij het niet voor me deden, zou ik het ook niet voor hun doen. Maar die ervaring heb ik niet gehad. Misschien komt het nog. Je weet nooit. Ik hoop het niet. Maar misschien komt het nog.'

Publieke situaties III: opdringerige witte mannen

Heb je wel eens last van Nederlandse mannen op straat?

Een vraag als deze is aan de meeste vrouwen gesteld. De bedoeling was na te gaan of zwarte vrouwen geconfronteerd worden met specifiek seksisme van witte mannen.

Rita: 'Nou ja, af en toe.'

Zeggen ze wat? Raken ze je aan? Fluiten ze of zo?

'Nee, dat heb ik nog niet meegemaakt. Ik werd altijd heel vriendelijk aangesproken. Dus je werd gedag gezegd en dan komt er: "Ik vind je leuk" en zo hè. Maar dan zeg ik gewoon: "Sorry, ik heb geen tijd. Ik moet weg"'

Er wordt dus gewoon vriendelijk gedag gezegd?

'Ja. Maar ik heb van sommige mensen gehoord dat er bepaalde dingen naar hun toe worden geschreeuwd van "zwarte" en, weet je wel, "apie" en dat soort dingen.'

'Nou, het is niet direct lastig vallen,' meent *Linda*: 'Oké, als ik soms laat thuis kom, dan lopen ze gewoon mee en vragen ze of je wat wilt drinken of zo. Zeg ik: "Nee hoor." Ze brengen me tot voor de deur. Zeg ik: "Oké, dag hoor." Klaar. Je hebt wel een paar ertussen die misschien samen met een Surinaamse vrouw willen gaan leven. Of voor een nummertje ge-

woon. Dat denk ik wel hoor. Dus daarom, als ze met me komen praten is het gelijk afschepen. Want ik wil niet. Ik wil het gewoon niet.'

Het racistisch-seksistisch vooroordeel dat zwarte vrouwen altijd wel beschikbaar zouden zijn, bezorgt verschillende vrouwen onaangename ervaringen.

Shirley: 'Sommige Nederlandse mannen, niet allemaal hoor, vinden bruine vrouwen aantrekkelijker. Maar niet allemaal houden van donkere mensen. Bepaalde van ze houden wel van ons omdat ze dan misschien op de versierder zijn. Of misschien willen ze een leuk halfbloedje hebben. Maar niet allemaal houden van negerinnen.'

Ben je wel eens benaderd op straat?

'Jawel. Maar dan weet ik wat ze in hun hoofd hebben. Ze willen gewoon een negerinnetje hebben, weet je. Gewoon voor een avondje. Verder niet. Ze zijn er nieuwsgierig naar. Want ze zeggen dat Hollandse vrouwen anders in bed zijn dan Surinaamse vrouwen. Of dat waar is, weet ik niet. Maar ze vinden er bij ons meer pit in zitten. En dat willen ze een keertje uitproberen.'

Wat gebeurt er dan?

'Ik heb een keertje meegemaakt dat ik naar het ziekenhuis ging met die kleine. Was er eentje die echt op negerinnen uit was. Zo van: "Ken ik je niet?" Maar ik had die man nooit eerder gezien. Toen was het: "Heb je zin om een kopje koffie te gaan drinken?" Ik zeg: "Ik drink niet zo graag koffie. Bovendien heb ik niet zoveel tijd. Ik moet mijn dochtertje naar de oorarts brengen." Het heeft zeker tweeënehalf uur geduurd. Maar hij heeft gewacht. Ik dacht toen ik eruit kwam: "Die is weggegaan." Maar mooi dat ie op de hoek stond te wachten. Toen begon ie te vragen of ik een vriend had, alleen woonde en veel meer van dat soort vragen. Hij wilde met me uit gaan eten, en zo. Dat soort dingen. Maar ik kwam er vroeg achter wat die vent in zijn hoofd had. Die was er echt op uit om een Surinaams meisje te versieren. Nou, toen ging het spelletje niet door. Hij kwam hier vaak langs. Aanbellen. Maar ik reageerde niet. Is ie ook niet meer komen opdagen. Ik heb dat vaak meegemaakt. Van die Hollandse mannen die

gewoon hebbertig zijn naar een Surinaams meisje. Nou ja, dat gaat bij mij niet op.'

Shirley reageert dus niet meteen afwijzend. Hierin zegt ze te verschillen van haar Surinaamse vriendinnen.

'Mijn Surinaamse vriendinnen zijn anders dan ik. Als een Hollandse man ze zou aanspreken zou het gelijk zijn van "sodemierter op!" Maar ik denk dat er niet meteen iets achter hoeft te zitten. Misschien heeft die jongen behoefte om met iemand te praten of wil ie gewoon een kennis erbij hebben.' *Ilse* heeft een tijdje een Hollandse vriend gehad. 'Hij had een hele leuke familie. Als we zouden komen werd er altijd gebeld van "we gaan dat-en-dat koken, vind je dat lekker?" Het waren altijd nieuwe dingen, dus ik probeerde ze altijd uit. Het waren hele leuke mensen. Maar ja, ze waren het van hun zoon gewend. Die kwam nooit met een Hollands meisje thuis. Hij was zelf met een Dominicaans meisje getrouwd. Toen ik hem leerde kennen hadden ze net een baby van twee maanden. Hij heeft haar gelaten en is toen bij mij komen wonen. Dus ze waren het gewend dat ie geen Hollandse meisjes had. Hij zei zelf dat hij een hekel had aan die wijven.'

Waarom?

'Ik heb het hem nooit gevraagd. Hij hield er gewoon niet van verkering met ze te hebben.'

Als ik aan *Ilse* vraag of ze denkt dat Nederlandse mannen Surinaamse vrouwen extra leuk vinden zegt ze: 'Soms ja. Het zijn kerels die meestal even een avontuurtje willen. Met dure auto's en zo. Altijd oudere kerels die jonge Surinaamse meisjes willen. Dat heb je veel hoor.'

Heb je zoiets weleens meegemaakt?

'Vooral toen ik zwanger was. Sommige Hollandse mannen zijn stapelgek op vrouwen als ze zwanger zijn. Die kerel reed iedere keer als hij me zag achter me aan. Soms zag hij me toevallig in de bus. Reed hij er achter aan, tot hier toe. En nu is er weer een andere in een mercedes. Ik schijn aantrekkingskracht op mannen met een mercedes te hebben. Het zijn alleen ouwe kerels.'

Hoe oud? Vijftig of zo?

'Ja, zo iets. Ze rijden gewoon achter je aan. Een keer stond ik bij een halte. Zei een Hollandse vrouw tegen me: "Mevrouw,

u wordt achtervolgd." Zei ik: "Nee hoor." Zegt die vrouw: "Ja hoor." Die vrouw had een hele tijd achter me aan gelopen en zij zag dus dat die auto achter me aan kwam. Zegt ze: "Dié auto." Die kerel heeft de hele tijd achter die bus gereden. Als we bij een halte of een stoplicht stopten wenkte hij me om uit te stappen. Toen ik op het eindstation aankwam ben ik gerénd! De trap af, snel weg. Ik heb hem niet meer gezien. Die kerels zijn ziek. Zulke kerels kunnen je echt kapot maken. Je weet niet wat ze op hun lijf hebben. Nee hoor. Die auto wil ik wel hebben. Maar daar blijft het bij.'

Wordt er weleens wat tegen je gezegd?

'Vaak. Maar daar trek ik me niets van aan. Ik vind het wel leuk dat ik bekijks heb op straat. Maar daar blijft het ook bij. Ik heb al iemand, dus eh... Als ze me zomaar centen willen geven... Nou, ze willen met je gaan rijden, koffie drinken en dat soort rotzooi. Een keer deed ik boodschappen. Ik weet niet wat ik met oude kerels heb, maar zo'n oudere man heeft me vanaf hier achterna gelopen. Van "ja, hij heeft me vaker zien lopen, heeft een oogje op me, dat ik zo'n knappe meid ben" en dat soort dingen. Zegt hij dat hij me alles kan geven wat ik wil. Heb ik gezegd dat ik een vriend heb. Maar dat maakte voor hem niks uit, zei hij. Ik dacht: uitproberen wat er gebeurt. Ik zeg: "Als ik nu zeg dat ik duizend gulden wil, kan ik het dan krijgen?" Zegt hij: "Ja, maar dan moet ik je hebben." Heb ik gezegd: "Rot op!" Je hebt veel oude mannen hier hoor, in deze buurt, die op jonge meisjes uit zijn. Sommige van ze zijn gewoon stapelgek op Surinaamse vrouwen.'

Hoe zou dat komen?

'Ik weet het niet. Ze vinden dat Surinaamse vrouwen een dikke kont hebben en dat soort dingen.'

Het racistische idee dat zwarte vrouwen altijd wel bereid zijn zich te laten prostitueren en dat ze dus ook 'zomaar' benaderd kunnen worden met een (geld)aanbod kwamen we al tegen in de ervaring van onder andere Carla en Olga in de omgang met patiënten in het verpleeg- en bejaardentehuis. Ook heel illustratief voor de manier waarop seksisme en racisme tegelijkertijd de onderdrukking van zwarte vrouwen bepalen zijn de ervaringen in het uitgaansleven.

Rita vertelt dat zwarte bezoekers in bepaalde disco's niet

worden toegelaten. Maar, zegt ze erbij, daar hebben vrouwen minder last van dan mannen. Linda laat zien hoe zo'n situatie zich in de realiteit kan afspelen: 'Een keertje ging ik met een Surinaamse vriendin naar de discotheek. Het was in de buurt van het Rembrandtplein. Toen we naar binnen wilden zei die portier: "Als je hier komt moet je niet met zwarten komen," dus met die jongens bedoelde hij.'

Omdat Linda en haar vriendin vrouw zijn worden ze niet in haar vrijheid belemmerd door het racisme dat zwarte mannen wél zou hebben getroffen: geen toegang verlenen. Linda solidariseert zich onmiddellijk met de mannen uit 'haar' groep.

'Ik heb toen gezegd: "Laten we weggaan." Zei mijn vriendin: "Nee, we hebben toch al betaald." Toen heb ik gezegd dat ik er lak aan heb, want ik wil niet dat iemand zulke dingen tegen me zegt.'

De vriendin wil echter per se blijven. Linda weet op dat moment nog niet dat haar vriendin eigenlijk ruzie heeft met haar vriend en daarom niet haar huis wil gaan. Dat vertelt ze pas achteraf. Onder het motto samen-uit-samen-thuis gaat Linda toch mee naar binnen. Dan maakt ze mee wat het betekent dat een zwarte vrouw (alleen) wel binnen mag: als prooi dienen voor handtastelijke witte handen.

Linda: 'Op een gegeven moment zijn mijn vriendin en ik gaan dansen. Begon één van die witte mannen ook te dansen. Hij alleen. Toen kwam ie me aanraken.'

Het verhaal komt er in flarden uit, alsof ze opnieuw die woe-de voelt opkomen.

Kun je vertellen wat er precies gebeurde?

'Nou, hij begon ook te dansen. Is ie me komen aanraken aan mijn bil. Ik dacht dat ik gek werd! Ik heb hem uitgescholden. Ik was vreselijk kwaad. Ik heb gezegd dat ie niet moet denken dat ie iedere zwarte meid gelijk zo mee kan pakken. Ik heb gezegd dat ik daar het type niet voor ben. En ik voelde me al zo fokop (opgelaten, wrevelig – Ph E) dat die ene kwam zeggen van "je moet niet met een zwarte komen". Dat betekent dat je niet met je vriend mag komen. Nou, dan hoefde ik ook niet te gaan. Want ze discrimineren gewoonweg. En die nonsens neem ik van niemand!'

Conclusie

Eén van de belangrijkste conclusies uit de ervaringen van de Surinaamse vrouwen is, dat ze aanvankelijk met zoveel woorden aangeven weinig of geen discriminatie te ondervinden. Na verder vragen blijkt echter dat ze een scala van onrecht, onaardigheid, minachting en vijandigheid tegen haar als zwarte vrouw ervaren.

Er zijn verschillende verklaringen voor deze tegenstelling mogelijk. Het Nederlandse taboe op het woord racisme lijkt ook door de vrouwen te worden gedeeld. Racisme en discriminatie worden gezien als 'beladen' begrippen; termen die pas ter sprake mogen komen als het om openlijke, grove of geweldadige daden tegen zwarte mensen gaat.

De vele alledaagse vernederingen, pesterijen, beledigingen, onaardige opmerkingen, tegenwerkingen, ontmoedigingen, verdachtmakingen, beschuldigingen, agressie en vijandschap worden wel als hinderlijk en pijnlijk ervaren. Ook geven de vrouwen aan hoe zij hierdoor belemmerd worden in haar vrijheid en ontplooiingsmogelijkheid als zwarte vrouw. Racisme lijkt voor de vrouwen echter een 'te groot' woord.

Hiermee komen we op een tweede mogelijke verklaring. De neiging racisme alleen te associëren met de grove uitingen daarvan kan tot gevolg hebben dat racisme wordt gezien als het soort onrecht waar je als individu 'weerloos' tegen bent. De veelal alerte reacties van de vrouwen geven echter niet de indruk van een machteloos lijden. Vandaar misschien de tegenstrijdigheid wel te laten zien op welke manier ze als Surinaamse systematisch onrecht ervaren omdat ze tot die 'andere' groep behoren, maar dat niet racisme te noemen. Juist omdat het vaak alledaagse ogenschijnlijk triviale 'onbillijkheden' betreft kan het – en dit is een derde verklaring – worden opgevat als 'zeuren' wanneer je hier het 'grote woord' racisme bij betreft. De vrouwen geven soms heel duidelijk en anders tussen de regels door ook steeds te kennen dat ze niet willen klagen, dat ze niet zomaar klein te krijgen zijn en dat ze haar eigen boontjes wel weten te doppen. Toch worden er opleidingen niet afgemaakt, werkkringen vroegtijdig verlaten, en winkels omzeild. Er wordt keer op keer tegen dezelfde

muur van tegenwerking en ontmoediging aangelopen. Er wordt gehuild. In blinde woede worden er verwensingen geuit en wordt er zelfs weleens gemept.

Een vierde verklaring van de tegenstelling tussen het globale oordeel nauwelijks discriminatie te ervaren en de reëel beleefde ervaringen kan te maken hebben met een vorm van zelfbescherming. Het is zeker niet opwekkend continu alle nare ervaringen met witte mensen in het geheugen paraat mee te dragen. We zagen ook dat pas tijdens de gesprekken verschillende herinneringen weer 'naar boven kwamen'.

Als laatste voorlopige verklaring kan worden gewezen op het feit dat het onderwerp racisme in Nederland nog weinig ter discussie is gesteld.

Ook in Surinaamse kringen was (is) racisme een probleem dat, vanwege het pijnlijke daarvan, vaak wordt verzwegen. De vrouwen herkenden veel ervaringen wel degelijk als onrecht tegen haar omdat ze zwart is, relateerden de verschillende ervaringen eveneens met elkaar, maar waren kennelijk niet gewend die ervaringen ook te verwoorden in termen van racisme. Deze laatste verklaring zal duidelijker worden bij de bespreking van de ervaringen van Afro-amerikaanse vrouwen.

Uit de ervaringen en analyses van alledaags racisme hebben we een eerste indruk gekregen van de betekenis daarvan. Alledaags racisme heeft niet alleen betrekking op de daadwerkelijk ervaren vooroordelen en discriminatoire handelingen, maar ook op de stress die de dreiging van racisme met zich meebrengt: de angst onverhoeds gekwetst te worden, voorzorgsmaatregelen om discriminatie te ontwijken, strategieën om adequaat te kunnen reageren en alert te worden op hetgeen er om je heen gebeurt. Het blijkt ook dat de vrouwen systematisch leren observeren en een patroon schetsen van de verschillende vormen van racisme die ze in de omgang met witte mensen ervaren. Ze worden als *inferieur* behandeld, op *sociale afstand* gehouden en geconfronteerd met *sociale agressie* indien ze er blijk van geven die afstand en inferieure positie niet te accepteren. Hoe kwamen die vormen van racisme in verschillende sociale situaties tot uiting?

Als *inferieur* worden gezien en zo worden behandeld heeft verschillende betekenissen. Ten eerste is er het racisme dat zwarten minder rechten toekent of hen minder mogelijkheden biedt gebruik te maken van toegekende rechten.

Op het *werk* wordt er bijvoorbeeld harder gewerkt, maar protesteren kan niet. Verantwoordelijke taken worden de Surinaamse onthouden en haar leiding wordt niet geaccepteerd. De proeftijd mag bijvoorbeeld niet worden afgemaakt en de aanvraag voor werktijdverkorting wordt met een grof beledigende sneer betaald. Minder mogelijkheid in het *onderwijs* betekent bijvoorbeeld geen aandacht krijgen, geen stimulans van de docenten, of ontmoedigende opmerkingen. In *winkels* wordt duidelijk gemaakt dat zwarte klanten het moeten slikken als een Nederlander voorgaat maar agressie kunnen verwachten als zij per ongeluk zelf bijna voor zouden gaan. In de *tram* blijkt er sprake te zijn van een bevooroordeelde houding tegen zwarte passagiers: ze hebben minder recht op een zitplaats dan Nederlandse passagiers.

De vrouwen worden ook geconfronteerd met inferioriserende opvattingen en handelingen met betrekking tot haar bekwaamheden, intelligentie en cultuur. Zo zijn er *buren* en *cliënten* bijvoorbeeld die het hebben over de primitieve rimboe waar de vrouwen vandaan zouden komen. De verzorgsters zelf worden soms gelijk voor bedienden aan gezien. In het *onderwijs* worden Surinaamse leerlingen voor dom versleten of gewoon ten onrechte te laag beoordeeld. Ook qua instelling en moraal worden Surinaamsen als inferieur gezien. Op het *werk* betekent dat bijvoorbeeld extra controle of ze haar werk wel gedaan heeft of verdenking van diefstal. Het racistische vooroordeel dat Surinamers zouden stelen maakt ook het winkelen vaker onaangenaam en vernederend: ze worden achternagelopen en gecontroleerd. De racistisch-seksistische motivatie dat zwarte vrouwen 'gewillig' meegaan zodra een witte man dat maar zou willen veroorzaakt verschillende vrouwen last: opdringerigheid, handtastelijkheid of voorstellen in de sfeer van prostitutie.

Sociale distantie ten opzichte van de vrouwen betekent op het gebied van wonen bijvoorbeeld als ongewenste buur te worden gezien. Op het *werk* willen cliënten vaak niet geholpen

worden door een zwarte zuster of wordt er geprobeerd de samenwerking met de zwarte collega te ontlopen. In het *onderwijs* wordt de Surinaamse leerlinge bijvoorbeeld buitengesloten.

Sociale agressie ervaren de vrouwen in allerlei situaties, bijvoorbeeld door het schelden van burens, medeklanten of trampassagiers. Of het nu op het werk is, op school, in winkels of in de tram: steeds terugkerend zijn er die discriminerende gesprekken over Surinamers of 'buitenlanders'. De vrouwen geven ook voorbeelden van onbeleefdheid en ruwheid: agressie als je per ongeluk bijna voor je beurt ging of botte orders tegen Surinaamse kinderen in de tram: 'Sta op!' De door de vrouwen genoemde voorbeelden geven slechts een globale indruk van alledaags racisme. Het is dan ook belangrijk hier verder onderzoek naar te doen.¹²¹

De vrouwen hebben laten zien dat ze bepaalde negatieve ervaringen niet 'zomaar' interpreteren als negatief tegen haar omdat ze Surinaamse is. Tegenover de vele generalisaties over Nederlanders (er werd vaak gesproken in termen van 'ze' of 'Hollanders') staat de letterlijk dagelijkse ervaring in het omgaan met Nederlandse mensen en de mogelijkheid specifieke vermoedens en opvattingen keer op keer te toetsen. Dit systematisch analyseren is vooral belangrijk voor het onthullen van de vele impliciete vormen van discriminatie waarmee de vrouwen te maken krijgen. De noodzaak kritisch te observeren drukt eigenlijk ook uit dat de sociale omgeving niet vanzelfsprekend als veilig wordt ervaren. Non-acceptatie en racisme blijkt immers uit de alledaagse ervaringen. Om te kunnen nagaan of en zo ja in welke situaties zij vooroordeel en discriminatie ondervinden, gebruiken de vrouwen een aantal *controle-strategieën*, zoals:

- a. Het gebruik van *eigen kennis, meningen, opvattingen of verwachtingen* over dat soort situaties. Bijvoorbeeld: 'Ik weet dat ze discrimineren', 'er zijn niet veel witten in de Bijlmer dus...', 'het woningbureau stond in de Beethovenstraat, dus je kunt je wel voorstellen...', of 'buitenlandse huurders kunnen worden geweigerd'.
- b. *Systematische observatie* van het gedrag van de betreffen-

de witte mensen om vermoedens van racisme te toetsen. Bijvoorbeeld: 'Ze ging altijd om zeven uur naar bed, maar als er drie Surinaamse zusters waren bleef ze zitten' of 'de volgende dag ging ik er bewust weer naar toe om te kijken of hij me echt controleerde.'

- c. *Meningen van anderen* over de betreffende persoon. Bijvoorbeeld: 'Later hoorde ik ook van anderen dat hij echt discrimineerde.' Met andere woorden: ik was niet de enige die dacht dat hij/zij discrimineerde.
- d. *Vergelijken met de ervaringen van anderen*. Bijvoorbeeld met een Nederlandse: 'Zij mocht het wel en ik niet,' of met een (meerdere) andere Surinaamse(n)/'buitenlander(s)': 'Zij kon ook niet tegen dat gepest' en 'alle buitenlandse meisjes maakten dat mee.'
- e. *Vergelijken met soortgelijke eigen ervaringen*. Bijvoorbeeld: 'En dat gebeurde niet alleen in de Etos, maar ook bij Simon de Wit.'

De bovenstaande controle-strategieën zijn afgeleid uit de gesprekken met de Surinaamse vrouwen. Hoewel het nog slechts gaat om een bescheiden eerste impressie kan hiermee een basis worden gelegd voor een methode om onthullingsstrategieën te ontwikkelen.

Verder onderzoek zou kunnen leiden tot een model van richtlijnen om subtiele en bedekte discriminatie snel en effectief te kunnen ontdekken.¹²²

Hoofdstuk III

Racisme-ervaringen van Afro-amerikaanse vrouwen

Naar een generatiegewijze reproductie van kennis over racisme

Bijna alle Surinaamse vrouwen spraken een gevoel van wantrouwen uit tegen Nederlanders. 'Ze huichelen,' en 'ze menen niet wat ze zeggen'.

Ten grondslag aan dit wantrouwen ligt de realiteit waarmee de vrouwen steeds worden geconfronteerd: de vriendelijke 'wij-Nederlanders-zijn-zulke-tolerante-mensen' glimlach die ineens om kan slaan in venijnig racisme. Mavis is de enige vrouw die aangeeft dat ze was voorbereid op het racisme van witte mensen in Nederland. Zij is één van de vrouwen die al zeer lang in Nederland is. In gesprekken met haar moeder had deze vaker gewaarschuwd voor de 'nare dingen' van Nederlanders. We hebben gezien dat Mavis op haar beurt weer de enige is die expliciet vertelt hoe ze haar kleine broertje weerbaar probeert te maken. Ze drukt hem op het hart het nooit te slikken als er in de tram tegen hem gesnauwd wordt dat hij op moet staan.¹²³

Opvallend in de gesprekken met Afro-amerikaanse vrouwen is, dat ze bijna allemaal vertellen over de manier waarop haar werd bijgebracht wat haar positie is als zwart meisje en dat witte mensen haar kunnen schaden.

Over deze en andere ervaringen van Afro-amerikaanse vrouwen gaat het nu volgende gedeelte. Negen Afro-amerikaanse vrouwen vertellen over racisme in haar alledaagse leven. Ze signaleren nauwkeurig wat er om haar heen gebeurt en interpreteren specifieke voorvallen met behulp van verworven kennis over racisme en over het gedrag van witte mensen. Dit soort informatie hebben zwarte Amerikanen generaties lang aan elkaar doorgegeven. Overdracht van kennis over racisme is ook een overlevingsstrategie; de noodzaak zoveel mogelijk

van te voren te kunnen voorzien wat voor soort racisme er verwacht kan worden. De generatiegewijze reproductie van kennis over racisme is niet gebonden aan een bepaalde klasse. Sommige van de vrouwen zijn opgegroeid in (zeer) arme arbeidersgezinnen, anderen in (kleine) middenstandsgezinnen. Het belang van de ervaringen van de Afro-amerikaanse vrouwen voor ons in Nederland ligt vooral in kennisoverdracht. De vrouwen laten zien dat het racisme zich – ondanks de structurele verschillen tussen de Noordamerikaanse en Nederlandse samenleving – op het niveau van de alledaagse omgang met witte mensen vaak op soortgelijke manier manifesteert. Daarbij omschrijven ze haar ervaringen soms in bijna exact dezelfde woorden als de Surinaamse vrouwen. Bovendien bieden ze gezichtspunten die de ervaringen van Surinaamse vrouwen verduidelijken en meer begrijpelijk maken in termen van racisme en etnisch/raciale groepsrelaties.

De gesprekken met de Afro-amerikaanse vrouwen vonden plaats in en om Berkeley, een universiteitsstad in Californië, die direct grenst aan de plaats Oakland, waar verschillende van de vrouwen wonen. Berkeley en Oakland worden door een baai gescheiden van de stad San Francisco, nog geen tien kilometer daar vandaan.

In Berkeley wonen zo'n 112.000 mensen. Ongeveer twintig procent van de bevolking is van Afro-amerikaanse afkomst. Dit is een vrij hoog percentage. Het landelijk gemiddelde is ongeveer twaalf procent. Van de ruim 30.000 studenten op de universiteit van Berkeley is echter maar één à twee procent zwart. De overige paar procent etnische studenten is voornamelijk Aziatisch: Japanners, Vietnamezen en Chinezen. Van de verschillende vrouwen met wie ik sprak werkten enkele aan deze universiteit. Sommigen hebben er gestudeerd. De ervaringen van de vrouwen zijn uiteraard niet representatief voor 'de' Amerikaanse situatie. Californië staat traditioneel bekend als 'tolerant' en 'mild' in vergelijking met het racisme in andere staten. In de jaren zestig was Oakland één van de belangrijkste centra van zwart verzet tegen racisme. Het woord racisme is daar in tegenstelling tot de Nederlandse situatie dus geenszins een taboe.

Het zou weinig zinvol zijn hier uitgebreid in te gaan op verschillen tussen de positie van Afro-amerikanen in de Verenigde Staten en de positie van Surinamers in Nederland. Indien nodig licht ik bepaalde situaties toe met wat meer algemene achtergrondinformatie. In de meeste gevallen is het echter voldoende de Amerikaanse vrouwen zelf aan het woord te laten. Oneindig beter dan ik dat zelf zou hebben gekund geven zij een impressie van het racisme dat zij als zwarte vrouw ervaren in de Verenigde Staten.

Lorraine R.

Lorraine is 37, en beleidsmedewerkster aan de universiteit. Het is onder andere haar taak buurtprojecten waar studenten aan meewerken te beoordelen. We praten met elkaar in een hok van drie bij vier. Het is eigenlijk een opslagruimte. Om ons heen staan oude typemachines en stoffige paperassen op elkaar gestapeld. We hebben ieder een stoel meegenomen uit één van de andere universiteitskamers. De rommelige omgeving geeft meteen iets gemoedelijks aan het gebeuren.

Het is het eerste gesprek in Amerika. Nog een beetje onwennig val ik terug op de 'routine' van de interviews in Nederland en vraag naar de buurt waar ze woont. Gelijk word ik geconfronteerd met één van de grootste verschillen tussen de geschiedenis van zwarte vrouwen uit Amerika en Suriname: de naweën van een apartheidssysteem dat zwart en wit Amerika tussen het eind van de vorige eeuw tot aan 1964 toe wettelijk van elkaar scheidde. Nadat Lorraine haar hele leven in buurten met alleen zwarte Amerikanen heeft gewoond huurt ze nu voor het eerst in een raciaal gemengde flat.

Ervaar je racisme in de buurt waar je nu woont?

Lorraine: 'Racisme is er altijd in dit land. We leven er dagelijks mee, maar dan subtiel. De krachten zijn hier altijd tegen ons. Toen ik daar introk was ik de eerste zwarte die er een woning kreeg. De rest van de buurt toonde wel een zekere reserve, maar geen echt grove openlijke daden tegen ons. En omdat ik niet dagelijks met hen in aanraking kom blijft zelfs

dat beperkt tot een minimum. Het is eigenlijk meer hun houding die je oppikt.'

In het verhaal van Lorraine herken ik de versie van *Mavis* over de rijke buurten van Amsterdam. Geen openlijke daden, maar het aan hun gezichten kunnen zien dat ze geen buitenlanders wensen. Op de vraag of het moeilijk was een woning te vinden antwoordt Lorraine dat zij geluk heeft gehad. De eigenaar van de flat is zelf van de Filippijnen.

'Was ik naar andere eigenaren gegaan, dan was ik denk ik afgewezen. Want er wordt tamelijk intensief geprobeerd het aantal zwarten in die buurt te minimaliseren. Ik woon daar nu al een hele tijd en er waren eerst helemaal geen zwarte bewoners daar. Pas recentelijk is dat veranderd en trekken ze hier ook in. Maar er zijn nog steeds niet zoveel zwarten als witten hier. Ik denk dat ik geluk had naar die specifieke persoon te gaan, want hij is ook iemand van de Derde Wereld. En zo kreeg ik die etage gewoon.'

De afdeling waar Lorraine werkt is een soort centrum voor minderhedenprojecten. Dat komt ook tot uiting in de samenstelling van de medewerkers. De directrice is een zwarte vrouw. Verder werken er een paar andere vrouwen van kleur, een Vietnamese man en een witte vrouw. Voor mij is dat een compleet nieuwe situatie: een universiteitsafdeling waarvan zowel de topfuncties als het administratieve werk worden gedaan door een zwarte meerderheid. Lorraine vindt zo'n werksituatie wel aangenaam. Dit blijkt uit haar antwoord op de vraag of het voor haar moeilijk was deze baan te krijgen. 'Nee, omdat zoveel studenten die hier langskomen uit de Derde Wereld zijn. Ze zijn hier bewust en natuurlijk des te meer met een zwarte vrouw als directrice. Dus ik kreeg niet met allerlei moeilijkheden te maken toen ik deze baan wilde. Als het andersom was geweest en er meer witte mensen hier hadden gewerkt dan zou het wel moeilijker zijn geweest.'

In haar meer dan tienjarige werkervaring heeft ze veel witte collega's gehad. We praten over haar laatste baan, voordat ze een paar maanden geleden hier aan de universiteit kwam werken. Ze werkte toen in een welzijnsinstelling.

Had je goede contacten met je witte collega's?

'In de laatste betrekking niet. Ik ontmoette daar een zekere

arrogantie. De vrouwen op het managementniveau waren daar zwart. En ik merkte dat die andere witte vrouwen een zekere onderliggende subtiele houding hadden. Ze respecteerden de hogere status van die zwarte vrouwen niet. Ze konden het niet accepteren, een zwarte vrouw in een positie van gezag boven hun.'

De situatie klinkt bekend in de oren. Was het niet *Olga* die vertelde dat ze niet werd geaccepteerd in een leidinggevende positie? Ik vraag daarom aan Lorraine waaruit de arrogantie van die witte vrouwen nu precies bleek.

'Ik zal een voorbeeld geven. Het systeem waar ik werkte was zo georganiseerd, dat je, als je bepaalde ideeën had, die altijd eerst moest bespreken met degene die gelijk boven je aange-steld was. Er is dus een zekere hiërarchie die je moet volgen. Nu was er een bepaalde witte vrouw die dat niet deed. Als ze een idee of voorstel had, volgde ze niet de normale procedure. Ze zou dan naar een zwarte vrouw moeten stappen die boven haar stond. Maar omdat ze geen respect had voor deze zwarte vrouwen – ze vond dat de situatie andersom moest zijn en dat zij in hun positie had moeten zitten – kon ze dat niet accepteren. Ze negeerde deze zwarte vrouwen dus en ging naar iemand in een nog hogere positie om haar ideeën te presenteren. En dat was dan een witte man. Het was gewoon pure arrogantie dat ze zich niet wilde onderwerpen aan de persoon die normaliter de uiteindelijke beslissing neemt over haar voorstel.'

Dit soort racisme doet denken aan *Olga's* nachthoofd Γ die liever een niet gekwalificeerde witte leerling-verzorgster de medicijnen wilde laten uitzetten dan het overlaten aan Olga, de zwarte vrouw die daarvoor wel gekwalificeerd was. Net als in geval van nachthoofd D. vertelt Lorraine van andere vormen van subtiel racisme van de betreffende witte collega. 'In andere gevallen deden zich soortgelijke kleine incidenten voor. Echt kleine dingen als bijvoorbeeld: stel dat je van het kantoor weggaat de rest van de dag, om wat voor reden dan ook. De gebruikelijke beleefdheidsprocedure is dan, dat je dat even meldt. Zo van: "Ik ga weg en kom vandaag niet meer terug," of iets dergelijks. Nou, ze weigerde dat gewoon te doen. Ze ging dan gewoon weg.'

Ook in de Nederlandse situatie kwam racisme tot uiting in het negeren van de normale beleefdheidsregels. Lorraine verbindt het gedrag van deze specifieke witte vrouw met haar positie als lid van de dominante witte groep.

'Ze was één van die mensen die de neiging had vriendelijk te lachen, geen provocerende dingen te doen, maar wel kleine beledigende dingen. Dat deed ze vanuit de positie van pure arrogantie, die denk ik de meerderheid van de witte Amerikanen heeft. Het zit gewoon in ze, dat ze zwarten in een ondergeschikte inferieure positie willen zien.'

Kom je dit soort arrogantie ook tegen op straat of in de winkel?

'Hier op straat liep er een witte vrouw met wat bekertjes koffie of zo in haar handen. Ik liep er ook. Maar het punt was dat ze gewoon recht op me af liep en gewoon tegen me aan gelopen zou zijn. En dat hinderde me. Ik kom dat vaak tegen. Het is een soort houding die zegt: "Ik loop. Ik heb niets te maken met jouw ruimte. Ik loop gewoon tegen je op." Geen respect voor iemands lichaamsruimte. Dat doen ze, ja. Hier op de campus zie ik dat vaak. Of ze zijn gewoon grof. Zonder manieren gewoon over je heen reiken als je bijvoorbeeld in de rij staat in plaats van te zeggen "mag ik even" of "pardon mevrouw". Ik bedoel dus de hele gewone beleefdheid. Deze alledaagse racistische dingen zijn heel subtiel. Ze zijn niet altijd openlijk. Niemand die je naschreeuwt of zo. Maar het is er omdat het inherent is aan deze samenleving en heel geïnstitutionaliseerd.'

Ik ben erg geïnteresseerd in juist deze alledaagse subtiele vormen van racisme. Je leest er namelijk nooit over.

'Ik denk dat de meerderheid van de mensen het gewoon accepteert. Je komt het dagelijks tegen. Je komt het tegen in de krant, het is er op de televisie... Laatst stond ik in de rij om wat spullen op te halen. Er stond een witte vrouw vooraan en het was haar beurt naar voren te stappen. "Je moet naar dát loket toe", zei ik. Toen draaide ze zich om en sprak me heel snijgend aan. Ik antwoordde toen niet met woorden, maar liet haar door de taal van mijn gezichtsuitdrukking zien dat ik het niet leuk vond. Nou, toen ze haar spullen had opgehaald en ik de mijne verontschuldigde ze zich. Ik denk dat de meer-

derheid van de witte mensen eraan gewend is dat men dit soort dingen van hen accepteert. En wanneer je hen terechtwijst zijn ze erg verbaasd en van hun stuk gebracht omdat ze er zo aan gewend zijn dat de massa alles accepteert. Dus nu leer ik het ook aan mijn kind...'

Ik breng het gesprek terug op de campus en vraag hoe de situatie er voor zwarte studenten uitziet.

'Het is voor zwarte studenten moeilijk aan deze universiteit überhaupt te kunnen studeren. Want met hun beleid proberen ze doelbewust zwarte studenten te weren. Over het algemeen is er veel druk op de zwarte studenten. Een heleboel maken hun studie hier niet eens af. Ze halen het niet omdat men niet bepaald aandacht aan je besteedt. Ik bedoel, als je niet sterk genoeg bent alles in je eentje te doen... Niemand houdt je hier bij het handje. Je staat er echt alleen voor.'

Ik moet dan denken aan de universiteitsgids die ik die ochtend meteen had aangeschaft. Met verbazing las ik daarin de clausule dat de universiteit niet discrimineert op basis van ras, kleur, nationale afkomst, sekse of handicap. Het geeft een beklemmend gevoel zo'n verklaring. Zoiets als 'dat een elementair recht als de gelijkwaardige behandeling van etnische studenten zo weinig vanzelfsprekend is, dat het in de studiegids moet worden opgenomen'. Maar neem de Nederlandse onderwijsinstellingen. Gingen *Mavis* en *Carla* niet van school af omdat ze niet tegen die discriminatie konden? En ook *Ester* haakte af van de verzorgstersopleiding omdat ze niet tegen het gepest en gezeur kon. *Carmila* kon zich alleen door grote inspanning en stevig volhouden handhaven.

Het klinkt dan ook niet geheel onbekend als Lorraine over de universiteiten verder zegt: 'Ze zien zwarte studenten graag passief. Ik denk dat de universiteiten hier zwarte studenten gewoon links laten liggen.'

Ook met de vrouwen in Amerika praat ik over schoonheid, onze huidskleur en 'zonnen'. Aan Lorraine de vraag of het waar is dat zwarte vrouwen jaloers zouden zijn op witte vrouwen.

'Heb ik nooit van gehoord. Ja, als je aan zelfhaat lijdt en een minderwaardigheidscomplex hebt, dan kun je zo'n stelling

wel geloven. Maar ik heb zo'n gevoel helemaal niet en mijn kind ook niet. Ik heb haar altijd geleerd dat wij mensen van kleur prachtige mensen zijn. En we zien dat Amerikaanse witte vrouwen zwarte vrouwen sowieso alleen maar imiteren. Want als je kijkt naar de mode waarbij wij onze haren in natuurlijke stijl dragen dan zien we dat zij dat uiteindelijk overnemen en er hetzelfde als wij proberen uit te zien. Neem nou die witte filmster Bo Derek, die Afrikaanse vlechten probeerde te dragen. En op het moment dat zij dat had populariseerde ze dat kapsel, terwijl Afrikaanse vrouwen al eeuwen met zulk haar hebben gelopen. Dus je ziet dat ze alleen maar imiteren. En wat doen ze dan in de zomer: ze roosteren zich zelf bruin! Ik denk dat witte vrouwen jaloers zijn op zwarte vrouwen. We zijn mooie mensen. Onze bewegingen zijn gracieus. Ik denk dat witte vrouwen zich min of meer bedreigd voelen in de buurt van zwarte vrouwen. Want zwarte vrouwen zijn ontzettend aantrekkelijk in haar bewegingen en uiterlijk. En ik denk dat zelfs de meest racistische witte man, de meeste racistische schoft die er rondloopt wel stiekem bewondering heeft voor een zwarte vrouw.'

Denk je dat witten gelijk hebben, vraag ik ten slotte, wanneer ze zwarten overgevoelig noemen voor racisme?

'Daar geloof ik niet in. Ze willen je laten geloven dat racisme niet bestaat, zodat je zogenaamd overgevoelig bent als je niet wilt schikken en slikken. Ze willen ons dit doen geloven sinds de roerige jaren zestig en zeventig.'

De steeds rustig gebleven stem van Lorraine krijgt een woedende ondertoon: 'Ze willen ons doen geloven dat racisme niet meer bestaat. Want als je gelooft dat het niet bestaat, kun je er ook niet tegen vechten. Ik bedoel, dit idee wordt heel bewust gepropageerd. Je kunt het racisme niet verslaan als het niet bestaat. Niet? Dus als je dat idee maar de wereld instuurt en aan de zwarte massa verkoopt kunnen we er niet tegen vechten. Maar we weten dat het wél bestaat! Het is er in een andere vorm. In een meer venijnige vorm.'

Gloria G.

Gloria werkt op dezelfde afdeling als Lorraine en is directie-secretaresse. Met haar 23 jaar heeft ze al verschillende baantjes gehad. Ze heeft een warme lach en ontvangt me op de afdeling alsof ik het nichtje ben dat eindelijk een keer naar de Verenigde Staten is gekomen. Groot is de hilariteit als ik veel later eens vraag hoe het komt dat geen van de zwarte Amerikanen waarmee ik spreek het accent heeft dat je altijd op de televisie hoort. Er wordt me verteld dat dat soort 'zwarte taal' in Hollywood goed verkoopt.¹²⁴

Hoewel Gloria aan de ene universiteit werkt, studeert ze aan een andere universiteit. Toen ze zich daar jaren geleden inschreef was ze de eerste zwarte studente.

Hoe was het nu de enige zwarte te zijn daar?

'Het was moeilijk. Ik moest heel veel verborgen drempels bevechten. Ik vond de uitdaging op zich wel leuk, maar het was een harde noot in het begin. Ik bedoel, te beseffen dat men je ideeën gewoon afwijst alleen maar omdat je zwart bent.'

Kun je vertellen van één van de keren dat zoiets gebeurde?

'Ik probeerde een zwarte gastspreker te arrangeren. Ze hadden ons een maand toegezegd met alleen zwarte sprekers. Maar onverwacht werd die maand ineens teruggebracht tot één week. En dat deed pijn! Het was nota bene twee weken voordat alles zou zijn begonnen. Mij werd gezegd dat er niet voldoende geld was en dat het programma daarom tot een week gereduceerd moest worden. Wat kun je daar nu op zeggen? Ze liegen altijd over de begroting. Dat deed me de das om. Het was teveel voor me. Toen probeerde ik uit te vinden wat er werkelijk speelde. Was er één van de andere witte vrouwen – ze was erg op me gesteld – die tegen me zei: "Weet je waarom het programma is verkort, Gloria?" Ik zei: "Nee. Vertel het me maar." Toen zei ze dat dat kwam omdat het programma een grote zwarte groep bij elkaar bracht. Dat zou een teken zijn van kracht. En dat mocht niet gebeuren. Ik bedankte haar toen voor haar eerlijkheid en trok me terug. Het was echt een klap voor me. Dat soort barrières moest ik steeds bevechten. Het was niet zo openlijk als bijvoorbeeld zeggen: "Ik moet je niet omdat je zwart bent." Ze haten je

gewoon zonder opgave van reden. En dat kun je dan niet betwisten. Maar dat van het schrappen van het programma kwam het hardst aan.'

Wat heb je toen gedaan?

'De universiteit ligt in een prachtig plaatsje. Ik heb daar een tijdje gezeten. Ik keek naar de ondergaande zon. En ik huilde. Eerlijk waar, ik huilde en zat daar maar zo'n beetje. Ik voelde me verslagen. Toen ben ik naar huis gegaan en heb met mijn moeder gesproken. Ze legde me uit dat zij vroeger een soortgelijke ervaring heeft gehad. En ze zei tegen me dat dit gewoon een toets was voor het geloof in me zelf. Het was een les waar ik goede lering uit moest trekken.

Zodoende trok ik me dus terug en ging weer de volledige tijd studeren. Maar nu was ik bereid nog harder te vechten. Dat betekende het gewoon niet pikken als iemand in de klas iets onwaars zei over het zwarte ras. Het werd erg moeilijk. Misschien was ik ook alerter geworden, om het zo te noemen. Het had me meer bewust gemaakt. Veel mensen hebben daar negatieve associaties bij, maar het had me meer bewust gemaakt van de manier waarop de samenleving mijn positie gebruikt en dat ik meer aan langetermijnplanning zou moeten doen. Want ik vind niet dat ik iemands hielen hoeft te likken om wat ik wil gedaan te krijgen. Het heeft me een stuk harder gemaakt.'

Kun je iets meer vertellen over het alledaags racisme aan de universiteit?

'Het enige voorbeeld van racisme dat ik heb heeft betrekking op de keer dat ik me in probeerde te schrijven voor het doctoraalprogramma. Dat is niet het enige voorbeeld eigenlijk, maar wel het eerste ernstige.'

Gloria legt uit dat je je elk semester opnieuw moet inschrijven aan de universiteit. Afhankelijk van de behaalde cijfers wordt dan per keer beoordeeld of je verder aan het programma mag deelnemen. Elke student heeft dan ook een consultatiegesprek met de dekaan. Als Gloria hierover vertelt is het alsof ik *Carmila* weer hoor. Twee identieke ervaringen. De dekaan in Nederland en de dekaan in de VS die de zwarte studente ontmoedigden verder te studeren, terwijl het juist hun taak zou moeten zijn haar te stimuleren zich zover mogelijk te ontplooiën.

Gloria: 'Ik schreef mijn aanvraag en werd afgewezen. Aan de dekaan vroeg ik waarom. Ik zei: "Ik zit al zes maanden in dit programma en heb zes studie-eenheden met succes doorlopen. Waarom word ik nu niet toegelaten?" Toen zei hij: "Wij, het comité, dachten dat het 't beste voor je was enige praktische werkervaring op te doen. Dus piéker er maar niet over nu je doctoraal te willen doen. Kom over vijf jaar nog maar eens een keertje terug." Een studieadviseur die je ervan probeert te weerhouden hoger onderwijs te volgen: dat was grove discriminatie. Hij was wit... Ik bleef gewoon doorgaan naar school en ging naar een andere docent – ze zijn daar allemaal wit, de docenten en professoren. Toen ze zich realiseerden dat ze me gewoon niet konden afwijzen, kreeg ik een test voor een nieuwe aanvraag. Zei de docent dat mijn werkstuk niet zo goed was. Ik heb het toen ter beoordeling aan een andere docent gegeven. En die gaf er een acht voor. Maar het kostte me een jaar op en neer gehol elke week om het werkstuk te krijgen op de manier waarop die ene docent dat wilde. Tegelijkertijd liep ik ook college bij een andere docent. Toen ik bij hem een werkstuk inleverde zag hij mijn werkstijl voor het eerst. Maar hij had samen met die ene docent een werkkamer gedeeld. En toen hij mij mijn stuk teruggaf schreef hij erop: "Ik zie dat je schrijfstijl is verbeterd." De vraag die toen bij me opkwam was: wat voor schrijfstijl van me had ie dan, dat hij dit kon vergelijken? Weer zo'n wit iemand!

Als je een spreekbeurt moet houden in de klas, krijg je dat soort dingen ook. Het afgelopen semester hadden we onze spreekbeurten. Was er deze *brother* uit Nigeria. Hij gaf een voortreffelijke voordracht. Voor mij is het basisprincipe van zo'n spreekbeurtsessie dat iemand al zijn gegevens presenteert en dat er daarna een gedeelte is waarin er vragen kunnen worden gesteld. Maar de docent begon hem al na een kwartier te kritiseren. Ik heb hem toen onderbroken en tegen die professor gezegd: "Ik geloof dat ik best begrijp wat hij daar vertelt. Maar telkens als u hem onderbreekt raak ik de draad kwijt. Hou toch alstublieft op met al die interrupties. Ik verzoek jullie allemaal, klasgenoten, laat hem toch zijn voordracht afmaken." Tijdens de pauze hield de docent me even staande en zei: "Gloria, waarom moet je hem zo nodig bijval-

len?" Ik zei: "Hoezo, bijvallen?" Zei die docent: "Ik bedoel dat je me geen kans geeft om vragen te stellen." Toen zei ik: "Maar uw vragen worden misschien al vanzelf beantwoord in een verder gedeelte van zijn voordracht als u gewoon de tijd zou nemen om te luisteren!" Dit soort strijd voer je steeds met die docenten. Ik word er doodziek van, weet je. Het is geen openlijke discriminatie, maar discriminatie is het zeker wel. Het is vooroordeel, onnozelheid.'

Te lage cijfers geven, niet luisteren naar de bijdrage van de zwarte leerling, meteen met negatieve kritiek klaarstaan: allemaal voorbeelden van klein racisme, zoals ook de Surinaamse vrouwen in Nederland meemaken. De gevolgen van dit soort 'kleine' onbillijkheden kunnen ingrijpend zijn. Gloria merkt dan ook op: 'De meeste *brothers* en *sisters* worden gewoon weggevaagd.' Gloria gebruikt in dit verband een speciale uitdrukking. Ze spreekt van 'fazing out processes'. Hiermee bedoelt ze het elimineren, neerhalen en het achterwege houden van de steun die je nodig hebt om door de universiteitsjaren heen te komen.

'Er zijn verschillende van dit soort processen om je weg te krijgen, waar zwarte studenten zich soms niet eens van bewust zijn: bijvoorbeeld de toelatingsprocedure en het argument dat je schrijfstijl hen niet bevalt. Dat is één manier. Of als je dekaan je verkeerde adviezen geeft, dat is ook weer een manier. En je moet je er altijd van verzekeren dat je werkstukken acceptabel zijn: typisch Amerikaans of misschien internationaal gericht zodat men niet kan denken dat je radicaal of militant bent. Er zijn dus veel manieren waarop je kunt worden weggevaagd. En je moet er steeds bijwezen om te staan voor je zaak. Je moet steeds laten zien wie het sterkst is.' Ik informeer naar Gloria's arbeidsverleden. Ze noemt een lange rij banen op, variërend van kantoorwerk tot verkoopster.

Werd je geconfronteerd met racisme of witte arrogantie van cliënten?

'Toen ik verkoopster was gebeurde dat altijd. Het was dan van: "Hé hiero meisje. Ik heb alleen maar lunchtijd dus kom hier zodat ik kan betalen." Ik bedoel: noem me geen "meisje" wanneer ik een naamkaartje heb opgespeld! Het is of: "Al-

stublieft mevrouw” of “kan iemand me helpen?” Ik weet dat hun moeder hen heeft geleerd hoe ze iemand beleefd moeten aanspreken. Het was erg moeilijk voor me, dit soort publieke interactie, echt heel moeilijk.’

Er wordt weleens gezegd dat zwarte vrouwen jaloers zijn op het uiterlijk van witte vrouwen. Wat vind je daarvan?

‘O ja? Ik kan je zeggen dat ik niet kapot ben van zo’n uitspraak.’ En dan met een onder-ons-gezegd-en-gezwegen lachje: ‘Om heel eerlijk te zijn, ik vind witte vrouwen eigenlijk lelijk. Het is niet dat ze zich zelf niet zo kunnen opmaken dat ze er florissant uitzien. Maar zwarte vrouwen hebben het gewoon van nature. Ik denk dat ze jaloers kunnen zijn op mij! Want als dat niet zo was, waarom liggen ze dan de hele zomer in de zon om bruin te worden? Nu jij weer! Dus waar dat gezegde ook vandaan mag komen, je kan aan die persoon zeggen dat ik heb gezegd: stik maar! Want ik denk dat het andersom is. Ik heb zo’n jaloezie nooit gevoeld en om je eerlijk te zeggen: ik denk niet dat er één vrouw in mijn familie is die dat zo heeft ervaren. Wij geloven echt in wederzijdse ondersteuning thuis. Dus het spijt me. Ik maak me serieus zorgen om de zwarte persoon die dat gezegd kan hebben. Nooit van gehoord. Ja, van het omgekeerde wel. Want als je in de geschiedenis kijkt, zie je dat witte vrouwen altijd jaloers zijn geweest op vrouwen van kleur. Vrouwen van kleur presteren het hun witte mannen naar zich toe te halen zonder daar zelf een hand voor uit te steken. Dus je weet het maar nooit. Iets trouwens waar ik nog moet over nadenken is, dat ik veel beter met een witte man kan opschieten dan met witte vrouwen. Witte vrouwen proberen steeds je verbaal te vernederen. En dat stel ik helemaal niet op prijs.’

Kun je daar een voorbeeld van geven?

‘Iedereen hier op de afdeling weet dat Sojourner de directrice is. Mijn witte collega zegt laatst echter tegen een bezoeker dat Sojourner de coördinatrice is. Dat noem ik nu een lichte vorm van haar neerhalen. Ik heb ook een voorbeeld van iets dat pas geleden gebeurde. Ik was op de bank om een cheque te verzilveren. Zei de vrouw achter het loket: “Gééf me je rijbewijs!” (snauwende stem). Ik zeg: “Wat? Gééf me?” Ik zeg: “U kunt zich beter wat rustiger houden en vragen of ik

een identificatie wil laten zien.” Want, zo zei ik: “Wie weet kan ik niet eens autorijden!” Voor mij was het een vorm van vernederen, zoals ze tegen me sprak. Zo doe je dat toch niet, gééf me je rijbewijs? Ik probeer je voorbeelden te geven uit mijn eigen ervaringen. Het zijn van die subtiele dingen. Bijvoorbeeld vrouwen die tegen me zeggen dat ik te fel ben. Het is heel subtiel, want je moet altijd naar hun luisteren. Ze proberen altijd je onwaarheden te verkopen. En dan zijn wij het die hun heel tactvol moeten corrigeren, wat heel moeilijk is.’ Eén van de opvallende verschillen tussen de geïnterviewde Surinaamse en Afro-amerikaanse vrouwen ligt in de manier waarop ze met racisme-ervaringen omgaan. In Nederland leek niemand er met anderen over te praten. Aan Gloria vraag ik: *Praat je met je vrienden en vriendinnen over het racisme dat je tegenkomt?*

‘Ja. Vooral met mijn vriendinnen. Want we zijn vrouw en zwart, dus we krijgen de dubbele portie. En daarmee bedoel ik dus dat we ook seksueel kunnen worden lastiggevallen.’ Er is geen goede vertaling voor de specifieke uitdrukking hiervoor: ‘sexual harassment’.¹²⁵ Als ik aan Gloria vraag of ze dat weleens heeft ervaren zegt ze: ‘Nee. Ik heb mijn eigen vreemde manier om mannen af te wimpelen. Als zo iemand denkt dat ie zich smerig kan gedragen, nou, ik verzeker je dat ik wel een beetje smeriger kan zijn. En dat doe ik dan mooi met een vriendelijke glimlach!’

Bernice E.

Bernice is 30 jaar en werkt aan haar proefschrift. Haar specialisme ligt net als het mijne op het gebied van de interetnische relaties. Wanneer ik om kwart voor elf in de buurt van de universiteit een parkeerplaats probeer te vinden rij ik tevergeefs een paar blokjes om. Eindelijk vind ik een gaatje. De parkeermeter staat echter niet langer dan een half uur toe. Alleen al het oversteken van het enorme universiteitspark kost minstens een kwartier. Met mijn plattegrond in de hand ga ik langs de prachtige groene grasvelden, sla de ene na de

andere door hoge bomen geflankeerde laan in, afgewisseld door romantische bruggetjes en zonovergoten pleintjes. Dat is wel heel wat anders dan de universiteit in de Amsterdamse binnenstad.

Bernice kan helaas nog niet gelijk mee. De tijd dringt. We maken van de nood een deugd. Ze loopt mee terug naar de parkeerplaats. Het wordt mijn eerste interview in de auto; een oplossing die zo goed bevalt, dat ik die meerdere keren herhaal.

Kun je je herinneren wanneer je voor het eerst racisme hebt ervaren?

‘Ik was twaalf jaar oud. Wij zaten in de eerste geïntegreerde klas op de middelbare school in Oakland. Ik zat in de klas van de uitzonderlijk begaafde leerlingen.’

Bernice legt uit hoe het systeem werkte. De leerlingen werden ingedeeld in verschillende niveaus, al naar gelang hun intelligentie. Verder werden er elk jaar prijzen uitgereikt aan de leerlingen die in een bepaald vak de beste prestaties hadden geleverd. In vergelijking met Nederland is het Amerikaanse onderwijssysteem dus veel meer ingericht op het stimuleren en belonen van veel en hoge individuele prestaties.

‘We noemen het dus de begaafde klassen als je verder bent dan het gemiddelde niveau. Ik was één van de misschien drie andere zwarte leerlingen in die klas. Het punt was echter dat één van die witte kinderen aan de juffrouw zei dat ze niet naast een “nigger” wilde zitten. Het was de eerste keer dat iemand me ooit “nigger” had genoemd.’

Opgegroeid in een tijd van segregatiewetten had Bernice voordien altijd op een zwarte school gezeten. De eerste wetsbepalingen tot raciale integratie van de scholen dateren uit de tweede helft van de jaren vijftig. Witte Amerikanen hebben langdurig (en vaak met geweld) geprobeerd de schoolintegratie tegen te gaan.¹²⁶ Vooral de zwarte leerlingen van het eerste uur zijn daar de dupe van geweest. Soms heeft het hun zelfs het leven gekost. Ook Bernice werd direct geconfronteerd met de haat van witte leerlingen. Zoveel grofheid was ze geheel niet gewend. ‘Ik ben toen gewoon opgestaan en terug naar huis gelopen.

Mijn moeder heeft me toen heel beleefd weer afgeleverd en

mijn gedrag verontschuldigd, wat me buiten zinnen maakte van woede. Ze verontschuldigde zich dat ik zonder toestemming de klas was uitgelopen en waarschuwde me dat als ik nog een keer thuis kwam met zoiets onbenulligs er wat voor me zou zwaaien. En dat soort hardheid moesten zwarte ouders hun twaalf en dertien jaar oude kinderen bijbrengen. Je weet wel: Sticks en stones may break your bones, but names will never hurt you (stenen en stokken, breken je botten, maar schelden doet geen zeer). Het was gewoon moordend. Want het waren het soort dingen waar je niet tegen kon vechten. Die witten konden niet vechten. Als je met ze zou vechten, zou je ze helemaal in mekaar slaan. Dan zou je moeilijkheden krijgen. En je kon naar niemand toe met "iemand zegt van die lelijke dingen tegen me op school". Dus zij hadden de gelegenheid om ons "nigger" te noemen en meer van die dingen, terwijl wij nergens onze toevlucht konden nemen.'

Wat was het gevolg van racisme op jullie socialisatie?

'Een heleboel. Elk jaar waren wij met de overgang weer de eerste zwarten die in een bepaalde sectie kwamen. We waren dus de eerste zwarten met wie de leraren omgingen. Ze waren er niet op voorbereid zoals dat tegenwoordig het geval is.'

De situatie die Bernice vervolgens beschrijft heeft veel overeenkomst met de ervaringen van Surinaamse leerlingen; vaak ook de eerste zwarte leerlingen op een Nederlandse school. Bernice botste steeds op tegen het vooroordeel dat zwarten dom zouden zijn en tegen de onwil intelligentie in zwarten ook te erkennen.

'Er was altijd de frustratie dat je in wezen steeds tegen een muur opliep. Je wist dat hoe je het ook draaide of keerde, omdat je zwart was zou je geen betere behandeling krijgen. Neem bijvoorbeeld de kwestie met het hebben van een encyclopedie. We hadden die boeken thuis en ik gebruikte ze gewoon voor het maken van huisopdrachten. De docenten wilden echter vaak niet geloven dat ik wist hoe ik een encyclopedie moest gebruiken. Mijn vader en moeder hadden op de universiteit gezeten dus ik wist hoe ik een naslagwerk moest raadplegen. Maar ze beschuldigden me ervan dat iemand anders mijn stukken schreef.'

Werd ook *Carmila* er niet van beschuldigd dat ze haar stuk

niet zelf kon hebben geschreven?

Bernice: 'We hadden een schooltest en ik kreeg een prijs. Zaten ze te bekvechten en te zeuren over het feit dat een zwarte zo'n prijs kreeg. Het was allemaal goed en wel dat we een muziekprijs ontvingen of de sportprijs. Maar als het op algemene sociale kennis aankwam of de Engelse taal en kunst: hoe kon een zwarte dan mogelijkwijze beter scoren dan een witte? Ik merkte dat je als zwarte dubbel zo gekwalificeerd moest zijn, want je werd er altijd op aangevallen als je even goed scoorde als een witte. Ze gaven mij de wiskundeprijs. Later werden een paar andere zwarte studenten en ik geselecteerd voor een beurs aan de Harvard universiteit. Zo iets komt dan altijd in de krant. Het krantencommentaar was toen zo belachelijk.'

Bernice vertelt dan dat van hen net als van alle andere leerlingen wel werd vermeld dat ze voor de middelbare school waren geslaagd, maar niet dat ze een aanbeveling voor Harvard (niet de eerste de beste universiteit!) hadden gekregen. Normaliter wordt dat wel breed uitgemeten in de krant als het om witte leerlingen gaat.

'Wat er dan gebeurt is, dat men denkt: "We doen gewoon alsof we van niets weten." Het is of gewoon negeren of je wordt tot uitzondering gebombardeerd alsof je de enige slimme zwarte bent. Terwijl het gewoon een kwestie van omstandigheden is: je op de juiste tijd op de juiste plaats bevinden. Ik bedoel: ik ben op school teveel intelligente zwarte leerlingen tegen gekomen om niet te weten hoe de vork in de steel zit. De reden dat zij geen kans kregen is, dat men gewoon maar één of een paar zwarten erbij wil. Dat is wat die hele integratie voorstelt: als er wordt gezegd: "We willen hier zwarte leerlingen" bedoelen ze dat niet echt. Ze willen er dan alleen maar één of twee. Ik heb een paar jaar les gegeven. De school was dicht bij de universiteit, dus zaten er ook veel kinderen van professoren op. Maar er waren ook gewoon kinderen uit armere buurten. Werden de leerlingen getest om te zien wie het hoogste scoorde. Weet je dat dat kleine zwarte jochie uit mijn klas als beste uit de bus kwam? En dat al die ouders hun kind toen opnieuw getest wilden hebben! Ze wilden gewoon niet geloven dat ondanks de materiële luxe die ze hun eigen kinde-

ren verschaften zo'n zwart joch beter presteerde.'
Luxe en weelde brengt ons op het onderwerp koopkracht en winkelen.

Ervaar je racisme in winkels of op straat?

'Voornamelijk in winkels, ja. Men wil je gewoon niet van dienst zijn. Zij lopen langs je heen en helpen twee of drie andere mensen. En soms, afhankelijk van hoe ik me voel, dien ik een klacht in. Zo hebben ze weleens een berisping gekregen. Wat ze dus in wezen doen is je gewoon negeren. En vaak gaan ze er ook vanuit dat je omdat je zwart bent wat je ook mocht willen toch niet kunt betalen. En dan nemen ze je automatisch mee naar de goedkopere produkten. Ook al weet je zelf heel goed wat je wilt, zij gaan uit van hun vóóronderstelling en dat is dat je je de dingen niet kunt permitteren. Ik bedoel, ze schatten je onmiddellijk in. Stel dat je sieraden wilt, dan lopen ze gelijk naar de toonbank en niet naar het spul achter vitrines. Zulke kleine dingen zijn soms erg vervelend. Ik ging bijvoorbeeld om een horlogeband. Ze wijzen dan op iets, zo van "hier hebt u wat". En ik zei: "Moet je luisteren, ik wil een zilveren Seiko bla-bla-bla- enzovoorts." Als je goed weet wat je wilt en daarnaar vraagt, dan doen ze het wel.' Interessant genoeg is dit precies het tegenovergestelde van wat de Surinaamse vrouwen vertelden: meteen op je afkomen en juist de witte klanten laten staan. (Over vooroordelen over de potentiële koopkracht van Surinaamse klanten hadden de Surinaamse vrouwen overigens niets vermeld.)
Als ik Bernice vertel over het winkelpersoneel dat op Surinaamse klanten komt aangesneld zegt ze: 'Ja goed. Dat heb je ook wel, maar een heleboel winkels hier hebben ontzettend veel veiligheidsagenten. Ik zal niet zeggen dat het onmogelijk is in winkels te stelen, maar het wel of niet stelen is gewoon een andere zaak. Waar ze in de eerste plaats in geïnteresseerd zijn is, dat je misschien wel weer weggaat, zodat ze je niet hoeven te bedienen. Ik heb gemerkt dat men je in veel winkels gewoon niet binnen wil omdat je zwart bent. Ze willen niet dat je daar binnen wordt gezien, want ze kunnen ervan worden beschuldigd de zwarte bevolking van dienst te zijn of zo. Ik ervaar echt meer het omgekeerde, dat je zo ontmoedigd raakt dat je maar weggaat. Want eigenlijk weten ze bliksems-

goed dat ze je van dienst moeten zijn. Maar het is moeilijk zulke dingen aan te pakken. Je moet er echt voor gaan zitten om te bedenken hoe je daarmee omgaat.

Iets wat ook heel moeilijk kan zijn is het vinden van een woning. Ik ben in buurten geweest waar zo iemand me vertelt dat een tweekamer woning zeshonderd dollar is. En dat is echt buiten alle proporties. Maar het is bedoeld om me ervan te weerhouden zelfs maar te komen kijken.'

Op dit punt is het relevant weer even terug te gaan naar *Mavis* in Amsterdam, die ook te maken kreeg met impliciete discriminatie afkomstig van de mevrouw van het woningbureau die deed alsof ze Mavis niet eerder gesproken had toen aan de telefoon. Mavis geeft aan dat ze liever had dat die vrouw op een andere manier had gereageerd: 'Had ze maar veel overdreven wat de kosten betreft, want ze wist wat ik wou, dan had ik zelf wel nee gezegd. Maar niet tegen me gaan zeggen dat ze niet met mij heeft gesproken. Dat vond ik echt heel erg.'

Het punt is, dat Mavis dan niet zou hebben geweten dat ze in feite was gediscrimineerd. Zoals Bernice echter laat zien, worden zelfs de meest bedekte trucjes om zwarten te discrimineren op een gegeven moment doorgeprikt.

Bernice: 'Er zijn ook andere manieren. Bijvoorbeeld in de buurt waar ik nu woon, wordt eigenlijk een soort raciale getalsverhouding gehandhaafd, die bepaalt hoeveel zwarten, chicano's en witten ze willen. En ik weet het. Want als je zo binnenstapt bekijken ze je. Het is altijd: "Geen woningen beschikbaar". Maar dan kun je je aanvraag daar achterlaten en misschien dat ze je de volgende dag dan opbellen. Er zijn dus allerlei ongeschreven manieren waarop men je kan discrimineren. Je kunt er ook niets aan doen. Want "niet beschikbaar" op het bordje betekent gewoon "niet beschikbaar". En ja, wie weet bellen ze je toch nog op. Ze doen dus een heleboel van die dingen en dat komt door de Californische discriminatiewetgeving. Er zijn verschillende rechtszaken geweest, dus is men steeds subtieler geworden. Maar hoe subtieler men wordt, hoe meer je je bewust wordt en hoe verfijnder je vermogen wordt te signaleren wat ze allemaal doen.

Maar zoals ik al zei: wat ik vertelde is gewoon één van die

manieren. Ik herinner me bijvoorbeeld dat we ergens naartoe gingen voor een woning en ze aan mijn man vroegen of hij zijn rekeningen wel betaalde. Natuurlijk gaat hij "ja" zeggen. Maar wat is het eigenlijk voor onzin om zoiets te vragen wanneer het de gewoonte is dat de financiële huishouding van elke huurder eerst wordt gecontroleerd voordat ze aan je verhuren. Het was echt dat soort vraag, weet je. Natuurlijk wilden we daar niet meer blijven. Alleen maar om de manier waarop die vrouw de zaken met ons afhandelde. Nu bleek het achteraf na wat beter rondkijken sowieso niet het soort buurt te zijn waar we wilden wonen – veel mensen die midden op de dag gewoon maar wat buiten hingen en zo. Maar het punt is die verschillende behandeling, die je als zwarte automatisch moet ondergaan. Ik weet zeker dat ze die vraag niet aan witte mensen stelden die daar binnenkwamen. En er was echt niets – behalve dan onze zwarte gezichten – wat ons onderscheidde van elke willekeurige witte persoon daar. Dit is één van de problemen waar je als zwarte mee geconfronteerd wordt. Je moet er niet alleen gedistingeerd uitzien, maar allerlei extra pluspunten proberen te krijgen. Ik bedoel, je moet in een chique auto rijden en een duur horloge dragen of een grote diamant aan je vinger. Het zijn kleine dingen, maar de mensen schatten je in en geven je pluspunten voor je verschijning en laten die weer tellen bij de algehele beoordeling die ze van je maken.'

Bernices echtgenoot is afkomstig uit Nigeria. Het onderwerp dat we naar aanleiding hiervan aansnijden is belangrijk omdat Bernice treffend laat zien wat het betekent van jongs af aan op te groeien in een overwegend witte samenleving. Ze contrasteert haar ervaring met die van haar man die – net als de Surinaamse vrouwen – in een samenleving is geboren en getogen waar witte mensen qua aantal hooguit een kleine minderheid vormden.

Is er verschil in de ervaring die jij hebt met racisme in vergelijking met de ervaring van je man?

'In de eerste plaats is hij een buitenlander. Het is dus een vreselijke schok voor hem op deze manier behandeld te worden. Ik denk dat het verschil is, dat ik ben opgegroeid in een zwarte omgeving. Ik bedoel, we zijn beiden opgegroeid in een

zwarte omgeving, maar ik wist altijd dat de witten dicht in de buurt waren. Hij heeft die druk nooit gehad. Dus hij vindt het denk ik moeilijker ermee om te gaan. Ik weet tenminste van de ene rol naar de andere over te stappen. Hij kan dat niet. Hij weet niet eens wat ze van hem willen. Maar ik zie wel degelijk dat hij anders behandeld wordt, in de zin dat ze zodra hij zijn mond open doet en ze dat vreemde accent horen, bereid zijn zich tegenover hem gewilliger te gedragen dan tegenover mij. Want hij is geen zwarte Amerikaan en ik ben dat wel.'

Wat bedoel je precies met dat rol wisselen?

'Neem de professoren op de universiteit. Ze zijn allemaal wit. Ik moet ten opzichte van hen een bepaald voorkómend gedrag ten toon spreiden. Ik bedoel, bepaalde soort omgangstaal met ze hebben. Er zijn dingen die ik me zelf moet aanleren voordat ik als gelijke aan de witte tegenpartij om informatie of zo kan vragen. Ik kan niet binnenstappen en zeggen: "Zeg, ik wilde graag dit of dat hebben." Nee. Je moet eerst van alles horen over hun kinderen en je moet weten welk boek ze onlangs hebben gelezen. Ik moet weten waar ze de laatste tijd zoal mee bezig zijn en een formeel praatje met ze houden. Terwijl, neem jou en ik. We zitten hier en kunnen beginnen te praten. We hebben veel gemeen waar we gelijk over kunnen praten. En we hoeven dat niet van te voren woordelijk vast te stellen. Ik merk dat ik als ik met mijn professoren moet praten steeds van voren af aan van alles moet opbouwen. Met zwarten is dat anders. Het proces van: "Hé, je weet nog wel wie ik ben hè? Ik ben Bernice en ben daar en daar mee bezig" verloopt anders wanneer je met witten praat. Met witten moet ik voorzichtig zijn met wat ik zeg en hoe ik het zeg. Ik heb vroeger twee zwarte professoren gehad dus ik kan eigenlijk zelfs vergelijken. Het is belangrijk de gesprekken met je docenten een beetje een persoonlijk karakter te geven. Daar kunnen ze wel of niet in meegaan. Ik merk dat zwarte professoren zich wél openstellen. Zij vragen me ook hoe het met mijn dochter gaat en met mijn man. En je krijgt dan een soort dialoog van wederzijdse uitwisseling. Dat overkomt me nooit met witte docenten, tenzij er een rampzalig iets gaande is. Het is gewoon gebrek aan belangstelling. Ik heb gezien hoe witte mannen met hun echtgenotes binnen-

kwamen en dan was het "dit is die en die, dit is mijn vrouw en Jim doet zulk goed werk, we zijn zo blij hem als collega te hebben" enzovoorts. Mijn man kwam naar binnen en ze konden geen woord uit hun strot krijgen! Het was echt een koude douche voor me. En voor mij zijn dat toch de normale beleefde omgangsvormen. Ze konden het gewoon niet aan. En dat is herhaaldelijk voorgevallen.'

Hoe is het nu voor jou om als zwarte vrouw aan de universiteit te werken en te promoveren?

'Kijk eens naar de boeken en de films en je komt het volgende stereotiepe beeld tegen: de zwarte vrouw is of een "mammy" – dat wil dus zeggen die veel te dikke, overdreven beschermende soort figuur – of ze is zo'n sexbom. Nu proberen ze altijd uit te vinden welke van de twee jij bent, naast de vraag hoe je als persoon bent. Je wordt dus altijd gemeten naar die dubbele standaard. En je hebt van die mensen die echt van je verwachten dat je in één van de twee stereotiepe beelden past. Het is in het ene passen of in het andere. Geen middenweg, weet je. En wij zwarte vrouwen hebben hier een geschiedenis waarbij het feit dat een zwarte vrouw verkracht wordt nooit op dezelfde manier wordt gezien als wanneer een witte vrouw verkracht wordt. Want wij krijgen altijd te horen dat we er wel om gevraagd zullen hebben.'

Nadat Bernice heeft uiteen gezet hoe het racisme doorwerkt in subtiele omgangsvormen komt ze net als bijna alle geïnterviewde vrouwen op de geschiedenis van de onderdrukking die Afro-amerikaanse vrouwen al eeuwenlang meemaken. Trots vertelt Bernice dan van de zwarte vrouwensteungroepen die al jaren – nog voordat de witte vrouwenbeweging dat soort dingen ging doen – draaien.

'Nu we het over vrouwen hebben wil ik je nog één ding vertellen. Wat we hier hebben – en ik hoop echt dat je de kans krijgt dat mee te maken – zijn zwarte vrouwensteungroepen om ons te helpen omgaan met racisme en dat soort dingen. We komen bij elkaar en delen onze ervaringen. Je hoeft je dus nooit geïsoleerd en vervreemd te voelen. En we helpen elkaar strategieën te bedenken over hoe je iets aanpakt. We kwamen al in een heel vroeg stadium bij elkaar. Eerst was het om uit te wisselen waar je de beste spullen kunt kopen, of we ruilden

kinderkleding met elkaar. Zo van "het is mijn kind nu te klein, dus neem jij het maar". We begonnen op dat niveau en verschoven al heel snel naar meer academische discussies en de vraag hoe binnen de wetenschap te kunnen overleven. We zetten een telefoondienst op en namen contact op met andere zwarte vrouwen als ze hier aankwamen. We nemen contact met elkaar op als er een noodsituatie is, zoals in het geval dat ik een keer meemaakte. Eén van mijn docenten wilde mijn werkstuk maar niet goedkeuren. Ik had er van alles aan gedaan en begon op een gegeven moment te vermoeden dat het racisme was. Dus begonnen we een strategie uit te stippelen: wat nu verder te doen? Nu was er een vrouw die rechten studeerde en die adviseerde me het volgende: neem je werk mee naar een paar andere docenten, vraag om commentaar en ga daarmee weer terug naar die eerste docent. En dat heeft geholpen. Hij heeft het toen goedgekeurd. Het was eigenlijk iets dat die vrouw twee of drie jaar geleden ook had meege maakt. Dus we hebben zo'n netwerk van wederzijds met elkaar delen en het is echt heel belangrijk. Want we lopen op tegen seksisme en tegen racisme. Het helpt ons die ervaringen te verwoorden en erover te praten. En het stimuleert anderen ook te zeggen: "O ja, zoiets herinner ik me ook wel. Ik heb het toen zo en zo aangepakt!" We hebben overal wel oplossingen voor, al was het alleen maar dat we elkaar gewoon stevig bij de hand houden.'

Audrey T.

Als ik bij Audrey aanbel wordt tot mijn verbazing de deur open gedaan door een jonge vrouw met roze wangen en donkerblond haar.

'Leuk dat je me komt interviewen. Je komt uit Amsterdam hè? Ik ben nog nooit in Europa geweest. Kom toch binnen. Jeff, kom je even kennis maken? Dit is Philomena – heb ik je naam zo goed uitgesproken? – en ze komt met me praten. Had ik vanmorgen over verteld, weet je nog. Nou, dit is Jeff, mijn man. Jeff haal jij even wat te drinken voor ons? Ga je

mee, dan gaan we in de slaapkamer zitten.' Audrey verstaat de kunst me onmiddellijk het gevoel te geven 'thuis' te zijn. Het wordt een heel intensief gesprek, waarover ik later in mijn werkboek zal schrijven: 'Het noemen van het woord racisme werkte als het opendraaien van een kraan waar met een regelmatige stroom informatie uit vloeide. Ik was soms zo overonderd en zo in de ban van het gebeuren, dat ik vergat dat ik daar als interviewster zat.'

Audrey is 25 jaar. Ze heeft haar doctoraal sociologie nog geen jaar geleden gehaald. Op het moment is ze docente op een middelbare school.

'Tijdens de lunch zitten we altijd in een grote zaal. Het is grappig, maar pas vandaag is het me opgevallen – misschien omdat ik aan dit interview zat te denken – dat alle zwarte docenten aan één tafel zitten en de witte docenten aan de andere tafels.'

Audrey vertelt dan dat de verhouding tussen de zwarte en witte docenten wat gespannen is. Dit is voornamelijk het gevolg van de positieve discriminatie die de witte docenten steeds ten deel valt.

'Stel dat een zwarte docent hier al tien jaar les geeft en een witte docent pas vijf. Als er dan een nieuw hoofd of subhoofd moet worden benoemd heeft die witte docent toch meer kans daarvoor in aanmerking te komen. Voor een etnische docent, vooral een zwarte, is het heel moeilijk hoger op te komen. Je moet niet alleen ervaring hebben, maar ook meer gradaties om een positie te krijgen die een witte docent met minder kwalifikaties en minder ervaring ook zou krijgen.'

Heb jij discriminatie ervaren op de arbeidsmarkt?

'Ja zeker. Ik denk dat ik heel vaak gediscrimineerd ben. Het is alleen zo, dat ik me dat pas gaan realiseren toen ik wat ouder was. De eerste keer waarvan ik me herinner dat ik gediscrimineerd werd is toen ik als lokettiste werkte op een bank. Het lijkt alsof men zich al vanaf de eerste dag dat ik daar werkte bedreigd voelde. Ik was iemand die bereid was hard te werken en ik kon goed opschieten met de mensen. Mijn cliënten wilden soms liever langer wachten totdat ik ze kon helpen dan naar een ander loket te gaan. Dat bracht een heleboel jaloezie en afgunst.'

Audrey moest daar haar proeftijd nog volmaken. Wat ze dan vertelt doet erg denken aan de ervaring van *Joan* die ook met een gediscrimineerd werd tijdens haar proeftijd en uit pure ellende maar vroegtijdig is weggegaan. Ze werd steeds extra gecontroleerd. Joan zou waarschijnlijk veel herkennen als zij Audrey kon horen zeggen: 'Mijn cheffin maakte het me erg moeilijk. Ik hoefde maar een vergissing te maken, zelfs een hele kleine vergissing, of ze maakte er een hele ophef van. En als ik misschien dertig seconden te laat binnen kwam na de lunch kreeg ik een hele tirade over me heen. Terwijl andere werknemers rustig een kwartier of twintig minuten te laat konden komen. Dan maakte ze er gewoon een grappige opmerking over. Ik heb dus erg veel discriminatie ondervonden van deze cheffin. Uiteindelijk ben ik er maar weggegaan. Het was teveel stress voor me. Het kwam gewoon zover, dat ik me ongelukkig voelde op mijn werk. Bovendien wilde ik weer gaan studeren. Ik vond toen een andere baan waar men waardering voor mijn werk kon opbrengen. Want in dat vorige werk probeerden ze me helemaal te vernietigen. Ze wilden me daar kwijt.'

Ben je ook in andere werkkringen gediscrimineerd?

'Nog niet. Ik ben pas een half jaar geleden afgestudeerd, dus dit is mijn eerste baan in mijn beroep. Ik werk nu al drie maanden op deze school en begin langzaam aan mijn weg hogerop te zoeken. Maar weet je wat het is, *Philomena*, het lijkt alsof de problemen pas beginnen wanneer je hogerop wilt komen. Zolang je daar beneden blijft is het prima. Dan zijn ze erg in me geïnteresseerd. Maar zodra ik met goede ideeën aankom beginnen de problemen. Het is dan: "Gaat ze me wegconcurreren? Wordt zij misschien de projectleidster dit jaar?" Dit is waar ze meestal problemen mee hebben. Maar dat heb ik nog niet ervaren in deze baan. Alle discriminatie die ik heb meegemaakt gebeurde toen ik op school zat en op de universiteit. Ja, op de universiteit. Als ik ergens discriminatie heb ervaren is het daar wel!'

Het is alsof ik *Carmila* hoor praten, steeds opbotsend tegen muren van onwil en agressie omdat zij, een zwarte vrouw, die hoge opleiding wilde volgen. Aan Audrey vraag ik hier wat meer over te vertellen.

'Nou goed. Ik ben mijn hele leven tussen zwarte mensen opgegroeid. Toen ik op de universiteit kwam, kreeg ik voor het eerst dagelijks te maken met zoveel witte mensen in zo'n groot instituut. Ongeveer één procent van de studenten was zwart, toen ik er aankwam. Ik geloof dat het nu zelfs minder dan één procent is, trouwens. Maar ja, voor het eerst van mijn leven maakte ik dus mee wat het was de enige zwarte te zijn in de klas. Ik maakte interacties mee met docenten die zonder meer dachten dat ik inferieur was. Veel van die discriminatie berustte in wezen dus op het feit dat mijn docenten eraan twijfelden of ik wel zou kunnen meekomen en concurreren met de witte studenten. Ik zal je daar een heel goed voorbeeld van geven. Ik ben afgestudeerd op een scriptie over kindermishandeling. Nu was het zo, dat ik een negen kreeg voor het onderzoeksvoorstel, op basis waarvan ik de scriptie zou schrijven. Maar eronder stond geschreven, en ik citeer: "Dit is een uitstekend onderzoeksvoorstel. Ik ben erg benieuwd naar de uitwerking ervan." En toen stond er verder: "Heb je dit helemaal alleen gedaan of heeft iemand je ermee geholpen?" Met andere woorden, je kunt het onmogelijk zelf gedaan hebben, daar ziet het er gewoon veel te goed voor uit. Nee. Kan echt niet. Je móet geholpen zijn. Ik las zo dat commentaar, maar ik realiseerde me pas een jaar later – let wel, een heel jaar later – wat er gaande was. Dat was toen ik het eindrapport schreef. Voor de eerste twee opdrachten kreeg ik een negen en een tien. Nou goed. Nu wilde die man niet dat ik een etnisch onderwerp aan de orde stelde. En waar mijn onderzoek eigenlijk over ging was kindermishandeling te relateren aan culturele verschillen ten aanzien van orde en discipline. Hij wilde helemaal niet dat ik er op die manier tegenaan keek. Ik kan je zeggen dat ik gedurende mijn hele studietijd altijd heb moeten doen wat de docenten wilden dat ik deed. Nooit kon ik iets voor me zelf doen. Ik heb toen toch doorgezet. Daar ben ik voor gestraft. Ik kreeg een zes voor mijn eindverslag. Hij zei dat hij het een afschuwelijk stuk vond, het slechtste stuk werk dat hij ooit in handen had gehad.'

Audrey wordt ervoor gestraft dat ze als zwarte studente een onderwerp vanuit haar (politieke) betrokkenheid bestudeert. *Carmila* werd, zoals we ons herinneren, ook met straf (een te

laag cijfer) bedreigd toen ze tijdens een tentamen opkwam voor etnische groepen in Nederland.

Audrey krijgt te horen dat ze van geluk mag spreken dat het haar laatste opdracht is voordat ze afstudeert. Anders, zo zei die docent, had hij haar gewoon een onvoldoende gegeven voor die scriptie.

‘Wat er gebeurde is, dat die docenten wél een kopie wilden houden van mijn scriptie. Ze hadden er zo’n hekel aan, maar een kopie wilden ze wel hebben. Misschien gaan ze het zelf nog een keer gebruiken. Want ik kwam erachter dat mijn benadering van kindermishandeling uniek was. Niemand had zulk onderzoek eerder gedaan. Dat was ook de reden waarom ik eraan begon. Ik heb van alles nageslagen, maar niemand had dit soort onderzoek eerder gedaan. Hoe dan ook, dit was één van de ergste dingen die ik ooit heb meege maakt. Het deed me echt pijn, omdat ik voor het eerst in mijn leven iets deed dat ook betekenis had voor zwarte mensen, iets waarvan ik leerde en waarmee ik anderen verder kon helpen. En ze braken het gewoon af.’

Hoe was je contact met de witte studenten?

‘De studenten stonden niet open voor je. Je kon alleen iets met ze te maken hebben als je er zelf om vroeg, bijvoorbeeld omdat je ze nodig had. Neem studiegroepen bijvoorbeeld. Ze vormen hun eigen groepjes nog voordat jij als zwarte student zelfs de kans hebt te vragen mee te doen. Het kwam er dan op neer dat je in je eentje moest werken.’

Het is alsof het *Carla* is die hier praat over haar ervaringen met Nederlandse studenten op de sociale academie: de vriendinnen die mekaar opzochten. Zij die steeds alleen overbleef en niemand die haar vroeg bij hun in de groep te komen. Niemand met wie ze contact kon hebben.

Heb je weleens heel subtiel racisme ondervonden?

‘Ja. Bijvoorbeeld met de beurs die ik had. Als je minder dan een acht krijgt, loop je de kans je studiebeurs te verliezen. Ik had één zes en kreeg een brief dat mijn beurs zou worden ingetrokken. Ik ben er toen naar toe gegaan om te vertellen dat ik wist dat ik die studie goed kon volgen. De dekaan, die wit was, zei toen alleen: “Ik weet heus wel dat je hard werkt, maar er zijn heel wat studenten die wel kunnen presteren wat

er van ze gevraagd wordt op doctoraal niveau. En zij kunnen dit geld best gebruiken." Met andere woorden: eerlijk gezegd, je hoeft het niet te proberen, want je kunt het gewoon niet. Waarom zouden we je dan verder subsidiëren. En dit was waarschijnlijk één van de dingen die heel subtiel zijn. Maar ik wist dat soort dingen gewoon niet. Het duurde echt een tijdje voordat ik doorhad wat er allemaal gebeurde.'

Howe komt het dat je je dat niet meteen realiseerde?

'Ik was nog nooit in een wit instituut geweest. Kijk, mijn moeder is Poolse. Daar is ze opgegroeid. Mijn vader is zwart en Indiaans. Toen ik ouder werd en de overwegend zwarte omgeving verliet om een overwegend wit instituut binnen te stappen was ik nog nooit in mijn leven omgegaan met mensen van dat kaliber. Ik bedoel, ik zou niet eens aan het bestaan van discriminatie denken. Want thuis hadden we er nooit over gesproken.'

Audrey is de enige zwarte vrouw die van huis uit geen kennis over racisme in haar opvoeding heeft meegekregen. Wellicht komt dit doordat haar moeder wit is en bovendien niet in de Verenigde Staten is opgegroeid (ik heb daar echter niet concreet naar gevraagd).

'Hoewel mijn ouders zelf wel het een en ander moeten hebben doorgemaakt met racisme probeerden ze het voor ons te verbergen. Want het was iets naars. Ik wou dat ze me erover ingelicht hadden. Waarschijnlijk had ik het dan allemaal ook geweten. Ik was dan beter opgewassen geweest tegen het racisme. Nu ik een baan heb kan ik als ik discriminatie ervaar dat gelijk thuis brengen. Ik denk dat ik er nu ook beter mee kan omgaan. Op de universiteit wist ik gewoon niet wat ik ermee aan moest. Ik had het zelf niet eens door als ik gediscrimineerd werd.'

Ervaar je racisme in winkels, op straat, of in restaurants en dergelijke?

'Ja. Kijk, Berkeley is een tamelijk welvarende stad. Er is hier veel weelde. De meeste kinderen die hier naar de universiteit komen zijn buitengewoon rijk. Het is duidelijk dat de meeste zwarte studenten die hier studeren dat alleen maar kunnen omdat ze een beurs hebben. Witte kinderen daarentegen hebben ouders die niet alleen de universiteitskosten betalen,

maar ook nog een toelage geven. Laatst stapte ik een winkel binnen om een lange broek te kopen. Ik was daar voor het eerst. De broek moest denk ik een dollar of zeventig hebben gekost, maar was afgeprijsd tot vijfendertig dollar. Ik nam hem dus meteen mee en loop naar de winkeldame. Zegt ze: "Ik kan je deze broek niet verkopen, want iemand heeft aan het prijskaartje gezeten. Deze broek kost niet vijfendertig, maar zeventig dollar. Ik weet niet wie die prijskaart kan hebben verwisseld, maar ik heb de indruk dat het zo juist moet zijn gebeurd." Toen zei ik: "Insinueert u nu dat ik die prijs heb veranderd?" Zei ze: "Ik weet niet wie het heeft gedaan. Ik zeg niet dat ú het hebt gedaan, maar iemand." Toen zei ik: "Moet u luisteren, als ik het me niet kon veroorloven bij u te kopen, stond ik hier niet. Het kan me niet schelen hoeveel die broek kost. Als ik hem wil hebben – en ik kan het me veroorloven – dan koop ik hem toch gewoon." Vroeg ze me of ik hem nog steeds wilde voor die zeventig dollar. Toen heb ik gezegd: "Nee dank u. Ik ga wel naar de winkel hiernaast om hem te kopen." Dat heb ik toen gedaan. Het was daar bovendien geloof ik twee dollar goedkoper. Ze dacht echt dat ik die prijskaart had veranderd. Ik ben niet woedend geworden of zo. Maar ik laat me er niet van beschuldigen met het prijskaartje te hebben geknoeid. Ik heb niet gevloekt, werd niet kwaad. Ik zei alleen maar: "Nee dank u. Ik hoef die broek niet." Want ze verwachten gewoon dat je boos wordt en agressief. Ze denken dat zwarten zich niet kunnen beheersen en erg agressief worden. Het shockeert ze dan juist als je niet agressief wordt.'

Zit het altijd in je achterhoofd dat je kunt worden gediscrimineerd als je zo aan het winkelen bent?

'Ik heb er nooit zoveel aan gedacht als tegenwoordig. Als je eenmaal weet dat het bestaat is het alsof... Soms vraag ik me af of ik er paranoïde over ben. Want neem nou die baan waar ik een keer op heb gesolliciteerd. Ze zijn zo onder de indruk van een zwarte vrouw die in driedelig pak aan komt zetten met een keurige aktetas, rechttop gaat zitten en de zaken goed formuleert, dat ze meteen manieren zoeken om je te ontmoedigen.'

Audrey vertelt dan van de keer dat ze een sollicitatiegesprek

had van wel anderhalf uur. Daarna werd er meteen naar een overzicht van haar studieresultaten gevraagd; volgens haar normaliter het teken dat je erg veel kans maakt die baan inderdaad te krijgen. Ze nam een dagje vrijaf om de gevraagde universiteitsstukken en de studiekaart van haar middelbare school op te halen. Ze onderging een hele 'credit check', zoals ze dat noemt. Haar achtergrond, alles werd nageplozen.

'Het was maandag en ze zeiden dat ik woensdag bericht zou krijgen over de uitslag. De week ging voorbij. Niemand belde. Toen heb ik natuurlijk zelf gebeld en gevraagd of ze al een beslissing hadden genomen in verband met de vacature. Antwoordde hij dat ze nog het één en ander wilde uitzoeken, maar dat hij binnen een paar dagen wel terug zou bellen. Er ging weer een week voorbij. Nog steeds had ie niet gebeld. Uiteindelijk heb ik toen zelf weer opgebeld. Komt hij zeggen dat het kantoor wordt overgeplaatst naar San Francisco, of dat voor mij een bezwaar zou zijn. Wat mij betreft is het prima, zei ik toen. "Oké, bel me dan morgen terug voor de uitslag," zei hij toen. Toen ik de volgende dag belde was hij de hele dag afwezig. Ik belde toen de volgende dag weer op om te horen dat hij van gedachten was veranderd. Bij nader inzien wilden ze toch maar geen nieuw personeel in dienst nemen.' Voordat Audrey verder gaat is het belangrijk te vermelden dat het in de Verenigde Staten veel meer dan in Nederland geaccepteerd is met de rechter te dreigen indien een ander inbreuk heeft gemaakt op je rechten. Uitspraken als 'ik ken mijn rechten heel goed' en 'ik laat je vervolgen' zijn niet ongebruikelijk voor de 'gewone' burger en consument.¹²⁷ Zoals Bernice al vermeldde is vooral in geval van potentiële discriminatie de wet een 'stok achter de deur.'

Audrey: 'Wat er eigenlijk gebeurde is, dat ik de vergissing maakte de zaak niet verder aan te houden. Ik bedoel, ik had er al zoveel voor gedaan. Drie weken wachten, al mijn papieren bij elkaar halen, vrijaf nemen voor het sollicitatiegesprek. En dan krijg ik dit! Mijn moeder, mijn vriendinnen, mijn vriend, iedereen zei: "Je had naar zijn chef moeten vragen. Je had een aanklacht moeten indienen." Maar ik was zó boos! Ik was zo gekwetst, dat ik een paar dagen helemaal terneergeslagen was. Ik baalde zo erg van die man, dat ik hem niet meer heb

teruggebeld. Maar ik had er een zaak van moeten maken. Ik had hun bedrijf voor schut moeten zetten. Ik bedoel, niet eens een brief, absoluut niets hebben ze van zich laten horen. Maar ik heb er niets aan gedaan. Ik heb het maar gewoon gelaten voor wat het was. Daar heb ik verkeerd aan gedaan. Als zoiets nu weer zou gebeuren zou ik er echt een zaak van maken. Maar ik denk dat ik toen niet kon geloven dat de wereld er echt zo uitzag. Ik was in dat opzicht zo naïef. Het leert me in ieder geval wat ik kan verwachten van dat soort gesprekken. Als je een baan zoekt, willen ze van je dat je hun hielen likt. Maar ik verneder me zelf niet. Ik zal niemands hielen likken om een baan te kunnen krijgen. Dan ga ik nog liever eerst vloeren schrobben.

Ik weet dat ik erg licht van kleur ben. Sommige mensen zien me voor wit aan, maar als je me naast een wit iemand zet, weet je dat ik niet wit ben. Toch heb ik veel baantjes alleen om mijn uiterlijk gekregen. Dat kan me soms zo kwaad maken. Want ik kan dan wel een baan krijgen omdat ik er erg wit uitzie, terwijl men die baan bijvoorbeeld niet zou hebben gegeven aan Pamela, mijn vriendin die een donkere huidskleur heeft en ander haar dan ik.'

Ook Jeff heeft een donkere huidskleur in vergelijking met Audrey. Daarbij wordt hij als man geconfronteerd met een specifieke vorm van racisme.

Audrey: 'Mijn man Jeff is uitermate intelligent. Hij is zeer begaafd en iedereen weet dat. Er zijn witte vrouwen die hem proberen te misbruiken. Witte vrouwen denken namelijk dat "de" zwarte man verzot op ze is. Hij doceert economie aan de universiteit. Witte vrouwen uit zijn college benaderen hem dan seksueel. Ze doen hem voorstellen en veronderstellen dat als ze hun lichaam bieden, hij ze door het studiejaar heen mazzelt. Maar dat soort type is hij niet. Hij hekelt elke vrouw die hem zoiets wil aandoen. Hij laat ze altijd gelijk weten waar het op staat. Want als Jeff er ooit van zou worden beschuldigd iets te hebben met een witte vrouw, zou hij op staande voet worden ontslagen. En hij zou ervoor in de gevangenis kunnen komen. Hij houdt de contacten met witte studentes dus strikt zakelijk. Je zult hem nooit alleen met zo'n studente zien. Neem ook zijn studiekamer. Als er een witte

student komt en het is een vrouw, laat hij altijd de deur openstaan. Hij laat ook nooit iemand hier naar huis opbellen. Na werktijd wil hij gewoon niet bereikbaar zijn. Een wit persoon haat het een zwarte man te zien met een witte vrouw. Vooral oudere mensen. Ze kunnen het niet hebben! Jeff en ik hebben veel witte vrienden. We zijn vaak het enige zwarte paar op feestjes. Sommige mensen zijn erg aardig tegen ons, zeggen dat ze erg op ons gesteld zijn en het fijn vinden dat we er bij zijn. Andere mensen zijn stug tegen ons. Ze doen gewoon erg koel, weet je. Niemand die je jas van je aanneemt, niemand die je een drankje aanbiedt. En het enige waar ze dan over kunnen praten is sport. Want ze denken dat voetbal en basketbal het enige is waar zwarten over kunnen praten.' Het is inmiddels al vrij laat geworden. Audrey komt weer terug op haar eigen positie: te wit voor de zwarten en te zwart voor de witten. Verschoppeling in een systeem van rigide denken.

'Toen ik opgroeide ben ik zowel door zwarten als door witten vaak verstoten. Zwarten waren jaloers op me en namen me te grazen. Witte mensen vervloekten me omdat ik het bewijs was van die "nigger" die wit bloed in haar aderen had. En hoe ze dat haatten! Ik kreeg het dus van beide kanten. Op school heb ik er eens een opstel over geschreven...'

Sojourner U.

Sojourner begon veertien jaar geleden als administratieve kracht op het centrum voor buurtprojecten en is daar inmiddels directrice van geworden. Het is een vrouw die ontzag inboezemt. Ze is groot, 37 jaar en praat op een rustige, beheerste manier. Haar afdeling beschikt over twee kamers. Het secretariaat, waar onder anderen Lorraine en Gloria een bureau hebben en de kleine achterkamer (werkkamer, koffiekamer, bergkamer) waarin ons gesprek plaatsvindt. Het is nog vrij vroeg in de morgen. In afwachting van de komst van Sojourner mag ik gebruik maken van één van de typemachines om mijn werkverslag van de vorige dag uit te tikken.

Steeds valt weer op hoe behulpzaam en aardig iedereen op de afdeling is. Ook op straat word ik altijd gedag gezegd door andere zwarte voetgangers.

Intussen is Sojourner gearriveerd. Ze legt nog snel de laatste hand aan haar prachtig gelakte nagels, zodat die tijdens het interview kunnen drogen. Heel efficiënt, denk ik bij me zelf. Elke minuut nuttig besteed. Met een knikje van 'ik ben zover' leunt ze dan achterover in de gemakkelijk zittende bank.

Is het moeilijk je als zwarte vrouw in zo'n hoge positie te handhaven?

'Ontzettend ja. Als ik niet zwart was geweest had ik nooit zoveel problemen ondervonden. Dat weet ik zeker. Het lijkt alsof het heel erg moeilijk en zwaar valt elk jaar door te gaan met het werk op de manier die ik goed vind. Deze muur hier achter me, die onze afdeling scheidt van de andere ruimtes in dit gebouw is een politieke muur. Vroeger hadden we de hele achterkamer daar links er ook nog bij. Als je je neus buiten dit kantoor steekt, zul je zien dat al het personeel wit is. De medewerkers hier vertegenwoordigen de verschillende etnische groepen. Daarom bestaat de meerderheid uit mensen van kleur.'

Als ik aan Sojourner vraag met wat voor soort moeilijkheden ze wordt geconfronteerd geeft ze kort en duidelijk de kern van de zaak weer. Haar omschrijving is zo pakkend dat de woorden nog maanden daarna in mijn geheugen gegrift staan.

'Ik ben een zwarte vrouw. Ik ben erg direct en openhartig. Ik sta achter hetgeen goed en rechtvaardig is. En ik geef respect wanneer mij respect gegeven wordt. Het probleem is, dat ik niet de juiste waardering krijg voor mijn kennis en voor mijn ervaring of gewoon voor mijn eigen persoon.'

In haar verdere toelichting noemt Sojourner het begrip 'affirmative action'. Dit is het Amerikaanse systeem van evenredige etnische vertegenwoordiging. In ruil voor een wettelijk verplicht percentage aangestelde etnische minderheden krijgen instituties en bedrijven bepaalde subsidies en belastingvoordelen.

'Als persoon word ik altijd op de proef gesteld en geprovoceerd op de één of andere manier. Er is een heleboel jaloezie

om me heen, weet je. Het gaat om de dingen die ik bereikt heb in de tijd dat ik werkneemster was en de dingen die ik heb gedaan om mijn positie te verbeteren. En dan is er het feit dat ik er altijd achterheen zit "affirmative action" te stimuleren. Het is dan "daar heb je d'r alweer met haar 'affirmative action' gedoe."

Ze wijst hiermee op een heel stereotiepe ontwikkeling: de verantwoordelijkheid voor het opheffen van discriminatie wordt vaak op zwarten afgeschoven. En als deze daar consequent in volhouden, permitteren witten zich ook nog de extra luxe het gevoel te krijgen 'tot vervelens toe' over die discriminatie te moeten horen. Maar ook op andere gebied wordt het Sojourner moeilijker gemaakt haar voorstellen ingang te doen vinden.

Het centrum draait voor een belangrijk deel op donaties. Elk jaar opnieuw wordt er een hele campagne gehouden om de gelden bij elkaar te krijgen. 'Fund raising' wordt dat genoemd.

Sojourner: 'Neem nu het volgende geval. Ik had een vriend – iemand die ook aan deze universiteit is afgestudeerd – die zich volledig heeft geworpen op "fund raising". Hij heeft gratis een voorstel voor me geschreven. Dat heb ik toen aan de bestuursraad voorgelegd. Ze hebben het gewoon verworpen. Onherroepelijk. Niet eens ernaar gekeken! Als een witte zoiets had ingeleverd... Ze zeiden niet dat het slecht was, ook niet dat het goed was. Gewoon verworpen. En nu moeten ze het geld bij elkaar schrapen! Terwijl, als ze het voorstel hadden aangenomen en doorgevoerd, dan hadden ze het geld nu wel. Maar omdat ik het was die het overhandigde, werd het van de tafel geveegd. Er zijn verschillende voorbeelden te noemen, waarbij ik suggesties deed en dingen inbracht die opzij werden gelegd omdat het van mij kwam. Het punt is, dat mijn creativiteit en mijn vermogen om op lange termijn te plannen veel verder ontwikkeld is dan het hunne. En natuurlijk willen ze me dat niet nageven. Maar ik heb die kennis omdat die universiteitsmensen niet echt begrijpen wat er zo allemaal leeft in de buurten. Kijk, ik weet ook dat ik de enige zogenaamde directeur ben die niet eens een eigen kantoor heeft. Je ziet hier zelf onder wat voor omstandigheden ik

moet werken. Deze achterkamer was eigenlijk als mijn werkruimte bedoeld. De rest van de medewerkers zou dan allemaal voorin moeten. Nou, ik ken geen enkele andere directeur die een eigen programma draait en dit soort omstandigheden moet nemen. En alles wat ik doe wordt op het tweede plan gesteld. Elk jaar zitten ze er als waakhonden bij om te zien of we fouten zullen maken zodat de hele boel hier kan worden opgeheven. Ik ben hier een controversieel persoon. Ze willen me niet hebben op de begrotingsvergaderingen. Want ze vinden dat ik een troublemaakster ben. En al die kleine subtiele opmerkingen steeds van ze. Neem de financiële kant van de zaak. Ik word niet betaald naar de normale maatstaf voor mensen in mijn soort positie.'

Dit is het enige gesprek dat steeds een formele toon blijft houden. Ik vermoed dat dat komt omdat we letterlijk op Sojourners werkplek zitten. Iets weerhoudt me er ook van meer persoonlijke vragen te stellen. Nadat ze nog erg veel heeft verteld over de organisatie van haar werk, vraag ik: *Heb je ook witte vrienden of vriendinnen?*

'Ik heb een paar witte kennissen. Ik ben opgegroeid in een omgeving zonder witte mensen. Toen ik naar de middelbare school ging, zat ik voor het eerst met witte mensen in de klas. Ik heb geen witte vrienden. Zo wil ik het ook houden. Er zijn soms best goeie witte mensen hoor, begrijp me niet verkeerd. Ik heb een wit echtpaar bij me te eten gehad. Zij zijn de enige witten die ik ooit heb uitgenodigd. En verder was er die witte jongen die hier werkte. Het waren allemaal joodse mensen. Ik voel me niet aangenaam bij witte mensen, want ik heb altijd het gevoel dat ze op iets uit zijn, iets van me moeten. Ik moet er dus altijd voor zorgen hun een paar stappen vooruit te blijven.'

Om mijn laatste dag in Berkeley zie ik Sojourner toevallig staan in een grote winkel. Ik loop naar haar toe om nog een keer te groeten. Daarna gaan we ieder onze weg. Ik voel me ineens alleen. Het heeft me kennelijk meer dan ik zelf beseft geraakt, de strijd van die sterke vrouw op eenzame hoogte.

Gwendolyn I.

Ik word bij Gwendolyn geïntroduceerd door Arrol, de zwarte student die me op de universiteit opving en me aan verschillende zwarte vrouwen voorstelde. Omdat het adres een eind uit de buurt ligt, rijdt Arrol helemaal met me mee. Het is eigenlijk de bedoeling dat ik die dag zijn vriendin Olivia interview. Als we op de plaats van bestemming aankomen is het inmiddels donker geworden. Het is een uur of zes. De buurt is nauwelijks verlicht. We slaan een nauwe steeg in. Als Arrol aanbelt is het Gwendolyn die opendoet. Ze draagt een duster. Haar zus Olivia is er nog niet en ze weet ook niet wanneer deze komt. Of we binnen willen wachten en haar verontschuldigen, want ze is ziek. Tegen mij zegt ze dan: 'Ik zou ook wel met jou willen praten, maar ik kan echt niet.' Arrol zet water op voor de thee. Tot mijn verrassing treedt Gwendolyn ineens aangekleed en opgefrist uit de slaapkamer vandaan. Ze schuift aan bij het tafeltje en vraagt verlegen wat voor soort interviews ik allemaal afneem. Ik vertel dat het gaat over de alledaagse dingen in het leven van zwarte vrouwen en over haar ervaringen met witte mensen. Nadat Gwendolyn eerst opmerkt dat ze sowieso toch niks meemaakt de hele dag kijkt ze me nog eens aan en stelt voor: 'Zullen we het toch proberen, zo'n interview?'

Ze doet huishoudelijk werk op drie verschillende adressen. Geduldig vertelt ze over haar vergeefse pogingen werk te vinden en over de vernedering te moeten leven van de bijstand en van voedselbonnen. De ene sigaret na de andere gaat over haar longen. Af en toe staart ze voor zich uit.

'Ik kan niet naar school, omdat ik niet eens de bus kan betalen ernaar toe te gaan. Nu ben ik "hulp" in de huishouding. Dat is alles wat ik kan vinden. Ik heb geprobeerd bijstand te krijgen, maar in plaats van me geld te geven stuurden ze me om te werken in de bergen.'

Wat moest je daar dan doen?

'Boomstammen versjouwen. We moesten ze in de bergen ophalen en dan naar beneden brengen. Dan moesten we zagen.'
Behoorlijk zwaar werk dus!

'Dat is het zeker ja. Maar het kan ze niets schelen. En zoals ik

al zei, ze huren je gewoon. En als je weigert krijg je geen bijstand. Dan heb je dus geen inkomen. Hoewel je dan wel voedselbonnen en medische verzorging krijgt, maar geld krijg je niet. Ze pikten me er dus uit en huurden me. Ik was zo kwaad, maar kon niet weigeren.'

Zijn het alleen zwarte vrouwen daar boven?

'Dat kun je wel zeggen, want ik heb bijna geen enkele witte vrouw daar gezien. En ik weet dat er een heleboel witte mensen in de bijstand zitten. Maar die zie je niet in de bergen. Ik heb er misschien vijf gezien, daarboven. Zwarten waren er zoveel dat je ze niet kon tellen. Tegen ons zijn ze nogal hard, moet ik zeggen. Op een gegeven ogenblik moest ik weer naar beneden voor mijn voedselbonnen. De vrouw die er zat stelde allerlei vragen over mijn zuster Olivia, over haar inkomen en dat soort dingen. En ze zei maar steeds tegen me dat ze moest weten hoeveel Olivia verdiende, hoeveel mijn moeder kreeg en al die onzin. En ik dacht dat ik er naar toe moest voor informatie over me zelf, niet mijn familie. Want zij vroegen toch geen bijstand aan? Dat witte mens ging maar door en door en ik heb er bijna wat van gekregen. Ik vond het niet leuk wat ze met me deed, al die vragen die niets met mij te maken hadden. Ik kreeg er toen genoeg van en ben zo uit het kantoor weggelopen. Ik weet dat ik daarmee mijn kans op voedselbonnen en medische behandeling heb verspeeld. Maar ze tergen je zo. Misschien is dat juist ook de bedoeling. Ik heb het dus maar laten zitten. Ik ben er sowieso ook alleen naar toegegaan omdat Olivia dat zei. We hadden het nodig. We hadden het echt nodig. Maar God, ik wist toch ook niet dat het zó vreselijk zou zijn. Ik wist toch niet dat ze me de bergen in zouden sturen waar al die vrouwen dat soort werk doen? Ik ben heus niet bevooroordeeld, maar ze zijn echt hard tegen ons. En met dat soort houding van ze wil ik nergens naar toe. Want ik wéét dat die witte mensen daarbuiten vooroordelen hebben. Ik heb het twee keer meegemaakt. Discriminatie toen ik een baan wilde, weet je. En het heeft me erg gekwetst. Het deed echt pijn. Ik heb ervan gehuild, want ik had nog nooit een deur in mijn gezicht gekregen.'

Wil je vertellen wat er gebeurde?

'Ik ben afgegaan op een baan als receptioniste. Het stond in

de krant. Kom ik binnen, staat er een witte vrouw aan de balie. Heb ik gevraagd of ze nog steeds een receptioniste wilden. Toen is ze naar achteren gelopen en heeft gezegd dat er een meisje is voor die baan. Heeft ie gezegd: "Wat voor huidskleur heeft ze?" Of nee, dat was het niet. Dít waren zijn woorden: "Hoe ziet ze eruit?" Heeft ze geantwoord: "Zwart." Is hij naar buiten gekomen, keek me aan en zei: "Nee. We hebben al iemand." Nu had ik een witte vriendin, Nancy. Die ging er ook naar toe, weet je wel, om naar die baan te vragen. Nou, ze waren bereid haar meteen aan te nemen! Toen ze naar buiten kwam heeft ze dat zo tegen me verteld. Wat deed dát zeer!

Het blijkt dus dat Gwendolyn meteen al door het racisme van de baas heenprikte. Om het hard te maken zette ze toen met die witte vriendin een experiment op. Met dit bewijs in handen had ze toen naar de rechtbank kunnen gaan. Typisch voor de Amerikaanse situatie is ze zich heel bewust van het feit dat ze een aanklacht kan indienen. In tegenstelling tot Nederland zijn er daar ook speciale voorzieningen voor getroffen, zoals anti-discriminatie instituten waar de aanklachten gelijk ingediend kunnen worden. Op het moment zelf kan de pijn en woede over zoveel onrecht de bureaucratische weg naar de rechtbank echter onaantrekkelijk en ver doen lijken. Gwendolyn: 'Ik was zó gekwetst. En in plaats van te overdenken wat ik allemaal niet kon doen ben ik zo naar binnen gelopen en gewoon ontploft. Ik heb hem ontzettend uitgescholden. Toen heb ik naar de NAACP gebeld¹²⁸. Zij konden me niet verder helpen zeiden ze. Maar ze gaven me wel een ander telefoonnummer op. Ik heb het toen maar laten zitten, want ik had er allemaal geen zin in. Die hele discriminatierechtbank en zo. Mijn zus Olivia was echt boos op me, want ze vond dat ik gewoon door had moeten zetten. Maar je weet wat het is, op een gegeven ogenblik kun je het gewoon niet opbrengen, die bureaucratische molen. Het had me pijn gedaan. Ik heb gehuild. Dat was de eerst keer, weet je. De tweede keer was het een restaurant dat pas was geopend. Ik ben langsgegaan en heb een sollicitatieformulier ingevuld. Misschien omdat ze toen zagen dat ik zwart was, dat ze me toen niet aangenomen hebben. Ze zeiden het niet met zoveel

woorden, maar ze zeiden dat ze niemand meer aannamen. Toch lieten ze het bordje met "personeel gevraagd" voor het raam hangen. En dat geeft de indruk dat ze nog steeds mensen zochten. In de winkels hier in de buurt heb ik het nooit geprobeerd, want ze nemen ons niet aan omdat we zwart zijn. In geen één van de winkels hier werken zwarten. Dus dat was toen discriminatie. Maar het deed pijn, zo'n pijn. Olivia had wel tegen me gezegd dat zulke dingen gebeuren. Maar het was me nog nooit overkomen. Ik dacht dat mensen allemaal aardig waren. Het was niet dat ik naïef was, maar ik had het nog nooit meegemaakt, totdat het me toen overkwam. Ik was zo gekwetst. Ik wist niet wat ik moest doen. Ik wilde gewoon niet door die bureaucratie en naar de rechtbank. Want dan hadden ze me toch nog niet aangenomen. Dit is dus wat ik heb meegemaakt. De enige keer dat ik witte mensen echt heb gehaat. Maar ja, ik ben er weer bovenop gekomen en nu kan het me niet meer schelen.'

Gwendolyn heeft vroeger op kantoor gewerkt. Het racisme dat ze daar heeft ondervonden toont veel gelijkenis met de ervaring van *Olga* met nachthoofd D.: door stiekeme controle iets tegen de zwarte werkneemster proberen te vinden, haar voor brutaal uitmaken als ze daar wat tegenin brengt en vooral proberen te voorkomen dat zwarte werkneemsters elkaar onderling gaan ondersteunen. Hoewel het bij *Olga* niet zover kwam, wordt er ten opzichte van Gwendolyn uiteindelijk een aanleiding gevonden haar daadwerkelijk te ontslaan. 'Ik werkte voor bedrijf X. Het was een kantoorbaan. Volgens mij deed ik mijn werk wel goed. Zij vonden geloof ik van niet, want ze hebben me ontslagen. Ik werkte voor witte mensen. Maar ik weet waarom ze me hebben ontslagen. Ze hebben mijn eigen urentabel zitten veranderen. Onze cheffin moest voor een paar dagen weg. Normaliter kon je als je wilde vroeg aan het werk komen en dan ook weer vroeg naar huis gaan. Ik dacht dus vroeg te komen omdat ik nog het een en ander te doen had later. Ik kwam dus vroeg en ging vroeg weer weg. Toen ze terugkwam moeten ze haar dat hebben verteld. Ongeveer een week later kwam ze naar me toe en zei dat ik was ontslagen. Toen zei ik: "Maar waarom?" Zei ze: "Ik ben je geen uitleg verschuldigd." Ik werd ontzettend kwaad. Ik kon

haar wel wurgen. Want het had me zoveel moeite gekost die baan te krijgen. En toen ik hem eenmaal had, dacht ik mijn werk goed te doen. Maar ik weet wel waarom ze me hebben ontslagen. Het was niet omdat ik laat kwam, want ik was altijd op tijd. Ik deed mijn werk. Het was ook niet omdat ik bijvoorbeeld te laat van de lunch terug kwam. Want ook dat deed ik niet. Ze wilden me gewoon weg hebben. Ze wilden mij en die andere zwarte *sister* daar weg. Want ze hebben ons tegelijkertijd ontslagen. Het was alleen maar omdat we met elkaar bevriend waren, samen gingen lunchen, met elkaar spraken, weet je wel. Net zoals ieder ander op kantoor. Ze wilden niet dat we met elkaar omgingen of zo.

Dus soms behandelden ze je goed en soms behandelden ze je slecht. Ik had die baan via een uitzendbureau gekregen. Het was de laatste keer dat ze voor me bemiddelden. Telkens als ik weer langsging zeiden ze dat ze geen werk voor me hadden. Ik kon dus niks anders doen dan schoonmaakwerk aan te nemen. Daar ben ik nu dan aangeland. Nee, ik ben er niet trots op. Het komt me echt de strot uit. Maar ik kan nu niets anders vinden. Ik heb geen andere keus dan schoon te maken in de huishouding van anderen.'

De ongelooflijke hardheid van het racisme ten voeten uit. Een jonge vrouw van zevenentwintig. Zwart, geen opleiding, geen kans op werk. De rechten keer op keer onder haar voeten weggeslagen. Zou ze toen ze zei dat ze ziek was misschien hebben bedoeld dat ze het hele systeem gewoon beu is en dat het voor haar allemaal niet meer hoeft?

'Zoals je wel merkt, gaat een heleboel gewoon langs me heen. Echt waar. Het kan me niets schelen allemaal. Ik heb er echt de tijd niet voor. Er is genoeg waar ik zelf doorheen moet. Het enige wat me raakt is wanneer er iets met mijn familie is. Dan maak ik me wel zorgen. Ik heb mijn handen al te vol aan mijn eigen problemen om me te kunnen bezighouden met wat er buiten gebeurt, met mensen van buiten.'

Uit het gesprek blijkt dat Gwendolyn erg steunt op haar oudere zus Olivia. Als ik haar bedank met haar te hebben kunnen praten neemt ze afscheid met: 'Jij ook bedankt. Toch wel heel jammer dat Olivia er niet bij was, weet je...'

Margaret G.

We ontmoeten elkaar in de vrouwenboekhandel. Ik sta er net een beetje besluiteloos te peinzen, omdat er bij de kassa een briefje voor me lag: de interviewafspraak van die ochtend met Eleanor, een zwarte medewerkster daar, is afgezegd. Mijn oog valt op een jonge zwarte vrouw. Ze staat voor hetzelfde rek waar ik een paar dagen geleden ook heb rondgekeken. Ongetwijfeld is het boek in haar hand één uit die lange reeks zwarte schrijfsters. Zou ik...? Voordat ik me kan gaan inleven in de mogelijkheid van een teleurstellend 'nee, liever niet', sta ik al naast haar. 'O, jawel hoor. Ik wil best wel even met je praten,' is het antwoord als ik de situatie heb uitgelegd. Kort daarna zitten we in de auto op de parkeerplaats om de hoek. De tijd vliegt voorbij. Al gauw weten we ons af te sluiten voor menige nieuwsgierige blik in onze richting. Waarom trekt dat toch de aandacht, twee in elkaar verdiepte zwarte vrouwen? Een witte man gaat zelfs zover rakelings naast ons te parkeren. Met veel gezucht en luid gemompel omdat hij zich 'echt afvraagt' of hij er nog wel uitkomt, wringt hij een dikke buik tussen het portier. Met een blik van verstandhouding constateren Margaret en ik vluchtig dat er aan de andere kant van zijn wagen nog plaats zat is: 'Goed hoor, we hebben je gezien en hoepel nu maar op.' Het gesprek neemt zijn verloop.

'Ik woon nog niet zolang in noord-Californië. Ik ben in het zuiden van Californië opgegroeid. Daar word je vaak gestigmatiseerd. Ik voelde het als een bevrijding hier naar toe te komen, totdat me werd verteld dat er hier ook veel racisme is.'

Verschillende Afro-amerikaanse vrouwen wijzen op de steeds aanwezige dreiging van fysiek geweld. Met name de Ku Klux Klan, een terreurorganisatie die al decennialang zwarten heeft gemolesteerd en vermoord, vormt een reëel gevaar.

Margaret: 'Ik heb een tijdje in Richmond gewoond. Dat is hier niet zover vandaan. Aan de andere kant van Richmond ligt San Pablo. Naarmate je verder San Pablo ingaat, opereert de Klan er, weet je. Ik ging er met de auto naar toe. Nooit te

ver. Want ik was altijd bang voor wat ze allemaal doen. Niet bang voor de dood, maar bang voor hun. Ik weet het niet, maar ik had steeds het gevoel van "wat bezielt dit soort mensen toch? Deze mensen zijn echt niet goed."

Margaret is nog vrij jong, 21 jaar. Later in het gesprek zal ze weer terugkomen op de KKK. Het houdt haar erg bezig dat gewone mensen zulke vreselijke dingen kunnen doen. Het 'junior college'¹²⁹ heeft ze net gehaald. Nu werkt ze.

'Ik merk dat er erg veel racisme voorkomt op mijn werk. Het is mijn cheffin. Ik vind me zelf op bepaalde punten zeer intelligent. En als je slim bent en zwart, wil ze gewoon niets met je te maken hebben. Ze wil je het gevoel geven dat je niets voorstelt, je je dom laten voelen. En dat vind ik niet bepaald leuk. Ze denkt dat alle zwarten hetzelfde zijn. Het is daar een heleboel "uncle Tommy"¹³⁰. Weet je wel, gewoon veel gelijk naar boven om verder te kunnen komen. Ik vind haar hypokriet. De ene dag zit ze tegen je te lachen en de andere dag...'

Het is inmiddels allemaal wel bekend. Margarets ervaring onderstreept die van de Surinaamse en andere Afro-amerikaanse vrouwen: subtiele pesterijen, ingegeven door racistische gevoelens.

'Legt ze bijvoorbeeld iets aan je uit, heel snel. Dan zijn er misschien een paar punten nog niet helemaal duidelijk. Dat betekent dan niet dat ik dom ben. Als ik begrijp wát ik moet doen, wil ik ook weten hóe dat moet. Is het van: "Dat heb ik je toch al gezegd. Begrijp het dan toch!" Of: "Wáárom heb je dat verkeerd gedaan?" Zeg ik: "Het was niet mijn fout. Iemand anders heeft die vergissing gemaakt en ik probeer het te corrigeren." En dan: "Hou die uitleg maar voor je!" Ik voel me op de één of andere manier dan echt vernederd. Op een gegeven ogenblik kreeg ik er zo genoeg van, dat ik haar ging vermijden. Dan hield ik mijn mond maar, als ik wat tegen haar moest zeggen. Er is ook iets anders wat ik je over haar wil vertellen. Toen ik ging voor het sollicitatiegesprek keek ze de hele tijd zo naar me. Ik dacht: "Wat is er toch. Zit m'n haar misschien verkeerd of zo?" Zegt ze: "Je hebt zulke mooie witte tanden." Dat is stereotiep voor zwarten, zoals je weet. De tanden, of "hoe heb je je haar zo gekregen", wanneer je een keer een ander kapsel draagt. Het was dan bedoeld als

compliment. En omdat het een sollicitatiegesprek was grinnikte ik maar zo'n beetje en zei: "Dank u wel." Maar na een tijdje begon ik erover te denken en dacht: het klopt toch allemaal niet.'

Zulke ervaringen hebben Margaret voorzichtig gemaakt. Ze is steeds op haar hoede: 'Veel mensen zeggen dat ik snobistisch overkom, dat ik niet met vreemden praat. Ik bedoel, dit hier is verbazingwekkend hoor. Ik ben bang om me zelf bloot te geven, van "dit ben ik nu". Met jou had ik dat niet. Want kijk, of ik je nu nog wel of niet een keer ontmoet, het kan me geen pijn doen. Andere mensen maken me bang met wat ze me kunnen aandoen. Zoals die baan die ik nu zo nodig heb. Daarom ben ik op mijn werk erg gesloten. Je moet voorzichtig zijn met wat je van je zelf laat zien. Want er zijn zoveel mensen op uit je kwaad te doen. Er gebeurt in deze wereld zoveel dat je jezelf moet beschermen.'

Omdat Margaret in het begin van het gesprek heeft verteld dat ze lesbisch is, vraag ik of dat ook een rol speelt.

'Men kan je kwetsen omdat je homoseksueel bent, omdat je vrouw bent. Je weet wel wat ik bedoel. Je moet voorzichtig zijn met de mannen met wie je praat. Ik keer me niet tegen mannen. Ik mag ze wel. Ik kijk wel naar ze. Maar sommigen kunnen gevaarlijk zijn. Vrouwen hebben zo'n homofobie. Ze zijn altijd bang van "O, deze gaat me aanraken", of zo.'

Vind je witte mensen arrogant?

'Sommige, niet allemaal. Het is gek, maar die welke het meest in aanraking komen met zwarten zijn nog het meest arrogant. Ik zou zelf nooit anders dan zwart willen zijn. Ik zou wel in het hoofd willen kijken van de mensen die ik niet begrijp. Witte mensen die bijvoorbeeld in de winkel of zo vervelend zijn doen me niet zoveel. Maar zo iemand als van de KKK... Wat ik wil weten is: waarom haat hij minderheden en etnische groepen zo ontzettend? Wat is er toch aan ons? Ik houd wel van de mensen, maar zij niet altijd van mij.'

Hoe komt dat dan?

'Omdat... Misschien is dit wel niet de reden, maar op school bijvoorbeeld liep ik nooit met gebogen hoofd. Ik ben nooit zo iemand geweest die naar haar voeten liep te kijken. Ik liep altijd met de kin omhoog. En dan was het van "ze denkt dat

ze belangrijk is. Kijk haar eens met geheven hoofd lopen". Maar wat had ik nu te zoeken op die grond? Mijn broertje vond geld, verschillende van mijn vriendinnen vonden geld. Maar zij vonden geld omdat ze altijd naar beneden liepen te turen. Waarom zou ik? Met de bus was het ook altijd zoiets. Ik ging altijd met de bus naar school. En vreemd genoeg liepen alle zwarte mensen altijd naar achteren. Terwijl de mensen zoveel jaren ervoor hebben gevochten om voorin te mogen zitten! Ik ging zelf ook als vanzelfsprekend door naar achteren. Uiteindelijk ben ik daarmee opgehouden. Nu zit ik waar ik wil. Wat ik nooit begreep is waarom we altijd harder praten dan ieder ander. Een warenhuis is daar een goed voorbeeld van. Er zijn daar veel witte mensen en wij zitten ertussen. Toch hoor je het praten van de zwarten. Het is waar dat we luider spreken. Ik denk dat dat komt omdat er zolang nooit naar ons is geluisterd. Het is gewoon een manier om duidelijk te maken: ik wil gezien worden. En ik *zál* ook gezien worden. Kijk, hier ben ik dan.'

Kun je je de eerste keer herinneren dat je racisme voelde?

'De eerste keer voelde ik het niet in directe zin. Ik keek naar een televisieprogramma. Er was een exclusief interview met een KKK lid en zijn vrouw. Vertelde hij dat hij in Los Angeles was overvallen door drie zwarte mannen en zich daarom aangesloten had bij de KKK. Nu is dit misschien niet direct een antwoord op jouw vraag, maar wat ik toen voelde was: hoe kon dat je er nu toe brengen naar de KKK te gaan? Want je kon net zo goed naar een arme witte buurt zijn gegaan en daar in mekaar zijn geslagen door drie opgeschoten witte jongens. En wat had je dan gedaan? Lid worden van de zwarte bevrijdingsbeweging? Of wat? Witte mensen beseffen vaak niet wat het betekent zwart te zijn. Ze zijn er nooit als enige uitgepikt. Ik voelde het racisme toen ik iemand hoorde zeggen dat zwarte mensen maar terug naar Afrika moeten. Dat maakte me ontzettend kwaad. Terug naar Afrika? Niemand heeft erom gevraagd hier naar toe te komen! En wie zegt dat die Afrikanen ons na al ons gewroet naar die wortels nog willen hebben? Ik ben sowieso niet meer helemaal zwart. Iedereen die hier is geboren is gewoon Amerikaans. Dat is onze nationaliteit. Niemand die zwart is of wit. Zo zou ik het

graag willen zien. Maar ik weet dat het er nooit van zal komen.'

Eleanor E.

Ik werk in een vrouwenboekhandel. Het is een collectief bestaande uit zes vrouwen. Vier vrouwen zijn lesbisch, twee heteroseksueel en twee van kleur.' Vanaf het eerste moment al ben ik erg onder de indruk van Eleanor. Eindelijk kom ik een keer in een vrouwenboekhandel met niet alleen de meest uitgebreide sortering literatuur over vrouwen van kleur, maar ook een zwarte medewerkster. Het is een verademing ook eens met een verkoopster te kunnen praten over de inhoud van studies over vrouwen van kleur. Normaliter komen witte verkoopsters niet verder dan het aanwijzen van de nieuwste aanwinsten op dat gebied. In mijn speurtocht door de boekhandel ontdek ik de volgende opgeprikte aanwijzing: 'Dit boek is serieus gekritiseerd op racisme. Koopsters worden aangeraden het artikel van... erbij te lezen.' Eleanor loopt mee naar de auto. We rijden een blokje om en parkeren in een rustige straat. Het wordt een heel boeiend gesprek, waarin het vaak moeilijk is te kiezen tussen een bespreking van racisme in de wit feministische beweging of meer in het algemeen. Het eerste krijgt de overhand.

'Momenteel is de sfeer op het werk vrij gespannen, omdat er een aantal racistische dingen tegen me zijn gezegd. Het is erg moeilijk die strijd te moeten voeren. Ik heb namelijk het gevoel dat ze wel hebben gezegd een zwarte medewerkster te willen, maar dat ze een bepaald soort zwarte vrouw willen. Ik kan het spelletje niet meespelen, aardig blijven terwijl er over me heen wordt gelopen.'

Wat is er precies gebeurd?

'Nou, bijvoorbeeld... Er is een zwarte vrouw die zich heeft gespecialiseerd in non-seksistische en non-racistische kinderboeken. Ik dacht dat het ontzettend goed zou zijn deze vrouw uit te nodigen voor een bijeenkomst met ouders over dit onderwerp. Speciaal ook, omdat zij een erg bekende autoriteit is

op dat gebied. Nu vonden ze het allemaal een fantastisch idee, maar toen ze erachter kwamen dat het voor ouders zou zijn, was het: "Prima. Het is prachtig als al die moeders zouden komen." Toen zei ik: "Niet alleen de moeders, ook de vaders." "O nee, mannen kunnen we hier niet hebben. We organiseren hier al tien jaar alleen evenementen voor vrouwen." Ik zei toen: "Dat is natuurlijk heel goed, maar ik geloof niet dat alles alleen maar toegankelijk voor vrouwen moet zijn. Het is toch heel belangrijk en fantastisch als een vader hier naar toe komt om te leren over non-seksistische en non-racistische boeken? Is het niet prachtig dat er mannen zijn die meer willen dan alleen financieel bij te dragen aan de opvoeding van hun kinderen?" Dit punt was ook erg belangrijk voor me, omdat die zwarte vrouw zo ook andere zwarte mensen zou aantrekken. Om financiële en politieke redenen leek dat me een goede ontwikkeling voor de winkel.'

Het probleem lag echter ook dieper. Eleanor werd wel geaccepteerd als vrouw, maar niet als zwarte. Omdat witte vrouwen zelf niet racistisch worden behandeld wordt van Eleanor verwacht dat ze dat soort problemen maar thuis laat. Het dringt niet tot hen door dat seksisme niet de enige vorm van onderdrukking is die zwarte vrouwen ervaren en dat zij ook een strijd voeren samen met zwarte mannen.

'Als zwarte vrouw ervaar ik dat mijn strijd tegen racisme gelieerd is met zwarte mannen. Ik ben zelf lesbisch en heb geen vrij-vriendjes. Maar ik kan het niet anders voelen dan dat mijn overleving als zwart persoon verbonden is met zwarte mannen. Want het zijn niet alleen zwarte vrouwen die moeten overleven. Het wordt tijd dat de vrouwenbeweging coalities aangaat. Die bereidheid is echter niet aanwezig bij sommige van mijn collega's. Dat is erg frustrerend voor me. Ik ben een zwarte vrouw en kan niet alleen feministisch zijn. Ik ben niet slechts een feministe. Ik kan me dat soort luxe niet permitteren om alleen met seksisme bezig te zijn. Maar zij zijn niet bereid iets van doen te hebben met mijn zwart-zijn. Ze willen wel te maken hebben met mij als feministe of als lesbische. En dat is gewoon maar één van de dingen die ik ben. Dat is niet het hele plaatje.'

Eleanor is 28 en zit al meer dan tien jaar in de vrouwenbewe-

ging. Ze heeft zich voortdurend moeten aanpassen. 'In het begin merkte ik dat de vrouwenbeweging erg wit en erg middenklasse was. Zelf kom ik uit een arbeidersmilieu. Dat vergde dus veel aanpassing. Niet alleen raciaal gezien, maar ook met betrekking tot mijn klasse. En ik maar denken dat zij iets zouden gaan doen met hun eigen racisme en niet meer zulke dingen zouden zeggen als: "Wat ben jij toch een intelligente zwarte vrouw" of "jij bent de eerste zwarte persoon met wie ik echt heb kunnen praten". Ze doen alsof ik exotisch ben. De laatste drie, vier jaar is er een zwarte vrouwen-gemeenschap binnen de vrouwenbeweging ontstaan. Dat was echt ontzettend fijn voor me. Want nu kon ik ergens naartoe om met andere zwarte vrouwen te kunnen praten. We voelen ons heel dicht bij elkaar en ondersteunen elkaar, want men kan zulke racistische dingen zeggen.'

Wat wordt er dan gezegd?

'Laatst werd ik "uppity" (hooghartig) genoemd door een witte vrouw. Iets wat ik zei stond haar niet aan en toen noemde ze me een hooghartige vrouw. Ik weet niet of je begrijpt waar het over gaat. Het is net als zeggen dat je je plaats niet weet. Dit is iets dat witte mensen in het zuiden altijd tegen zwarten zeiden. Als je een hooghartige slaaf was, werd je gestraft. En deze witte vrouw noemde me zo omdat ik een woordenwisseling had: dat ik mijn plaats niet meer wist als zwarte vrouw en "waar ik de moed vandaan haalde het met haar oneens te zijn". Ik heb vaker politieke onenigheid gehad met die vrouwen over hun angst voor zwarte mannen. Dat het allemaal verkrachters zijn en dat ze gevaarlijk zijn. En verder ook dat de zwarte strijd niet zo belangrijk kan zijn als de vrouwenstrijd. Want was seksisme niet de eerste vorm van onderdrukking? Het andere kan dus niet belangrijk zijn. Want we zijn bovendien niet eens racistisch. We zijn feministisch, dus kunnen we niet racistisch zijn. Dit is een ongelooflijke leugen waar ik op hardhandige manier achter ben gekomen.'

Als ik vraag op welke manier ze racisme in de omgang met witte feministen herkent geeft Eleanor aan, dat het *racisme van witte vrouwen erg veel lijkt op het seksisme van mannen!* 'De meeste van ze deinzen er niet voor terug... Ik besef dat ze

geen enkel gevoel van gêne hebben. Ze zijn vrij ongeremd in het zeggen van bepaalde dingen, weet je. Ik merk dat die vrouwen zich op een bepaalde manier opstellen, alsof ze me seksistisch behandelen. Ik heb wat dat betreft heel interessante dingen meegemaakt in de boekhandel. Soms staan we met ons tweeën achter de toonbank. Als ik naast één van mijn witte collega's sta zullen klanten aan mij vragen waar een bepaald boek is, bijvoorbeeld over zwangerschap. Aan mijn collega zullen ze dan vragen: "Heb je dit boek gelezen en wat zijn de belangrijkste ideeën erin?" Begrijp je wat er gebeurt? Tegen mij is het: "Wil je dat even voor me opzoeken," het bediendenwerk dus. En als het om het intellectuele gaat, om informatie over de inhoud van de boeken wordt er gedaan alsof ik ongeletterd ben. Dan ben ik alleen maar de dienstster. Dat is het racisme dat ik in de boekhandel ervaar. Ik geloof niet eens dat men er zich van bewust is, hoe ze zich tot mijn collega's wenden en hoe anders ze tegen mij praten.'

De overeenkomsten met het racisme ervaren door Surinaamse vrouwen op het werk dringen zich op: voor dom worden aangezien, als bediende worden behandeld, worden genegeerd.

Eleanor: 'Of men ziet me niet eens staan. Ze komen binnen terwijl ik voorin bij de toonbank sta en iemand anders achter in de winkel bezig is. Ze zullen dan helemaal naar achteren lopen om haar iets te vragen. Mij zien ze niet eens. Ik ben gewoon onzichtbaar. Dat heb ik heel veel ervaren op het werk. Het is erg frustrerend ook dat mensen je als pispaal gebruiken wanneer ze met je praten. Ze vertellen over hun gevoelens, wat ze vinden van zwarte mensen en zwarte mannen. En dan doen ze alsof ze alles wat in hun hoofd komt wel tegen me kunnen zeggen. Dan verwachten ze vooral omdat ik daar werk het onderdanige soort van glimlachend luisteren. Alsof het bij mijn werk hoort iedereen de tiet te geven, van "voor jou ook een beetje melk? Kom maar. Ik luister wel naar je. Daar ben ik voor." Dat is echt heel erg moeilijk.'

Ilse vertelde dat ze er zo verontwaardigd over was dat haar witte collega's het onbeleefd vonden als ze Surinaams sprak aan het werk. Ze vond dat men gewoon niet zo nieuwsgierig moest zijn. Eleanor zegt over soortgelijke situaties: 'Als ver-

schillende zwarte kennissen van me tegelijkertijd binnenkomen en dialect beginnen te praten voelt men zich erg bedreigd, omdat ze er niet bij betrokken worden. Er wordt dan op een bepaalde manier naar je gekeken van "mag ik het ook horen?" of soms wordt er gevraagd: "Wat gebeurt er daar?" En dan zeg ik: "O, we praten gewoon." Ik geloof dat het dan teveel voor ze is. Ze voelen zich buitengesloten. En ze willen toch zo graag bewijzen dat ze niet racistisch zijn. Of we hen alsjeblijft vertrouwen kunnen schenken.'

Het racisme is zo'n doordringend onderdeel van het alledaagse leven, dat het vaak moeilijk is aan te geven wat er precies allemaal gebeurt.

'Het is zo moeilijk te omschrijven omdat het zo subtiel is. Mijn vader zei altijd: "Don't piss in my face and tell me that it is raining" (zit niet in mijn gezicht te piesen om me daarna te vertellen dat het regent!) Er zijn duizend en één manieren om racistisch te zijn. Het is erg verwarrend. Je wordt er echt gek van hier. Het racisme wordt steeds subtieler. De vrouwenbeweging is één van de meest verwarrende plekken wat racisme betreft.'

Ervaar je ook racisme in bijvoorbeeld winkels of op straat?
'Ja. Ik merk dat ik ervoor zorg dat mijn handen altijd te zien zijn als ik een winkel binnenga. Ik ben altijd bang dat ze zullen denken dat ik steel. En ik ben ook beschuldigd van diefstal.'

Zou ze hebben meegemaakt wat ook *Carla* ervaarde in Amsterdam: de beschuldiging dat ze een reep had gestolen toen ze met haar handen in de zakken stond in een sigarenwinkel?
Eleanor: 'Ik heb ook gehad dat ik naar een dure dameszaak ging. Ik werd daar niet gevolgd of met achterdocht bekeken, maar gewoon totaal genegeerd. Ze wilden me niet helpen. Dat heb ik toch zo vaak meegemaakt. Of je het nu hoger of lager zoekt, racisme zul je steeds ervaren. Ik heb zowel van mensen uit de hoge klasse als van witte arbeidersklasse mensen ontzettend erge vormen van racisme ervaren. Dat ze dan de vrijheid nemen zich volledig over te geven aan hun racisme.'

Eleanor is van huis uit voorgelicht over racisme. 'Mijn moeder heeft me altijd gezegd dat er niets bedreigenders voor

haar is dan een bende witte jongens. Die zijn op de één of andere manier altijd uit op zwarte vrouwen. Zoals in *In slavernij*,¹³¹ dat boek weet je. Zo ben ik ook opgevoed. Dat zijn de mensen waar ik voor moet uitkijken. Ik hoef niet bang te zijn voor zwarte mannen, maar witte mannen, die wel.' Ze is de enige vrouw die ook een tijdje in Europa heeft gewoond. Naar aanleiding daarvan trekt Eleanor enkele vergelijkingen.

'Drie jaar geleden heb ik een jaar in Denemarken gewoond. Als ik er nu zo over praat, komen al die gevoelens weer naar boven. Het was een klein dorp. Zoiets had ik nog nooit meegemaakt. Er woonden welgeteld zeven zwarte mensen daar. Ik veroorzaakte daar verkeersopstoppingen. Als ik buiten liep stopten de mensen en wezen naar me. Ging ik naar een bepaalde modelschool. De kinderen begonnen allemaal te lachen. Dit hadden ze nog nooit gezien. Of soms als kinderen me zagen, kleine kinderen, barstten ze in huilen uit omdat ik zo vreemd voor ze was. Het was het meest pijnlijke jaar dat ik ooit heb doorgemaakt. In Engeland heb ik ontzettend veel racisme ervaren. Waren we op de boot, driehonderd Denen en ik als enige zwarte. Iedereen ging door de douane, maar ik werd achtergehouden. Ik moest een uur wachten totdat iedereen langs was gegaan. Ik werd ondervraagd. Ze keken hun boek voor terroristen erop na. Hoelang ik in Engeland zou blijven, hoeveel geld ik bij me had. Wat ik wilde gaan doen, waar ik zou verblijven. Ze gaven me een soort derdeklasse behandeling. Zoiets ongelooflijks had ik nog nooit meegemaakt. Ik kreeg het gevoel dat het racisme van Europa meer op zijn plaats was in onze jaren vijftig. Dat men niet eens "sophisticated" genoeg was het racisme zelfs ter sprake te brengen!

Frankrijk was écht wat. Daar was het chique als je zwart was. Maar ik zag wel dat alle straatvegers zwart waren. En al het soort betere banen die zwarten zelfs hier in de Verenigde Staten hebben, dat je dat daar niet eens had. Het was te gek als je een bepaald soort zwarte was. Maar als je alleen maar arbeider was en daar gewoon werkte werd je minachtend behandeld. Maar die Engelsen zijn waanzinnig racistisch. Omdat ik mijn haar in vlechten droeg, was er zoveel haat tegen me,

vanwege een soort relatie met rastafaris of weet ik wat. Ik voelde me echt bedreigd door de politie de hele tijd. Ik heb gemerkt dat zwarten in Europa niet op het soort plaats zijn waar er over burgerrechten kan worden gesproken, dat men zich nog niet eens met dat soort dingen bezighoudt.'

Opvallend in de opvoeding van verschillende Afro-amerikaanse vrouwen is de stimulans van huis uit zich als vrouw zo hoog mogelijk te ontwikkelen. Dit komt ook duidelijk naar voren in de ervaring van Eleanor.

'Misschien geef ik de baan die ik nu heb nog eens op. Het is niet echt wat voor mij. Ik houd van boeken, ik zing, ik dans. Mijn moeder zei altijd: "Zwarte mensen hebben altijd gezongen en gedanst. Als jij nu eens president werd, of iets dergelijks." Tja. Ik voel er niks voor president te worden. Maar zingen vind ik wel heel leuk. En ik houd van schrijven, maar dat is een onmogelijk gebied hier, vooral omdat ik graag werk met het margetheater, Derde Wereld theaters. Er zijn mensen in mijn familie die niet kunnen lezen of schrijven. Toen ik naar de middelbare school ging moest ik naar een witte school. Het was afgrijselijk. Er gingen soms dagen voorbij dat niemand tot me sprak. En ze plaatsten zwarte leerlingen gewoon allemaal in de klas met het laagste niveau. Toen mijn moeder achter hun selectiesysteem kwam, is ze naar de onderwijsraad toegestapt en heeft gezegd: "Mijn dochter wordt niet geplaatst in een klas met zo'n benedenmaatse wiskunde of Engels. Ze is een uitermate goede leerling. Kijk maar naar haar cijfers. Ik wil haar in de klas met het hoogste niveau geplaatst hebben." Ik werd de enige zwarte leerlinge in die hoge-niveau klas. En het was zwaar. De docenten namen het me kwalijk, omdat ze wisten dat mijn moeder hierachter zat. Ze plaatsten ook alle zwarte meisjes in de lessen voor koken en naaien en dat soort huishoudelijke dingen. Mijn moeder zei gewoon: "Wil je borden leren wassen? Leren koken? Goed, kom maar hier thuis koken. Ik laat je wel zien hoe dat moet. Maar jij neemt dat niet op school!" Dat betekende wel een scheiding met mijn vriendinnen. Ik zat dus bij allemaal witte studenten uit de middenklasse en hoge klasse. Ze zagen mij altijd als die exotische, rare. Ach, ik kan het me niet eens allemaal meer herinneren. Ik heb zoveel racisme

ervaren dat sommige van die ervaringen helemaal weggedrukt zijn. Ik weet zeker dat ik al die dingen weer zal meemaken als ik terug ga naar de universiteit. Dan zal het opnieuw naar boven komen. Het lijkt zo indringend. Het is zo uitputtend. Zo uitputtend om erover te praten.'

Eleanor is één van de weinige vrouwen die met witte mensen intieme relaties heeft gehad.

'Ik heb racisme ervaren in mijn relaties. Ik herinner me dat het op een gegeven moment zo werd, dat mijn partners een bepaalde houding hadden tegen zwarten en dat ik opeens die uitzondering werd. Dat was een manier om me niet zwart te laten zijn. En al die dingen die ze meenden te kunnen zeggen over zwarte mensen en dan opmerkten dat ze mij er niet mee bedoelden. Het werd echt ondraaglijk. Met gewone vrienden is het gemakkelijker racisme te bevechten. Maar als iemand je geliefde is, wordt het meer persoonlijk. Dat is veel pijnlijker. Want iedereen groeit hier op met die racistische gevoelens. Ik vind ook dat het absoluut waar is, dat witte mensen racistisch zijn vanwege alles wat hun over zwarten wordt verteld. Dat geloof ik echt. Ik denk dat je wel kunt leren, dat je wat van die vooroordelen kwijt kunt raken. Maar ik denk dat het een harde, lange strijd is om het allemáál kwijt te raken. Wat namelijk gebeurt is, dat het steeds subtieler wordt. Dat het niet meer is van "zwarte mensen zijn inferieur, ze zijn niet slim en ze kunnen bepaalde dingen niet leren". Dat heb je dan niet meer. Maar het wordt verfijnder, die subtiele dingen komen er dan meer uit. Je krijgt dan bijvoorbeeld... Ik had een witte vriend die vond dat hij me op een bepaalde manier kon behandelen omdat ik zwart was. Zwarte mensen waren immers gewend aan dat soort behandeling. Ik denk niet dat hij een witte vrouw zou hebben behandeld zoals hij met mij heeft gedaan. Dat denk ik niet. Ik kan het natuurlijk niet bewijzen. Maar het voelde zo onmenselijk aan. En dan zeg ik niet dat hij gewelddadig was. Dat niet. Het was die bepaalde manier van behandelen, een racistische manier. Zo van "omdat ik zwart was kon ik dat wel hebben". Dat is iets wat ik ook heb ervaren in de relatie die ik later had met een witte vrouw. Van ons wordt altijd verwacht dat we de sterke zwarte vrouw uithangen. Het is een manier waarop ik subtiel racisme ervaar. Dat

men dingen tegen me kan zeggen en maar met me doen omdat ik zwart ben en omdat zwarte mensen in Amerika toch al zoveel gruwelijks hebben meegemaakt.'

Pamela N.

Pam is 28 jaar. Ze heeft samen gestudeerd met Audrey. Het wordt het laatste gesprek in Berkeley. Ze spreekt erg vlot en 'to the point'.

'Ik ben trots op mijn etniciteit. En dat is iets wat ik verondersteld word niet te mogen voelen. Ik ben ook een doelbewuste zwarte vrouw. Raciale kwesties ga ik niet uit de weg. Ik praat er openlijk over. Maar het wordt je wel kwalijk genomen als je als zwarte vrouw zo strijdlustig bent.'

Het is niet de eerste keer dat een vergelijking met de carrièregerichte witte man zich bij me opdringt. Verschillende zwarte vrouwen met wie ik heb gesproken werken bewust aan haar maatschappelijke toekomst. Ze moeten zich echter nog meer dan de witte man bewijzen: een zwarte vrouw krijgt immers pas een kans als ze driedubbel zo goed is, beter dan witte mannen, witte vrouwen én zwarte mannen!

'In dit gedeelte van de Verenigde Staten is het racisme heel erg subtiel. Echt subtiel. Als je sociaal werkster bent zoals ik, zie je een heleboel. Bijvoorbeeld zo'n zwart jongetje waarvan de witte onderwijzer zegt dat ie te langzaam vordert, dat ie niet kan leren en waarvan dus al van te worden wordt voorspeld dat hij het niet haalt. Dat is het soort discriminatie waar ik elke dag mee te maken krijg. Het is zo doordringend, zó doordringend dat ik bijna zou denken dat het een vanzelfsprekendheid voor me is. Toen ik vorig jaar stage liep heb ik de meest subtiele vorm van discriminatie ervaren die ik ooit in mijn leven heb meegemaakt.'

Wat Pamela dan vertelt komt heel erg overeen met de ervaring van Carmila tijdens haar stage: als zwarte aan je lot worden overgelaten, alles eigenlijk alleen moeten doen en niet net als witte stagiaires vanzelfsprekende aandacht en tegemoetkoming krijgen.

'Ik was de enige zwarte stagiaire bij die organisatie. Ik werd anders behandeld dan die andere witte stagiaire. Ze liep daar een ander programma, maar ik merkte dat ze veel meer over die organisatie wist dan ik. Het viel me op dat ze de moeite namen naar haar toe te gaan en te zeggen: "Ik wil je even wat laten zien." Terwijl met mij, ik moest erom vragen! Begrijp je wat ik bedoel? Ik merkte dat zij een heel andere benadering kreeg. Ze stapten op haar af om te vragen of ze aan bepaalde dingen mee wilde doen, of om haar informatie te geven over de organisatie. Aan mij vertelden ze dat soort dingen niet. Ik moest er dan zelf naar toe om ernaar te vragen. Ik heb bijvoorbeeld veel belangstelling voor de planning van programma's. Ik herinner me dat ik naar de directrice ging en vertelde dat ik programmaplanning erg interessant vond en dat ik heel graag mee wilde werken als ze iemand nodig hadden. Ik nam zelf het initiatief dus om naar haar toe te stappen. Ze gaf geen enkel teken van bereidwilligheid. Ze zei gewoon niks. Zes weken later ontdekte ik dat ze bezig waren een opzet te schrijven. Ze hadden die witte stagiaire gevraagd mee te helpen, terwijl ik nota bene had gezegd dat ik daar belangstelling voor had.'

Pams aanwezigheid werd alleen maar getolereerd. Het racisme dat ze ondervond was het *nalaten* van bepaalde handelingen. Stimulans en de zorg dat ze van haar stageperiode kon leren werd haar onthouden. Zoals nu al vaker is benadrukt is racisme een *complex* van houdingen en gedragingen die zwarten als inferieur, vreemd en ongewenst bestempelen.

Het gaat dus nooit om één geïsoleerde onaardige opmerking, maar om signalen die inherent verbonden zijn aan een groter geheel. Ook bij de organisatie waar Pam tijdelijk werkte manifesteerde het racisme zich in meerdere gedaanten.

Let hier echter vooral op de overeenkomst met de ervaring van *Ilse*, die over haar witte collega's ziekenverzorgsters in *Amsterdam* het volgende vertelde: 'Ik heb altijd andere kapsels op mijn werk. En dan is het van: "Goh, heb je weer een ander kapsel, góh heb je weer dat." Kom ik een keer op mijn werk, in de gang: "Goh wat lijkt jij op een haan." Toen was het in de mode, een lokje gekruld naar voren. Dat mens had het altijd over mijn uiterlijk: "Waarom draag je altijd nieuwe

kleren, waarom dit, waarom dat?" Ik vind, iedereen heeft zijn eigen smaak. Als ik zeven dagen in de week werk, dan draag ik zeven dagen schone kleren. Zo ben ik. En dat konden ze niet snappen: "Ja, hoe doe je dat met dat beetje geld?" Aan elkaar vragen ze dat soort dingen niet. Het is omdat ik altijd netjes gekleed ben. Altijd. Maar soms heb ik van die buien, heb ik paars, rood, geel aan, dan zeggen ze niets, weet je. Maar kom ik de volgende dag weer heel netjes dan is het: "Goh, wat zie jij er weer leuk uit. Waar heb je dat gekocht?" In het begin maakte ik er grappen over met ze, maar op den duur begint het te vervelen als ze dat iedere keer vragen.' Ilse zei in het gesprek tegen me dat ze gewoon niet wist wat ze hiervan moest denken. Ze snapte niet waarom ze zo deden. Neem nu de uitleg die *Pamela* geeft aan soortgelijke opmerkingen die zij in de *Amerikaanse* situatie ook te horen krijgt: 'Het waren tijdens mijn stage van die kleine dingen. Zoals mijn kleding. Ik ging naar het werk in nonchalante, nette kleding. Niets speciaals dus. Ik liep dan naar binnen en de mensen maakten er dan gelijk een heel punt van dat ik me zo goed kleedde.'

Wat werd er dan gezegd?

Ze zeiden bijvoorbeeld: "Goh, wat zie jij er leuk uit vandaag. Geen van onze medewerksters heeft ooit zulke mooie kleren aan als jij. Je hebt meer kleren dan wie dan ook. We zijn het hier niet gewend, dat onze stagiaires zich zo kleden!" Zie je wat ik bedoel? Het is héél subtiel. En als ik de mensen dit zou vertellen zoals ik het nu aan jou vertel, weet ik zeker dat ze zouden zeggen dat ik overgevoelig ben. Maar wat ze eigenlijk tegen me boodschapten was: "We verwachten het van een zwarte vrouw niet dat ze dit soort kleding heeft. En we vinden zeer zeker niet dat jij je beter mag kleden dan wij." Dat is het, wat ze tot me zeiden. Waarom zouden ze anders zo'n punt maken van mijn uiterlijk. Waarom zou ik er niet leuk bij mogen lopen? Het was heel subtiel vanuit hun kant. Want ze hadden niet verwacht dat ik me naar professionele maatstaven kon gedragen. Ik kan het je heel eerlijk vertellen, ik weet heel, heel goed hoe witte mensen in mekaar zitten. Ik ben in een geheel witte omgeving opgegroeid. En één van de dingen die mijn ouders me hebben bijgebracht – en het is iets waar ik

het erg mee eens ben – is, dat ik altijd goed moet beseffen wat witte mensen voor verwachtingen hebben. Ze verwachten van zwarte mensen niet dat ze dit of dat hebben. Ze gaan er vanuit dat je de slechtste zult zijn in de groep. En dat is een heel subtiel vooroordeel, dat ik om me heen zie: ze zitten er gewoon op te wachten dat je faalt. Of, ze verwachten niet dat je weet hoe je je moet gedragen. En die organisatie waar ik toen werkte had van mij ook andere verwachtingen dan van die witte stagiaire. Het is net als wat er op scholen gebeurt, dat onderwijzers een zwarte leerling over laten gaan, ofschoon het kind niets geleerd heeft. Dat is heel subtiel racistisch. Mij hebben ze met mijn stage ook maar laten gaan. Ze hebben gewoon geen notie van me genomen. Ik vond dat echt grof racistisch.

Met discriminatie in scholen, op de arbeidsmarkt en op de woningmarkt ben ik erg bekend. Ik ben opgegroeid met veel discriminatie om me heen. Het huis waar mijn ouders nu in wonen hè, in Washington: de burens zijn bij mekaar gekomen om hen weg te krijgen. Mijn ouders zijn ertegen in beroep gegaan. Ik ben dus gewend aan die openlijke vormen van racisme. Maar ook aan de minder openlijke. Het is zo erg geïntegreerd in je ervaringen hier dat je het bijna als vanzelfsprekend aanneemt. Het is allemaal heel subtiel, vooral wanneer je te maken hebt met witten die “sophisticated” zijn en hoog opgeleid. Dan zal het altijd erg subtiel zijn. Op de universiteit bijvoorbeeld. Bij de afstudeerceremonies was het podium altijd alleen maar wit. Niemand was er om de minderheden te vertegenwoordigen. Ik vond het echt een schande. Ik bedacht toen dat ik niet op die manier wilde afstuderen. Ik wilde ook iemand van mijn mensen op het podium.’

Het kost Pam heel wat moeite deze vorm van institutioneel racisme aan te kaarten. Het idee dat het voor zwarte studenten fijn kon zijn als er ook een zwart comitélid op het podium stond dat er trots op was de bul uit te reiken aan een zwarte doctorandus was nooit bij die witten opgekomen.

‘Ik ben er zeker van dat er anders geen zwarte vertegenwoordiging zou hebben gestaan die dag. Dat is racisme. En ook het feit dat het een zwart iemand was die daar op moest komen. Dat geen ander wit persoon in die groep bewust was of gevoe-

lig genoeg. Dat het ze ook nog verteld moest worden. Je raakt op een gegeven ogenblik gewend aan het racisme. Maar ja, aan de andere kant wen je er eigenlijk ook nooit aan. Er gebeurt dan weer iets en dan denk je: o ja, dat is het weer, zo was het ook weer, ik ben zwart en zij zijn wit.'

Pamela laat steeds duidelijk zien hoe racisme wortelt in het 'ingroup' – 'outgroup' principe, waarbij de dominante witte groep de machtsmiddelen en de machtspositie heeft zwarten te negeren, te benadelen of buiten te sluiten. De patronen vloeien in mekaar over. Het gebrek aan belangstelling voor haar vorderingen als stagiaire ligt in het verlengde van de nonchalante houding tegenover zwarte studenten die afstuderen: meekijken, maar niet werkelijk meetellen. Als de witte studenten, de witte hoop van de witte gemeenschap maar goed worden afgeleverd en een onvergetelijk afstudeerfestijn mogen beleven.

Bij uitzondering mag Pamela weleens erbij horen: 'Ik woon in een soort groepssituatie. Nu praat ik met witte mensen zelden over racisme of over raciale kwesties. Want ik weet niet of ze om kunnen gaan met wat ik heb te zeggen. Laatst raakte ik toch aan de praat met een paar witte jongens, die mensen waar ik woon dus. Komen ze me vertellen dat ze voor mij wel respect hebben, omdat ik bepaalde drempels heb weten te nemen die mij in hun ogen meer aanzien geven. Met andere woorden, ze zien in mij een zwarte vrouw die het één en ander heeft bereikt ondanks die obstakels. En daar krijg ik respect voor. En dat is een gunst. Toen zei ik: "Sinds wanneer is het een gunst om gerespecteerd te worden. Dat is gewoon een recht! Elk mens verdient respect. Dat is geen gunst maar een recht." Nou, dat konden ze niet begrijpen. En het maakte me kwaad, omdat ze dachten dat ik me wel geveid zou voelen. Maar ik vond dat ze me niets gaven waar ik niet sowieso recht op had. Dat konden ze echt niet begrijpen. Wat er toen in me omging was: waarom ben je ook over zulke onderwerpen begonnen met hun. Ze zijn gewoon wit. Ze kunnen er niet bij. Ze zijn wit en zullen ook altijd wit denken. Begrijp je me? Je kunt nooit te dicht bij een witte in de buurt komen. Je moet altijd en altijd onthouden dat jij zwart bent en de ander wit is. Op die manier ben je altijd voorbereid op die witte mentali-

teit. Daarmee zeg ik niet dat je oneerlijk moet zijn, of moet haten, of niet met witten kunt omgaan. Dat soort dingen propageer ik echt niet. Ik ben er geen voorstander van dat je alleen met een bepaalde groep mensen omgaat. Maar het is een verdedigingsmechanisme, dat ik altijd alert moet zijn op die witte mentaliteit. Daarmee bedoel ik, dat ik van een witte nooit verwacht de zwarte ervaring te begrijpen. Op die manier begeef je je zelf nooit in de situatie afhankelijk te zijn van iemand waar je eigenlijk niet op kunt rekenen. Want zoveel vertrouwen heb je ze dan niet gegeven. In de VS moet je altijd eraan denken dat wit, wit is en zwart, zwart. Als ik dit zo zeg doel ik niet op segregatie. Ik geloof namelijk niet in haat of in omgekeerde discriminatie. Maar wat ik bedoel is dat de ervaring van een wit persoon altijd anders zal zijn dan mijn ervaring.'

Heb je ook witte vrienden of vriendinnen?

'Ja zeker. Eén van mijn beste vriendinnen hier is wit.'

Spreekt jullie weleens over racisme?

'Nee, dat heb ik nooit met haar. Ze is mijn beste vriendin, maar we praten er nooit over. Een witte kan die ervaring niet begrijpen. Maar er zijn best witte mensen die meer dan de meeste anderen begrijpen, of die een enorme gevoeligheid bezitten ondanks het feit dat ze niet zwart zijn. Dat zal ik echt niet ontkennen. Maar je moet altijd bewust blijven. Dat heb ik van mijn ouders geleerd, weet je. Mijn ouders hebben me bijgebracht dat ik de witte mentaliteit in dit land moet kennen.'

Wat hebben ze je daarover geleerd?

'De witte mentaliteit? Goed. Eén: dat ze nooit zullen verwachten dat je iets voorstelt of iets hebt. Ze zullen nooit verwachten dat je schoon bent. Ze zullen er nooit vanuit gaan dat je intelligent bent of je goed kan uitdrukken. Ze zullen niet verwachten dat je een hoog niveau hebt of een hoge moraal. Dat is het eerste dat ik me geloof ik herinner. Ze verwachten dat je vuil bent, oneerlijk, dom. Dat is wat ik als eerste geleerd heb: dat ze altijd bepaalde verwachtingen hebben. Hoe moet ik het duidelijk maken? Kijk, mijn ouders hebben me geleerd dat een wit persoon nooit een zwarte boven zich wil hebben. Dat is waar ze het meest de pest aan hebben.

Nogmaals, ik bedoel het hier natuurlijk in collectieve zin. Ik heb het dus niet over individuen. Ik praat over een *groepsmentaliteit*. Als er één ding is dat witten niet kunnen uitstaan, dan is het bevelen te moeten aannemen van een zwarte persoon. Ze zullen nooit toelaten dat je boven hun komt. En dat is de waarheid. Dat geloof ik echt over die witte mentaliteit. Wanneer ik in een situatie ben dat ik opdrachten moet geven weet ik: dit is iets wat ze niet leuk vinden. Want ze zullen het nooit leuk vinden als zwarte mensen een beetje macht krijgen, vooral niet over hun. Dat heb ik dus allemaal geleerd, dat witten er niet goed van worden als je zou zeggen: "Kijk eens, ik ben in een positie waarin ik de autoriteit heb." Ze zijn daar zich zelf niet eens van bewust. Ik denk dat het onbewust is. Maar het is waar dat ze haten. Ik zal mijn eigen kinderen dezelfde dingen leren. De witte mentaliteit is niet recht door zee. Ze zullen nooit zeggen wat ze werkelijk denken. Dat is iets wat zwarte mensen zeggen over witten. Maar het is waar. Ze kunnen tegen je lachen – tenminste hier in het noorden, misschien dat het in het zuiden anders is – en ze kunnen je een schouderklopje geven, maar daar moet je je nooit door om de tuin laten leiden. Want het betekent niet dat ze je dan als gelijke beschouwen. En ook verwachten ze niet – en dat is weer een vorm van subtiel racisme – dat je ambitieus bent, vooral niet als zwarte vrouw. Ik denk dat dat komt omdat de witte mentaliteit veronderstelt dat zwarten slechts bestaan om te kunnen overleven. Dat wat ik dus de gettomentaaliteit noem. Sommige zwarte mensen zullen zeker protesteren dat ik dat woord gebruik. Maar weet je wat ik een gettomentaaliteit noem? Iemand die er tevreden mee is alleen maar te overleven, die alleen met het heden bezig is. Die nooit aan de dag van morgen zal denken. Nou, er zijn teveel witten die zwarten zo willen zien. Dus als er een zwarte is die zich strijdbaar en ambitieus opstelt, wordt het ze kwalijk genomen. Ze worden dan uitgemaakt voor egocentrisch en allerlei negatieve dingen omdat ze er het beste van willen maken. En witte mensen vinden dat maar niks. Want ze hebben het liefst zo'n zwart iemand die content is. Eigenlijk heb ik er altijd schik in als ik erover nadenk, omdat ik mezelf een vreemde voel in een land met vreemdelingen. Maar ik ken die vreemdelingen beter dan

ze zich zelf kennen. Ik weet precies hoe ze denken, omdat ik met ze leef. En dat geeft een heel zeker gevoel. Het is grappig, maar ik denk dat zwarte mensen de witte mentaliteit beter kennen dan de witte mentaliteit zich zelf kent.'

Conclusie

Racisme komt overal in de samenleving voor. Het wordt ervaren in de omgang met willekeurige witte mensen: collega's, klasgenoten, docenten, burens, trampassagiers, winkelpersoneel, klanten, cliënten, enzovoort. Daarbij is sprake van steeds terugkerende patronen: mensen van kleur worden als minderwaardig bestempeld, er wordt (actief) geprobeerd (bepaald) sociaal contact met hen te vermijden en ze ondervinden antipathie, haat en agressie.

In de Verenigde Staten is het racisme over het algemeen extremer in uitingvorm en hechter geworteld in de interne historische ontwikkelingen. Mede als gevolg van een uitgebreide anti-discriminatie wetgeving is het racisme daar na de jaren zestig steeds subtieler geworden. In Nederland neemt het subtiel racisme de laatste jaren gewelddadige en openlijke vormen aan. Van een actief beleid voor de vervolging van discriminatie is nauwelijks sprake.

Racisme komt vaak tot uiting door middel van de gesproken taal. Het blijkt uit gesprekken en opmerkingen over of direct gericht tegen etnische groepen in Nederland. De Surinaamse vrouwen worden regelmatig geconfronteerd met de racistische verwensing dat ze naar hun land terug moeten of met allerlei uitgesproken vooroordelen over de 'aard' van Surinamers. In haar bijzijn wisselen witte mensen vaak zonder gêne racistische opvattingen en meningen met elkaar uit. Het racisme in de Verenigde Staten en in Nederland is gebaseerd op dezelfde ideologie van witte superioriteit. De vaker gehoorde opvatting dat racisme vooral zou voorkomen bij witte mensen van lagere klasse is ongegrond en onjuist. Uit de ervaringen van hoger opgeleide Surinaamse en Afro-amerikaanse vrouwen is gebleken dat racisme wel degelijk voorkomt in rijke buurten en dat ook docenten of professoren aan de universiteit op hun manier uiting geven aan racisme. Sommige vrouwen menen zelfs dat ze juist van rijke mensen of juist in hoger opgeleide kringen racisme hebben ervaren.

Alledaags racisme is een samenhangend complex van allerlei

vormen van discriminatie en vooroordeel die in uiteenlopende situaties worden ervaren. Op basis van de ervaringen van de vrouwen kunnen een aantal eigenschappen van alledaags racisme en van de beleving daarvan worden genoemd:

Alledaags racisme wordt gedefinieerd door de manier waarop mensen van kleur de alledaagse omgang met witte mensen ervaren.

Alledaags racisme wordt ervaren in een racistisch leefklimaat. Het betekent dat de etnische groep waartoe je behoort als ongewenst, inferieur en lastig wordt gezien. Dit komt tot uiting in een reeks van (op zich vaak 'kleine') voorvallen.

Alledaags racisme houdt in dat mensen van kleur potentieel elke dag racisme ervaren. Als gevolg daarvan leren mensen van kleur het gedrag van witte mensen systematisch observeren. Ze verkrijgen daardoor expertise in het beoordelen van de manier waarop witte mensen zich ten opzichte van hun gedragen. Ook krijgen ze inzicht in de witte superioriteitswaan en de ideologie die mensen van kleur als minderwaardig definieert. Nieuwe inzichten kunnen potentieel elke dag worden getoetst op validiteit. Er wordt immers dagelijks omgegaan met allerlei witte mensen.

Alledaags racisme kan een bron van continue spanning zijn: het betekent voortdurend alert moeten volgen wat er precies gebeurt in de omgang met witte mensen.

Alledaags racisme betekent er niet als vanzelfsprekend vanuit te kunnen gaan dat je als zwarte wordt geaccepteerd, beleefd wordt behandeld, rechtvaardig wordt beoordeeld of serieus wordt genomen door witte mensen. Bepaalde rechten, respect en waardering waar veel witte mensen als vanzelfsprekend mee leven, worden mensen van kleur onthouden.

Alledaags racisme is een diffuus geheel van steeds terugkerende patronen van discriminatie en vooroordeel. Dit is een belangrijk verschil met bijvoorbeeld discriminatie van kinderen met rood haar. Het laatste begint en eindigt bij de jeugd. Etnisch/raciale discriminatie komt niet alleen op school voor, maar ook bij de bakker, op het werk of op de woningmarkt. Dit onderstreept ook de ideologische basis van racisme en het feit dat het geen individueel, maar een groepsverschijnsel is.

Alledaags racisme is vaak impliciet, subtiel en ogenschijnlijk ongrijpbaar. Vaak lijkt het te gaan om incidentele en triviale onbillijkheden. De frequentie van zogenaamd 'klein' racisme kan echter dermate hoog zijn, dat die gebeurtenissen systematisch worden 'weggedrukt'. Bij het bespreken van racisme-ervaringen kan een typische reactie van zwarte mensen dan ook zijn: 'Maar zoiets heb ik toch óók meegemaakt. Het was misschien een beetje anders, maar het komt op hetzelfde neer.' Impliciet racisme kan tot gevolg hebben dat zwarte mensen noodgedwongen ontslag nemen, de opleiding niet afmaken of een blok omlopen naar een andere winkel.

Alledaags racisme betekent dat witte mensen in veel situaties automatisch positief worden gediscrimineerd. De geschiedenis, de realiteit, wat goed, slecht of belangrijk is, wordt gedefinieerd vanuit het gezichtspunt van witte mensen. Dit blijkt bij het lezen van de krant maar ook uit de schoolboeken en leerprogramma's.

Alledaags racisme betekent niet dat alle gedrag van witte mensen ten opzichte van zwarte mensen per se als racistisch wordt ervaren. Afhankelijk van de situatie en van de persoon kan racisme wel of niet een rol spelen.

Alledaags racisme heeft tot gevolg dat mensen van kleur erop anticiperen dat ze in omgang met witte mensen racisme kunnen verwachten (ongeacht de vraag of ze daadwerkelijk gediscrimineerd worden).

Alledaags racisme ervaren betekent precies nagaan en heroverwegen of er inderdaad sprake is van vooroordeel en discriminatie in bepaalde situaties. Met andere woorden: de kwalifikatie van bepaalde voorvallen als voorbeelden van racisme wordt nauwkeurig overwogen. Het is ook niet in het belang van zwarte mensen 'meer' racisme te zien dan er werkelijk is.

Alledaags racisme houdt echter ook in, dat zwarte mensen niet worden geloofd. Hún visie op racisme, ontwikkeld vanuit ervaringen die keer op keer worden geverifieerd, wordt vaak afgewimpeld als 'subjectief' en 'dus' onbetrouwbaar. Wat er eigenlijk gebeurt is dat de visie van een zwarte minder serieus wordt genomen. (Indien er witte mensen zijn die zelf hun eigen mensen wijzen op het bestaand racisme kan de

woede en agressie groot zijn: het is dan een 'afvallige' die met zwarten solidariseert).

Alledaags racisme ervaren komt vaak neer op het 'inslikken' en verzwijgen van voorvallen. Met het argument dat ze 'overgevoelig' zijn voelen zwarten zich vaak monddood gemaakt. Daar komt bij dat witten hun eigen racisme vaak zelf niet herkennen dan wel het gewoon ontkennen. Het aanklaarten van impliciet racisme kan dan worden aangevoeld als 'op eieren' te moeten lopen.

Leven met de dreiging van racisme betekent bijna dagelijks strategisch plannen hoe discriminatie te ontwijken dan wel te bestrijden. Voor je zelf opkomen wordt daarbij vaak afkeurend veroordeeld als 'agressief' of 'fel', terwijl er in feite alleen maar wordt geweigerd het racisme te accepteren.

Alledaags racisme beperkt zich niet alleen tot de strikt persoonlijke ervaringen. Ook op racisme tegen anderen kunnen mensen van kleur zich aangesproken voelen. Argumenten als 'het was niet tegen jou persoonlijk bedoeld' onderstrepen veeleer de kern van racisme, dan dat ze verontschuldigen. *Racisme richt zich immers nooit tegen zwarten als persoon, maar tegen zwarten omdat ze lid zijn van die 'andere' groep, ongeacht hun persoonlijke merites.*

Voetnoten

1. Het onderzoek vond plaats in de periode 1981-1983, ter afronding van mijn opleiding culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Zie: Ph.Essed. 1983.^b *Alledaags Racisme*. Amsterdam. ASC.
2. a. Voor een uitleg van de in dit boek gehanteerde terminologie ter aanduiding van onderdrukte raciaal/etnische groepen verwijs ik naar hoofdstuk I: 'Veranderende terminologie'.
b. 'Het' feminisme van vrouwen van kleur beperkt zich zeker niet tot anti-seksisme en anti-racisme. Met name de gemeenschappelijke strijd met Derde Wereld landen maakt anti-imperialisme een belangrijk strijdpunt. Ook klassenstrijd en verzet tegen andere vormen van onderdrukking zoals de heteroseksuele norm maken deel uit van de strijd die vrouwen van kleur, vanwege haar meervoudige onderdrukking, moeten voeren.
(In Nederland heeft de omschrijving 'Derde Wereld' meestal negatieve associaties, omdat er wordt verondersteld dat daarvoor de eerste wereld als 'beter' wordt bestempeld. Hier heeft het begrip Derde Wereld de positieve betekenis van 'landen van hoop'. In navolging van Lindsay 1980, Joseph & Lewis 1981, Jayawardena 1982, Mies & Reddock 1982, en anderen wordt de omschrijving Derde Wereld dus niet tussen aanhalingstekens geplaatst.)
3. De Surinaamse bevolking bestaat uit diverse etnische groepen, waaronder: hindoestanen, Afro-surinamers (ook wel 'creolen' genoemd), Javanen, Chinezen, Indianen, Marrons (traditioneel 'boslandcreolen' genoemd), Libanezen en Europeanen.
4. Veenman & Jansma 1981:3
5. Anne Frank Stichting & Dubbelman 1984:8.
6. Simonse 1982:85/86; Portegijs e.a. 1983:13.
7. Dit percentage is inclusief de ongeveer 160.000 Amerikanen, Canadezen, Belgen, West-Duitsers, Britten en andere EG inwoners. (Entzinger 1982:24; Anne Frank Stichting & Dubbelman 1984:11).
8. Mullard 1982:121.
9. Zie bijvoorbeeld Bovenkerk 1978: hoofdstuk I.
10. Van Praag 1983:24.

11. Uitgeverij In de Knipscheer, Haarlem, 1983.
12. Zie ook Milner 1981 hierover. In de enquête Lagendijk (1980:24) meent 69% van de Nederlanders ook letterlijk dat nieuwkomers alleen recht hebben op het behoud van '*niet hinderlijke gewoonten*'. (cursivering Ph. E.).
13. Dit percentage is van januari 1982. Bron: Portegijs 1983:23/33.
14. Pagina 69.
15. In verband daarmee heeft Van Duijne Strobosch onlangs een evaluerend onderzoek uitgevoerd naar het anti-discriminatie beleid en de rol van anti-discriminatie instituten in de Verenigde Staten en in verschillende Westeuropese landen. (Van Duijne Strobosch 1983).
16. Zie bijvoorbeeld in 'Summary of the Policy Document on Minorities'. Ministry of Home Affairs. 1983.
17. Hetzelfde zien we in overheidsrapporten zoals van Penninx (1983) en de studie van Entzinger (1984) over het overheidsbeleid in verschillende Westeuropese landen. (Het is dan ook aan te bevelen naast de studie van Entzinger ook 'Here for good' van Castles (1984) te lezen. Deze studie geeft een marxistische analyse van het overheidsbeleid en de arbeidspositie van etnische groepen in verschillende Westeuropese landen).
18. Zie ook Braam 1973:110.
19. Na de weinige publikaties over discriminatie, vooroordeel en racisme, zoals van De Bruijn 1972, Michon 1973 en Bovenkerk 1978, zien we pas in de jaren tachtig weer meer aandacht voor de problematiek van racisme in Nederland. Dit blijkt onder andere uit het toenemende aantal studies, congressen, discussiedagen en dergelijke. Zie bijvoorbeeld: With 1981 (rassenvoorkeur bij partnerkeuze), Ars Aequi 1981 (racisme en rechtspositie), Van Dijk 1983 (racisme in de dagbladen), Van den Berg & Reinsch 1983 (racisme in schoolboeken), Komma 1982 (racisme en anti-semitisme), Lie & Schouten 1983 (vrouwen en racisme), Anne Frank Stichting & Dubbelman 1984 (feiten en argumenten om vooroordelen te ontcrachten). Opvallend is dat een onevenredig 'groot' aantal publikaties is gewijd aan extreem-rechts (bijvoorbeeld Bouw e.a. 1981, Donselaar 1983, Hagendoorn & Jansen 1983, van Vliet 1983). Dit houdt verband met de eenzijdige associatie van racisme met extreem-rechts en fascisme.
20. Zie ook Little 1978:62. Ook in Groot-Brittannië is lange tijd

het woord 'racisme' verzwegen. (Zie Reenen & Pope 1982:14). Het zelfde geldt voor de Verenigde Staten. (Zie Pettigrew 1980: Introduction)

21. Blumer 1958, Thomas & Comer 1973, Ryan 1981:155.
22. Jenkins e.a. 1979, Katz 1978, Kramer 1973, Manning & Ohri 1982, Satow 1982, Terry 1975, Cottle 1978.
23. a. Zie Adorno's inmiddels achterhaalde theorie (Bloom 1971:65 en verder, Milner 1983:29 en verder) over de autoritaire persoonlijkheid (1950).
b. Zie Wellman 1977 en Ryan 1981:58, 222 (noot 16) over raciaal/etnisch vooroordeel en afkomst naar klasse.
24. Tajfel 1981.
25. Simpson & Yinger 1972:106, Farley 1982.
26. Lenders & van de Rhoer 1983:58.
27. Pettigrew 1973:270. Zie ook Pettigrew 1981.
28. Zie bijvoorbeeld Montagu 1964, Banton 1967, Jordan 1968, Miles 1982, Kuper 1975. Voor een bespreking van verschillende theoretische benaderingen van 'rasrelaties' verwijs ik naar: Cox 1948, Van den Berghe 1967, Barrera 1979, Banton 1983).
29. Montagu 1972, hoofdstuk I; Memmi 1983:17.
30. Omdat het begrip 'raciaal' in taalkundige zin toch het bestaan van verschillende rassen suggereert, ben ik niet erg gelukkig met de aanduiding 'raciaal type'. Het ontbreekt mij echter voorlopig aan een theoretisch ondubbelzinnige omschrijving. Ook in de literatuur wordt het begrip 'raciaal' regelmatig gebruikt met de uitleg dat het om een sociale en niet om een biologische aanduiding gaat. (Zie ook verder in de tekst.)
31. Husband 1982:18.
32. Miles 1982:44.
33. Verschillende wetenschappers geven er evenwel de voorkeur aan etnische kenmerken strikt te verbinden aan sociaal/culturele kenmerken, bijvoorbeeld Farley 1982, Blalock 1982, Rose 1964.
34. Zie ook Allport 1954, hoofdstuk I; Katz 1976, hoofdstuk II en III.
35. Vooroordeel wordt vaker ten onrechte omschreven als een verschijnsel dat op irrationaliteit gebaseerd is (zie bijvoorbeeld Pettigrew 1982). Daarmee wordt gesuggereerd dat de emotionele beladenheid van vooroordelen, vooroordeel zelf tot het tegenovergestelde van rationeel maakt. Het hier gegeven (fictieve) voorbeeld laat echter zien, dat vooroordeel ge-

baseerd kan zijn op strategisch argumenteren (zie ook Van Dijk 1984). Vooral in de politiek heeft dergelijk rationeel (wat dus niet per definitie betekent 'juist') argumenteren ter onderbouwing van vooroordelen ingrijpende gevolgen. Er wordt namelijk geappelleerd aan het zogenaamde 'commonsense' ('gezonde verstand') denken van de bevolking. De schijn van nuchterheid en zogenaamd logisch nadenken maakt specifieke vooroordelen ogenschijnlijk aannemelijk. Zie voor kritische studies hierover onder andere: Anne Frank Stichting & Dubbelman 1984, Barker, Lawrence 1982,^a Miles & Phizacklea 1979, Sivanandan 1982).

36. Het begrip 'macht' (de op de eigen machtspositie gebaseerde onderdrukking van andere etnisch/raciale groepen) is een fundamenteel gegeven voor het begrijpen van de betekenis en de functie van racisme (Jones 1972, Wilson 1973, Hodge e.a. 1975, Jones & Kimberley 1982, Blalock 1982, Manning & Ohri 1982, Gundra 1982). Zonder de beschikking over machtsmiddelen om de 'ander' als groep daadwerkelijk te benadelen kan er dus wel sprake zijn van vóór-oordelen (lees: verkeerde/negatieve informatie over die groep) en van individuele discriminatie, maar niet van racisme. Dit zal verder in de tekst ook duidelijk worden.
37. Barker 1981.
38. Van den Berg & Reinsch 1983. De begrippen cultureel en ideologisch racisme worden vaker door elkaar gehaald. Het zou hier te ver voeren in te gaan op de discussie over de relatie cultuur-ideologie. Doorgaans wordt in studies over racisme onderscheid gemaakt tussen racisme als ideologie (Wellman 1977, Miles 1982) en de verschillende dimensies waarin de praktijk daarvan zich manifesteert: cultureel (Jones 1972, Terry 1975), institutioneel en individueel (Carmichael en Hamilton 1967, Knowles & Prewitt 1969, Pettigrew 1971, Reenen & Pope 1981, Levin & Levin 1982).
39. Zie ook Jones 1972:148.
40. Jordan 1968. Zie ook Fryer 1984, hoofdstuk 7.
41. Jordan 1968:27.
42. De citaten zijn in volgorde van vermelding uit: De aarde en haar volken: 1880-1:175; 1880-6:203; 1880-6:208; 1881-6:203- 18882-2:23; 1881-8:250; 1883-9:276. Uitgeverij H. D. Tjeenk Willink. Haarlem.
43. Roline Redmond, *Zwarte mensen in Kinderboeken*, 1980. Soortgelijke studies zijn ook verricht met betrekking tot Amerikaanse, Britse, Duitse en andere westerse kinderboe-

- ken. Zie bijvoorbeeld Stinton 1979, Preiswerk 1980.
44. Redmond 1980:32/33.
 45. Redmond 1980:34.
 46. Redmond 1980:43.
 47. Redmond 1980:41/42.
 48. Harry van den Berg & Peter Reinsch. Racisme in schoolboeken, 1983.
 49. Van den Berg & Reinsch 1983:43/44.
 50. Zie Van Dijk en Spaninks 1981.
 51. Voor Amerikaanse en Britse kritische studies naar het beeld over zwarte mensen dat de media geven verwijs ik naar bijvoorbeeld Husband 1975, Joseph & Lewis 1981: hoofdstuk V, Schary 1969.
 52. Teun A. van Dijk, Minderheden in de Media, 1983.
 53. Een gunstige uitzondering in dit verband is het dagblad De Waarheid waarin naar mijn indruk met name het laatste jaar bijna dagelijks informatie wordt gegeven over racisme én anti-racisme in Nederland.
 54. Het begrip 'institutioneel racisme' werd geïntroduceerd door Carmichael & Hamilton (1967). In samenhang daarmee is het concept 'white racism' gebruikt om aan te geven dat het racisme structureel in de samenleving is verankerd en het functioneren daarvan bepaalt (Bromley & Longino 1972, Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders [meer bekend als het Kerner rapport] 1968).
 55. Over institutioneel racisme zijn relatief veel buitenlandse en een paar Nederlandse studies verricht. Voor een algemeen inzicht in institutioneel racisme en de specifieke vormen die dit aanneemt in Nederland is het relevant kennis te nemen van bijvoorbeeld Amerikaanse en Britse informatie hierover, vanwege de overlapping met de Nederlandse situatie. Hieronder geef ik een beknopte bibliografie, met aanduiding van de maatschappelijke sfeer in de context waarvan het institutioneel racisme is bestudeerd.
 Huisvesting en arbeidsmarkt: Daniel 1968, D. Smith 1977, Bovenkerk 1978*, Ratcliff 1981. Arbeidsmarkt en vakbonden: Braham e.a. 1981. Bedrijven: Pico 1974, Fernandez 1981. Wetenschap: Ladner 1973, Unesco 1983, Lawrence 1982^b Mullard 1973, H6. Onderwijs: Piliawsky 1982. Huisvesting, arbeidsmarkt, gezondheidszorg, onderwijs, justitie en andere gebieden: Bromley & Longino 1972. Wetgeving, overheidsbeleid, justitie en politie, onderwijs: Glazer & Young 1983. Justitie en politie: Gordon 1983. Wetgeving,

- rechtspositie en overheidsbeleid: Lester & Bindman 1972, Moore 1975, Ausems – Habes 1983*, Ars Aequi 1981-10*, Ali & Hoens 1983*, Werkgroep Knelpunten in het Nederlands Recht voor Etnische minderheden 1983*. Vreemdelingenbeleid: Moore & Wallace 1975, Ali 1981*. Gezondheidszorg: Willie e.a. 1973 (De met een sterretje gemarkeerde publikaties gaan over de Nederlandse situatie).
56. Zie ook Malone 1980, 1983; Rendel & Bindman 1975:4; Commission for Racial Equality 1980.
 57. Zie ook Groenendijk 1980.
 58. Portegijs 1983:68.
 59. Zie ook Bovenkerk & Breuning-van Leeuwen 1978, Schumacher 1980:120.
 60. Zie ook Sint & Nijzink 1980: hoofdstuk over 'Onderaan de Arbeidsmarkt', pag. 12-29; Boerma 1982:35.
 61. Gewestelijk Arbeidsbureau Utrecht, augustus 1981. Beleidsadvies inzake buitenlandse vrouwen, E. M. M. Wegdam (medewerkster vrouwenproject).
 62. Bovenkerk 1978:17.
 63. Ghazi 1982, Nijzink 1980.
 64. Schumacher 1980:84/85.
 65. Dit blijkt bijvoorbeeld uit gesprekken van Nederlanders over etnische 'minderheden' in Nederland. Zie ook Van Dijk 1984.
 66. Zie onder anderen Marlene de Vries 1981, Van den Berg-Eldering e.a. 1980, Appel e.a. 1980. Groen & Peperstraten 1981, Eijssenring & Bochove 1979, Dors 1984.
 67. Zie bijvoorbeeld Varina Tjon-Ten 1983.
 68. Dors 1982:68, Martens – Elling & Janssen 1979.
 69. Bijvoorbeeld Marlene de Vries 1981, Raad voor het Jeugdbeleid 1983.
 70. Aalberts & Kamminga 1983:63/64. Dit betekent overigens niet dat elke zwarte in een 'grote slee' per se ook zal worden aangehouden. (Zie Bovenkerk & Luning 1979.)
 71. Cashmore & Troyna 1982, Joshua & Wallace 1983.
 72. Luning 1976.
 73. Levin & Levin 1982:85.
 74. Jones 1972:118 e.v.
 75. Zie ook Essed 1983^a.
 76. Zie ook Dennis Brooks 1981 en andere artikelen en in Braham, Rhodes en Pearn 1981.
 77. Zie ook Van Duijne-Strobosch 1983:4.
 78. Zie ook Essed 1982.

79. We zien in vergelijking met andere uitingsvormen van racisme in Nederland dan ook relatief veel aandacht voor extreem racisme. Zie bijvoorbeeld Bouw e.a. 1981, Van Donselaar & Van Praag 1983, Hagendoorn & Janssen 1983.
80. Zie hierover ook Carmichael & Hamilton 1967.
81. Van Praag 1983:63.
82. Cijfers: Sociaal en Cultureel Rapport 1982:250.
83. Zie in: Van Praag 1983:63.
84. Deze opvatting lag ten grondslag aan de eerste psychologische studies over vooroordeel, zoals F. Allport 1920, Bogardus 1925, Katz & Braly 1933. LaPiere (1934) ontcrachtte deze opvatting (hoewel ook zijn experiment op onzorgvuldigheid gekritiseerd kan worden. De kern van het experiment is dat bepaalde Amerikaanse restauranthouders als puntje bij paaltje kwam wél gasten van kleur binnenlieten, terwijl ze indien naar hun houding werd gevraagd aangaven geen gasten van kleur binnen te laten. De gasten van kleur waren in zijn experimenten steeds in gezelschap van witten. De vraag is of ze indien ze alleen waren verschenen ook waren toegelaten. Deze kritiek neemt overigens niet weg dat LaPiere's conclusie, dat er niet per se een consistente relatie is tussen houdingen en gedrag, juist is). (Zie ook Raab & Lipset 1962:37.)
85. Zie ook Richmond 1973, Simpson & Yinger 1972:29, Hendriks 1981:65-67.
86. Lagendijk 1980:2.1.
87. Dummett 1973, Dworkin & Dworkin 1976, Levin & Levin 1982, Littlewood & Lipsedge 1982, Manning & Ohri 1982, Miles & Phizacklea 1979, Phizacklea & Miles 1980:H.7, Satow 1982.
88. Zie bijvoorbeeld de terminologie in Baker 1970, Aptheker 1982, Hull, Scott & Smith 1982. Ook de omschrijving 'derde wereld mens' wordt in dit verband vaker gebruikt (zie bijvoorbeeld Joseph & Lewis 1981), naar analogie van Carmichael & Hamiltons idee van de (zwarte) kolonie binnen de Verenigde Staten (1967).
89. Het woord 'gast' klinkt ook bijna cynisch tegen het licht van de structurele discriminatie en de vele vooroordelen tegen mediterrane arbeiders als Turken en Marokkanen.
90. Hiermee wordt bedoeld dat indien bijvoorbeeld Turken als etnische groep worden gezien op basis van hun gemeenschappelijke geschiedenis, cultuur en nationale afkomst, er geen reden is om Nederlanders niet óók als etnische groep te zien. De aanduiding 'etnische groep' is op zich echter problema-

tisch, vanwege de implicatie van (homogeen) culturele elementen. Daarmee wordt het bestaan van subculturen binnen 'een' bepaalde cultuur ontkend. Er kan eigenlijk dus niet gesproken worden van 'de' cultuur van een bepaald volk. In die zin is er net zo min sprake van 'de' Nederlandse cultuur als van 'de' Turkse cultuur, ook al wordt er in Nederland vaker etnocentrisch generaliserend gesproken van 'de' cultuur van bepaalde etnische 'minderheidsgroepen'. Dit heeft onder andere te maken met het feit dat deze groepen ogenschijnlijk kleine 'eenheden' vormen. Deze worden dan als 'anders' gedefinieerd door de Nederlanders die zich zelf als norm (dus 'gewoon') zien. We zien dan ook dat de term 'etnisch' in Nederland (en ook in landen als Groot-Brittannië en de VS) wordt gelijk gesteld met 'cultureel anders' (exotisch!) dan de dominante 'normgroep'.

91. Zie Lie & Schouten 1983.
92. In: Ali & Hoens 1983:38-43.
93. Djadoenath e.a. 1981. Zie verder ook Djadoenath 1983, Serkei 1983.
94. Essed 1981, 1982.
95. Voorbeelden zijn onder anderen Van den Berg-Eldering 1979, Theunis 1979, Benson 1981, Khan 1979, Lenders & Van de Rhoer 1983.
96. Zie (Williams in) Phillips 1971:30, Trixier y Vigil & Elsasser 1978, Schuman & Hatchett 1974:119, Watson 1973, Gwaltney 1980, Kochman 1981. Omdat het veel witte mensen (onderzoekers/sters) ontbreekt aan werkelijk inzicht in (de ervaring van) racisme stuiten zwarte mensen op onbegrip en een verdedigende houding van witten. Daar komt ook bij, dat zwarte mensen het vaak onbeleefd of onaangenaam vinden aan een witte onderzoeker/ster kritiek te geven over diens eigen witte mensen (want daar komt het in feite op neer als het racisme van witte mensen in de onderzoeksituatie ter sprake komt).
97. Een overzicht van dit soort studies zou hier te ver voeren. Ik noem slechts een aantal exemplarische voorbeelden. De Verenigde Staten: Parsons & Clark 1965, Hannerz 1969, McCord e.a. 1969. Groot-Brittannië: Benson 1981, Kahn 1979, Watson 1977, Pryce 1979, Wallman 1979. Nederland: Van den Berg-Eldering 1979, Lenders & Van de Rhoer 1983, Buiks 1983, Biervliet 1978.
98. a. Zie ook de vorige voetnoot.
b. Ook het Nederlandse 'minderheden'beleid (zoals samen-

gevat in 'Summary of the Policy Document on Minorities') gaat ten onrechte uit van de veronderstelling, dat de vermindering van vooroordeel een kwestie is van 'betere' informatie over minderheden (sic!), in plaats van voorlichting over vooroordelen zelf en over de functie van racisme in de samenleving. (Eerder wees ik al op de hardnekkige aard van vooroordeel en de sociaal-historische basis daarvan.) Een groot gevaar van een beperking tot voorlichtingsstudies over 'de' etniciteit en de 'aard' van etnische groepen is, dat deze informatie misbruikt kan worden om hun onderdrukte positie te verklaren. Voorbijgaand aan racisme en discriminatie als fundamentele oorzaken kunnen sociaal-culturele factoren van de etnische groepen zelf worden aangehaald om 'aan te tonen' dat ze hun positie aan zich zelf te danken zouden hebben. Dit verschijnsel is een vorm van wetenschappelijk racisme en wordt ook wel 'blaming the victim' genoemd (Ryan 1976). Een berucht voorbeeld daarvan is het Moynihan rapport (1965) dat de onderdrukte positie van zwarte Amerikanen verklaarde uit hun zogenaamd onvolledige gezinsstructuur en met name de rol van 'de' zwarte vrouw daarin. Kritiek op deze benadering vinden we onder andere in Wilhelm 1970, Ryan 1976, Jackson 1973, Tierney 1982. In dit verband is het ook interessant op te merken, dat er in de wetenschap altijd veel meer interesse is getoond voor de 'afwijkende' gezinsstructuur van zwarte arbeidersgezinnen dan voor het 'aangepaste' zwarte middenklasse gezin. (Zie ook Muraskin 1975.)

99. Zie Daniel 1968, Weitz 1972, Kramer 1973, Dutton et al 1973, 1974, Wellman 1977, Posckocil 1977, Malone 1980, Milner 1981, Rose 1981, Dummett & Dummett 1982, Van Dijk 1984.
100. Zie Rowe 1977, Hall 1982.
101. Bijvoorbeeld Smith 1977. Zie ook in Bovenkerk 1978.
102. Vrij vertaald uit Daniel 1968:46.
103. McConahay 1983.
104. Zie Van Dijk 1984. Deze studie over gesprekken van Nederlanders over etnische groepen in de samenleving laat onder andere zien, welke strategieën Nederlandse mensen gebruiken om vooroordelen te verhullen, dan wel bevooroordeelde uitspraken te vermijden.
105. Vrij vertaald uit Smith 1977:138.
106. Zie ook Tierney 1982:29. Het belang van wetenschappelijk inzicht in (vooral subtiel) racisme in alledaagse interactie is

vaker benadrukt (bijvoorbeeld door Pettigrew 1971, Cicourel 1972). Pogingen subtiele vooroordelen en discriminatie te beschrijven zijn echter zeldzaam. (Zie bijvoorbeeld Dummett 1973, Rowe 1977, Wellman 1977, Hall 1982, Van Dijk 1984.)

107. Zie Weitz 1972, Posckocil 1977, Fernandez 1981.

108. J. Katz 1978.

109. Rendel & Bindman 1975, Reubsaet e.a. 1982:259-262.

110. Zie bijvoorbeeld Phillips 1982, Sloot 1981, 1983, Van Duijne-Strobosch 1983. Het zou te ver voeren hier uitvoerig in te gaan op de discussie over evenredige (etnische) vertegenwoordiging, rechtvaardigheid en gelijkheid. (Zie onder andere: Green 1981, Ryan 1981.)

111. Zwarte vrouwenstudies (of meer algemeen vrouwenstudies van kleur) is in Nederland een nog weinig ontgonnen gebied. 'Het' zwart feminisme in Nederland is nauw gelieerd aan de zusterbewegingen in de Verenigde Staten en in Groot-Brittannië. Publikaties over en (op een enkele uitzondering na) afkomstig van vrouwen van kleur in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Nederland zijn onder andere de hieronder volgende. (Ik beperk me hier tot de specifieke positie van vrouwen van kleur als behorend tot een onderdrukte 'minderheids groep' in een westerse samenleving.)

Beknopte bibliografie in volgorde van het jaar van uitgave: *De Verenigde Staten*: Beal 1970, Lerner 1970, Longauey y Vasquez 1970, Norton 1970, Weathers 1970, Weisstein 1970, Ladner 1972, Reid 1972, Epstein 1973, Jackson 1973, Staples 1973, Murray 1975, Meyers 1975, B. Smith 1977, Hamburger & Fowler-Gallagher 1978, Noble 1978, M. Wallace 1978, Bell e.a. 1979, The Combahee River Collective 1979, Heresies 1979, Mirandé & Enriquez 1979, Sterling 1979, Christian 1980, Frontiers 1980, Myers 1980, Rodgers-Rose 1980, P. Wallace 1980, Davis 1981, Hooks 1981, Joseph 1981, Joseph & Lewis 1981, Moraga & Anzaldua 1981, Vitale 1981, Aptheker 1982, Heresies 1982, Hull, Scott & Smith 1982, Baraka & Baraka 1983, B. Smith 1983, (Zie voor een uitgebreide bibliografie over Afro-amerikaanse vrouwen: Sims 1980.)

Groot-Brittannië: Black Women's Action Committee 1972, Harris 1972, James 1975, Sharpe 1976 (H.VIII: Black girls in Britain), Wilson 1978, Kalra 1980, Prescod-Roberts & Steele 1980, Amos & Parmar 1981, Carby 1982, Fuller 1982, Parmar 1982, Bourne 1983, Phizaklea 1983.

Nederland: Gaikhorts e.a. 1979, Axwijk 1980, Nalbantoğlu 1981, Schmitz 1981, Voorbereidingsgroep congres Buitenlandse Vrouwen 1982, Essed 1982, Da Lima 1983, Lenders & Van de Rhoer 1983, Loewenthal 1984.

112. In onderzoek op Nederlandse middelbare scholen (Hagendoorn & Janssen 1983) is naar voren gekomen, dat witte meisjes minder etnocentrisch zouden zijn in haar opvattingen dan witte jongens. Dit wordt door de onderzoekers verklaard uit het feit dat het 'emancipatiestreven' van meisjes haar heeft geleerd open te staan voor een soortgelijk streven van etnische groepen. Jongens daarentegen worden zowel geconfronteerd met bewust geworden meisjes en burgers van kleur die opkomen voor hun rechten. Witte jongens (mannen) zien dus zowel de positieve discriminatie vanwege hun man-zijn als de voorrechten vanwege hun wit-zijn aangetast. Hoewel uit de geschiedenis blijkt dat verschillende vormen van onderdrukking elkaar wederzijds versterken (zie ook Kinloch 1978:52/53, Macciocchi 1977, Gronings Comité tegen fascisme en racisme 1983) hoeft dit niet te betekenen dat de ene onderdrukte groep zich identificeert met de andere onderdrukte groep. Zo hebben witte vrouwen zich vaker *politiek* solidair opgesteld met 'zwarten' als onderdrukte groep, zoals in de Amerikaanse geschiedenis, (Evans 1979). Dat betekende echter niet dat de witte vrouwen in de *alledaagse* omgang met zwarte vrouwen anti-racistisch waren (zie ook Allen 1974, Davis 1981), dan wel daarnaar streefden. De vaker gehoorde opvatting dat vrouwen, vanwege hun ervaring met seksisme, meer dan mannen ontvankelijk zouden zijn voor verzet tegen racisme moet dus van de nodige kanttekeningen worden voorzien. Het zou te ver voeren hier verder op deze problematiek in te gaan.
113. De geïnterviewde vrouwen zijn wat betreft de namen en bepaalde achtergrondgegevens anoniem gemaakt. Waar dit de leesbaarheid bevordert zijn de citaten geredigeerd.
114. De cursiveringen in de citaten zijn ten behoeve van de analyse door mij aangebracht.
115. Zie Van Dijk 1983.
116. Daeter 1982.
117. Het gaat hier niet om elkaar wederzijds uitsluitende categorieën. Zoals verder in de tekst zal blijken is er vaak sprake van overlapping. De volledige analyse en de daarop gebaseerde constructie van de drie hoofdvormen van racisme is te vinden in Ph. Essed 1983, *Alledaags Racisme*, Antropologisch Socio-

- logisch Centrum, Amsterdam. Hoofdstuk II, 6 (pag. 144-163).
118. Afkorting van Gemeentelijke Dienst Herhuisvesting.
 119. Budike 1982: H. IV, V.
 120. Van Praag 1983:59, 63.
 121. In het kader van mijn proefschrift werk ik aan verder onderzoek hierover.
 122. Zie noot 121.
 123. Over bewustmaking van racisme in Nederland als onderdeel van de opvoeding van Surinaamse kinderen is verder weinig bekend. Ik vermoed dat dergelijke bewustmaking in de volgende generaties een duidelijke rol kan gaan spelen. In dit verband verwijs ik naar hoofdstuk III over de ervaringen van Afro-amerikaanse vrouwen.
 124. Dat bijna alle vrouwen met wie ik in de VS sprak een hogere opleiding hadden zou eveneens een verklaring kunnen zijn.
 125. De vaker in Nederland gebruikte omschrijving 'ongewenste intimiteit' is een misplaatst eufemisme. Een aanduiding als 'seksuele opdringerigheid' of 'opgedrongen sex' is wellicht meer van toepassing.
 126. Zie ook Rubin 1972^a. (Het zal de meeste witte feministen waarschijnlijk onbekend zijn dat Lillian Rubin zich jarenlang heeft ingezet in de strijd tegen de onderdrukking van zwarten [Zie ook Rubin 1972^b] in de VS, voordat ze zich specifiek met de positie van vrouwen en man-vrouw relaties in het algemeen ging bezighouden. Dit gebrek aan interesse voor Rubins anti-racistische achtergrond illustreert schrijnend het *witte-centrisme* van het westers feminisme. (Zie ook Rich 1979, Frye 1983.)
 127. Hier dient wel te worden benadrukt dat factoren als geld, opleiding en het voorkomen van klassejustitie de rechtbank meer toegankelijk maakt voor de midden- en hogere klasse dan voor de Amerikanen uit de arbeidersklasse (waar de meerderheid van de Afro-amerikanen toe gerekend kan worden).
 128. De 'National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) werd opgericht in 1909, met het doel de opheffing van segregatie van zwarte Amerikanen. Het is een nog steeds bestaande organisatie die voorstaat te werken vanuit 'de' democratische ideologie en volgens de regels van 'de' democratische samenleving. Het is een 'gematigde' organisatie wier politieke doeleinden in vergelijking met andere zwarte organisaties het meest frequent bijval krijgen van de Afro-

amerikaanse bevolking (Simpson & Yinger 1972:703). Andere bekende organisaties die vooral in de jaren zestig gehoord werden zijn de CORE, SNCC, SCLC en de 'Black Panthers'.

De CORE (Congress of Racial Equality) wordt vooral gekenmerkt door haar principe van pacifisme. Deze organisatie stamt uit 1942. Aanvankelijk was het een voornamelijk witte organisatie. In de jaren zestig, met als belangrijkste vertegenwoordiger Martin Luther King, veranderde de koers in een zwart nationalistische. Ook wat de leden betreft werd het een zwarte organisatie. (Het is met het oog op de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1984 relevant erop te wijzen dat de democratische kandidaat Jesse Jackson een naaste medewerker was van Martin Luther King). De SNCC (uitgesproken als 'snik' en afkorting van Student Nonviolent Coordinating Committee) werd gevormd in 1960. Deze organisatie was bekend om haar anti-apartheidsacties in parken, restaurants en dergelijke in het zuiden van de VS. Ze kan gezien worden als een afsplitsing van de christelijke organisatie Southern Christian Leadership Conference (SCLC). De SNCC ging later op in de Black Power beweging, met als voorzitter Stokely Carmichael (1966). Carmichael en andere radicalen, zowel uit de SNCC als CORE sloten zich in de tweede helft van de jaren zestig aan bij het linkse kamp van de Black Power beweging: de Black Panthers. Voor een indruk van de (linkse) zwarte beweging in de jaren zestig verwijs ik naar Seale 1968, Winston 1977 en de boeiende autobiografieën van Angela Davis (1974) en Ann Moody (1968).

129. Dit is een twee jaar durende opleiding. Afhankelijk van de kwaliteit van het 'college' is deze opleiding te vergelijken met het niveau van het laatste jaar havo of vwo en het eerste jaar van een hogere beroepsopleiding of de universiteit.
130. 'Uncle Tom' is de omschrijving die Afro-amerikanen gebruiken ter aanduiding van een zwarte die niet voor zich zelf opkomt en witten naar de mond praat.
131. In slavernij (vertaling van: Incidents in the Life of a 'Slave Girl'), Linda Brent, 1983.

Bibliografie

- Aalberts, Monique M. J. en Evelien M. Kamminga, Politie en allochtonen, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1983
- Adorno, T. W., E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sanford, The Authoritarian Personality, Harper, New York, 1950
- Ali, H. A. Ahmad, Vreemdelingen beleid Surinamers, Stichting Landelijke Federatie van Welzijnsstichtingen voor Surinamers, Utrecht, 1981
- Ali, Hamied Ahmad en Jan Hoens (red), Congresbundel: 'Congres recht en raciale verhoudingen' (Amsterdam, 21 januari 1983), Willem Pompe Instituut voor strafrechtswetenschappen, Rijksuniversiteit Utrecht, 1983
- Allen, Robert, Reluctant Reformers, Howard University Press, Washington DC, 1974
- Allport, F. H. The Influence of the Group upon Association and Thought, in: Journal of Experimental Psychology 2, pp 159-82, 1920
- Allport, Gordon W., The Nature of Prejudice, Anchor, New York, 1954
- Amos, Valerie en Pratibha Parmar, Resistances and Responses: the Experiences of Black Girls in Britain, in: Angela McRobbie en Trishna McCabe (red), Feminism For Girls, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1981, pp 129-148
- Anne Frank Stichting en Jan Eric Dubbelman, Vooroordelen veroordeeld, Anne Frank Stichting, Amsterdam, 1984
- Appel, René, Cees Cruson, Pieter Muysken, J. W. de Vries (red), Taalproblemen van buitenlandse arbeiders en hun kinderen, Coutinho, Muiderberg, 1980
- Aptheker, Bettina, Woman's Legacy. Essays on Race, Sex, and Class in American History, University of Massachusetts Press, Amherst, 1982
- Ars Aequi, 't Is een vreemdeling zeker, 1981-10
- Ausems-Habes, Hansje, Congres recht en raciale verhoudingen. Verslag van een op 21 januari 1983 gehouden congres, Gouda-Quint, Arnhem, 1983
- Axwijk, Hilly, De Surinaamse vrouwen en haar 'onvolledig gezin' in Nederland (Scriptie Hogere beroepsopleiding, maatschappelijk werk), Werkgroep voor het Surinaamse boek, Haarlem, 1980
- Baker, Ross k. (red), The Afro-American, Van Nostrand Reinhold, New York, 1970

- Banton, Michael, *Race Relations*, Tavistock, London, 1967
- Banton, Michael, *Racial and Ethnic Competition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983
- Baraka, Amiri en Amina Baraka, *Confirmation. An Anthology of African American Woman*, Quill, New York, 1983
- Barker, Martin, *The New Racism*, Junction, London, 1981(1982)
- Barrera, Mario, *Race and Class in the Southwest*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1979
- Beal, Frances M., *Double Jeopardy: to Be Black and Female*, in: Robin Morgan (red), *Sisterhood is Powerful*, Vintage, New York, 1970, pp382-396
- Bell, Roseann P., Bettye J. Parker, Beverly Guy-Sheftall, (red), *Sturdy Black Bridges: Visions of Black Women in Literature*, Anchor, New York, 1979
- Benson, Susan, *Ambiguous Ethnicity. Interracial Families in London*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981
- Berg-Eldering, Lotty van den, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*, Samson, Alphen aan den Rijn, 1979
- Berg-Eldering, Lotty van den, Anneke C. Adriaansen en Harmen Grebel, *Van kansloos naar kansarm: buitenlandse kinderen in het Nederlands onderwijs*, in: M. Sint en T. Nijzink (red), *Tussen wal en schip*, *Intermediair* 71-82, Amsterdam, 1980
- Berg, Harry van den en Peter Reinsch, *Racisme in schoolboeken*, SUA, Amsterdam, 1983
- Berghe, Pierre L. van den, *Race and Racism. A Comparative Perspective*, Wiley & Sons, New York, 1967
- Biervliet, W. E., *The Hustler Culture of Yong Unemployed Surinamers*, in: H. Lamur & J. Speckmann (red), *Adaptions of Migrants from the Caribbean in the European and American Metropolis*, ASC, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1978
- Black Women's Action Committee**, *The Black Women*, in: Michele Wandor, *The Body Politic*, Stage 1, 84-89, Londen, 1972
- Blalock, Hubert M. Jr., *Race and Ethnic Relations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1982
- Bloem, Marion, *Geen gewoon Indisch meisje*, In de knipscheer, Haarlem, 1983
- Bloom, Leonard, *The Social Psychology of Race Relations*, Allen & Unwin, Londen, 1971
- Blumer, H., *Race Prejudice as a Sense of Group Position*, in: *Pacific Sociological Review* 1, 3-7, 1958
- Boerma, Nanko, *Migrantenjeugd in Nederland*, VU, Amsterdam, 1981

- Bogardus, E. S.**, Measuring Social Distances, in: *Journal of Applied Sociology* 9, 299-308, 1925
- Bourne, Jenny**, Towards an Anti-Racist Feminism, in: *Race and Class*, Vol. XXV, Nr. 1, summer 1983, 1-22, 1983
- Bouw, Carolien, Jaap van Donselaar, Carien Nelissen**, De Nederlandse Volks-Unie: portret van een racistische splinterpartij, Het wereldvenster, Bussum 1981
- Bovenkerk, Frank** (red), Omdat zij anders zijn. Patronen van rasdiscriminatie in Nederland, Boom, Meppel, 1978
- Bovenkerk, Frank en Elsbeth Breuning-van Leeuwen**, Rasdiscriminatie en rasvooroordeel op de Amsterdamse arbeidsmarkt, in: F. Bovenkerk (red), Omdat zij anders zijn, Boom, Meppel, 1978
- Bovenkerk, F. en M. Luning**, Surinamers en grote auto's: een 'levensecht experiment' om rassendiscriminatie op te sporen, in: *Intermediair* 15, 21 (mei), 59-63, 1979
- Braam, S.**, Suriname en de Surinamers, Kruseman, Den Haag, 1973
- Braham, Peter, Ed Rhodes, Michael Pearn** (red), Discrimination and Disadvantage in Employment: The Experience of Black Workers, Harper & Row, Londen, 1981
- Brent, Linda**, In Slavernij, Sara, Amsterdam, 1983
- Bromly, David G. en Charles F. Longino** (red), White Racism and Black Americans, Schenkman, Cambridge, Mass., 1972
- Brook, Dennis**, Race and Labour in London Transport: Some Conclusions, in: Peter Braham e.a. (red), Discrimination and Disadvantage in Employment, Harper & Row. 126-137, Londen, 1981
- Bruijn, Gerard de** (red), Racisme in Nederland, NVSH, 's Gravenhage, 1972
- Budike, Fred**, Surinamers naar Nederland. De migratie van 1687 tot 1982, IVABO, Amsterdam, 1982
- Buiks, P. E. J.**, Surinaamse jongeren op de Kruiskade, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1983
- Cade, Toni** (red), The Black Woman. An Anthology, New American Library, New York, 1970
- Carby, Hazel V.**, White Woman Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood, in: Centre for Contemporary Cultural Studies. The Empire Strikes Back, Hutchinson, 212-235, Londen, 1982
- Carmichael, Stokely en Charles Hamilton**, Black Power, Vintage, New York, 1967
- Cashmore, Ernest en Barry Troyna** (red), Black Youth in Crisis, Allen & Unwin, Londen, 1982
- Castles, Stephen**, Here for Good, Pluto, Londen, 1984

- Centre for Contemporary Cultural Studies, *The Empire Strikes Back. Race and Racism in 70s Britain*, Hutchinson, London, 1982
- Christian, Barbara T. *Teaching Guide to Accompany 'Black Foremothers: Three Lives' by Dorothy Sterling*, The Feminist Press, New York, 1980
- Cicourel, Aaron V., *Living in two Cultures: the Everyday World of Migrant Workers*, in: *Living in Two Cultures*, Unesco, 17-65, Parijs, 1982
- The Combahee River Collective, *A Black Feminist Statement*, in: Zillah Eisenstein (red), *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, *Monthly Review*, 362-372, New York, 1979
- Commission for Racial Equality, *Report of Two Formal Investigations (Broomfield & London Drivers Supplied Services)*, CRE, London, 1980
- Cottle, Thomas, *Black Testimony. The Voices of Britain's West Indians*, Temple University Press, Philadelphia, 1978 (1980)
- Cox, Oliver C., *Caste, Class, and Race*, Modern Reader Paperbacks, New York, 1948 (1970)
- Daeter, Caroline (red), *Criminaliteit onder buitenlanders (literatuurrapport)*, Regionaal Centrum Buitenlanders, Den Haag, 1982
- Daniel, W. W., *Racial Discrimination in England*, Penguin, Harmondsworth, 1968 (1971)
- Davis, Angela, *With My Mind on Freedom. An Autobiography*, Bantam, New York, 1974
- Davis, Angela, *Women, Race and Class*, The Women's Press, London, 1981 (1982)
- Dijk, Teun A. van, *Minderheden in de media*, SUA, Amsterdam, 1983
- Dijk, Teun A. van, *Prejudice in Discourse. An Analysis of Ethnic Prejudice in Cognition and Conversation*, Benjamins, Amsterdam, 1984
- Dijk, Teun A. van en Pierre Spaninks, *Etnische minderheden in Schoolboeken*, in: *Sociale Vorming* 10, 149-154., 1981
- Djadoenath, Lya e.a. (red), *Zwarte mensen in Londen. Verslag van een oriëntatie-reis*, Werkgroep Zwarte Publikaties, Utrecht, 1981
- Djadoenath, Lya, *Zwarte mensen in Nederland (1)*, in: J. B. Weenink (red), *De Vreemdeling in onze samenleving*, VU, Amsterdam, 1983
- Donselaar, Jaap van en Carlo van Praag, *Stemmen op de Centrumpartij*, Centrum voor Onderzoek naar Maatschappelijke Tegenstellingen, Leiden, 1983

- Dors, Henry G., En daarom zijn ze hier (doctoraalskriptie), Universiteit van Amsterdam, Subfakulteit opvoedkunde, Amsterdam, 1982
- Dors, Henry G., Rond de conceptualisering van intercultureel onderwijs, Amsterdam, 1984
- Duijne Strobosch, A. J. van, Bestrijding van discriminatie naar ras. Enkele ervaringen met de bestrijding van raciale discriminatie in andere landen, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- Dummett, Ann, A Portrait of English Racism, Penquin, Harmondsworth, 1973
- Dummett, Michael en Ann Dummett, The Role of the Government in Britain's Racial Crisis, in: Charles Husband (red), 'Race' in Britain, Hutchinson, 97-127, Londen, 1982
- Dutton, D. G. en R. A. Lake, Threat of Own Prejudice and Reverse Discrimination in Interracial Situations, in: Journal of Personality and Social Psychology 28, 94-100, 1973
- Dutton, D. G. en V. L. Lennox, Effect of Prior "Token" Compliance on Subsequent Interracial Behavior, in: Journal of Personality and Social Psychology 29, 65-71, 1974
- Dworkin, Anthony Gary, en Rosalind J. Dworkin, The Minority Report, Holt, Rinehart & Winston (1982), New York, 1976 (1982)
- Eijssenring, A. I. en N. E. Bochove, Taal- en communicatieproblemen bij allochtone jongeren in Nederland, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1979
- Eijenstein, Zillah R. (red), Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism, Monthly Review, New York, 1979
- Entzinger, H. B., Het minderhedenbeleid, Boom, Meppel, 1984
- Entzinger, H. B., Migratie- en minderhedenbeleid in Europees perspectief, in: J. M. M. van Amersfoort en H. B. Entzinger (red), Immigrant en Samenleving, Van Loghum Slaterus, 20-39, Deventer, 1982
- Epstein, Cynthia Fuchs, Positive Effects of the Multiple Negative: Explaining the Success of Black Professional Women, in: Joan Huber (red), Changing Women in a Changing Society, University of Chicago Press, 150-173, Chicago, 1973
- Essed, Philomena, Feminisme en racisme, in: M. Beelaerts, S. Grotenhuis, M. Grunell (red), congresbundel Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, 16-17, Amsterdam, 1981
- Essed, Philomena, Racisme en feminisme, in: Socialisties Feministische Teksten 7, 9-40, Sara, Amsterdam, 1982
- Essed, Philomena, Hoe racisme eruit ziet (lezing, congres tegen Ra-

- cisme, 12-13 nov. 1983), in: Kitty Lie en Marja Schouten, *Anti-racisme. Een andere richting*, Stichting Ombudsvrouw, 56-57, Amsterdam, 1983^a
- Essed, Philomena**, *Alledaags racisme* (doctoraalscriptie), Universiteit van Amsterdam, ASC, Amsterdam, 1983^b
- Evans, Sara**, *Personal Politics. The Roots of Women's Liberation in the Civil Rights Movement and the New Left*, Vintage, New York, 1979 (1980)
- Farley, John E.**, *Majority-Minority Relations*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1982
- Fernandez, John P.**, *Racism and Sexism in Corporate Life*, Lexington Books, Lexington, Mass., 1981
- Frontiers**, Vol. V, Nr. 2, *Chicanas in the National Landscape*, 1980
- Frye, Marilyn**, *On Being White: Thinking Toward a Feminist Understanding of Race and Race Supremacy*, in: Marilyn Frye, *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory*, Crossing Press, 110-127, New York, 1983
- Fryer, Peter**, *Staying Power. The History of Black People in Britain*, Pluto, London, 1984
- Fuller, Mary**, *Young, Female and Black*, in: E. Cashmore en B. Troyna (red), *Black Youth in Crisis*, Allen & Unwin, 87-99, Londen, 1982
- Gaikhorts, Laetitia e.a.** (red), *Buitenlandse Vrouwen in Nederland* (DIC map 73), de Horstink, Amersfoort, 1979
- Gewestelijk Arbeidsbureau Utrecht**, *Beleidsadvies inzake buitenlandse vrouwen* (E. M. M. Wegdam), 1981
- Ghazi, Hassan Bel**, *Over twee culturen, uitbuiting en opportunisme*, Futile, Rotterdam, 1982
- Glazer, Nathan en Ken Young** (red), *Ethnic Pluralism and Public Policy*, Heinemann Educational, London, 1983
- Gordon, Paul**, *White Law. Racism in the Police, Courts and Prisons*, Pluto, London, 1983
- Green, Philip**, *The Pursuit of Inequality*, Pantheon, New York, 1981
- Groen, M. A. en I. van Peperstraten** (red), *No wegi pikin na ai* (Weeg geen kinderen door te schatten, vind eerst uit wat zij bevatten), Stichting Landelijke Federatie van Welzijnsstichtingen voor Surinamers, Utrecht, 1981
- Groenendijk, C. A. van**, *Van gastarbeider tot medeburger*, in: M. Sint en T. Nijzink (red), *Tussen wal en schip*, Intermediair, 30-40, Amsterdam, 1980
- Gronings Comité tegen Fascisme en Racisme**, *Het vrouwbeeld bij extreem-rechts in Nederland*, Konstapel, Groningen, 1983
- Gundra, J.**, *Approaches to Multicultural Education*, in: John Tier-

- ney (red), *Race, Migration and Schooling*, Holt, Rinehart & Winston, 108-119, Londen, 1982
- Gwaltney, John Langstone**, *Drylongso. A Self-Portrait of Black America*, Vintage, New York, 1980 (1981)
- Hagendoorn, Louk en Jacques Janssen**, *Rechts-omkeer*, Ambo, Baarn, 1983
- Hall, Roberta M.**, *The Classroom Climate: A Chilly One for Women? Project on the Status and Education of Women*, Association of American Colleges, Washington, 1982
- Hamburger, Robert en Susan Fowler-Gallagher**, *A Stranger in the House*, Macmillan, New York, 1978
- Hannerz, Ulf**, *Soulside. Inquiries into Ghetto Culture and Community*, Columbia University Press, New York, 1969
- Harris, Hermione**, *Black Women and Work*, in: Michelene Wandor (red), *The Body Politic*, Stage 1, 166-174, Londen, 1972
- Hendriks, J.**, *Emancipatie. Relaties tussen minoriteit en dominant*, Samson, Alphen aan den Rijn, 1981
- Heresies Vol.2, Nr.4, Issue 8**, *Thirld World Women. The Politics of Being Other*, 1979
- Heresies Vol.3, Nr.4, Issue 12**, *Racism is the Issue*, 1981
- Hodge, John L., D. Struckman, L. Dorland Trost**, *Cultural Bases of Racism and Group Oppression*, Two Riders Press, Berkeley, 1975
- Hooks, Bell**, *Ain't I a Woman. Black women and Feminism*, South End, Boston, 1981
- Hull, Gloria T, Patricia Bell Scott, Barbara Smith (red)**, *But some of Us Are Brave. Black Women's Studies. The Feminist Press*, Old Westbury, New York, 1982
- Husband, Charles (red)**, *White Media and Black Britain*, Arrow, London, 1975
- Husband, Charles (red)**, 'Race' in Britain. *Continuity and Change*, Hutchinson, Londen, 1982
- Husband, Charles**, Introduction: 'Race', the Continuity of a Concept, in: C. Husband (red), 'Race' in Britain, Huchinson, 11-23, Londen, 1982
- Jackson, Jacquelyne Johnson**, *Black Women in a Racist Society*, in: C. Willie, B. Kramer, B. Brown (red), *Racism and Mental Health*, University of Pittsburgh Press, 185-268, Pittsburgh, 1973 (1977)
- James, Selma**, *Sex, Race and Class*, Falling Wall Press, Bristol, 1975
- Jayawardena, Kumari**, *Feminism and Nationalism in the Third World*, 155, Den Haag, 1982
- Jenkins, D., S. Kemmis, B. Mac Donald, G. Verma**, *Racism and Educational Evolution*, in: G. Verma en C. Bagley (red), *Race*,

- Education and Identity, Macmillan, Londen, 1979
- Jones, C. en K. Kimberley, Educational Responses to Racism, in: John Tierney (red), Race, Migration and Schooling, Holt, Rinehart & Wilson, 134-160 Londen, 1982
- Jones, James M., Prejudice and Racism, Addison-Wesley, Reading Mass, 1972
- Jordan, W. D., White over Black. American Attitudes toward the Negro 1550-1812, Norton, New York, 1968 (1977)
- Joseph, Gloria, The Incompatible Menage à Trois: Marxism, Feminism, and Racism, in: Lydia Sargent (red), Women and Revolution, Pluto, 91-107, London, 1981
- Joseph, Gloria en Jill Lewis, Common Differences. Conflicts in Black and White Feminist Perspectives, Anchor, New York, 1981
- Joshua, Harris en Tina Wallace, To Ride the Storm. The 1980 Bristol 'Riot' and the State, Heinemann, London, 1983
- Kalra, S. S., Daughters of Tradition. Adolescent Sikh Girls and Their Accomodation to Life in British Society, Diana Balbier, Birmingham, 1904
- Katz, D. K. Braly, Racial Stereotypes of 100 College Students, in: Journal of Abnormal and Social Psychology 28, 280-289, 1933
- Katz, Judy, White Awareness, Handbook for Anti-Racist Training, University of Oklahoma Press, Norman, 1978
- Katz, Phyllis A. (red), Towards the Elimination of Racism, Pergamon, New York, 1976
- Khan, Verity Saifullah (red), Minority Families in Britain, Macmillan, London, 1979
- Kinloch, Graham C., The Sociology of Minority Group Relations, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1979
- Knowles, Louis, L. en Kenneth Prewitt, Institutional Racism in America, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1969
- Kochman, Thomas, Black and White Styles in Conflict, University of Chicago Press, Chicago, 1981
- Komma, Jrg.3, Nr.2., Racism/Anti-Semitism, 1982
- Kramer, Bernard M., Racism and Mental Health as a Field of Thought and Actions, in: C. Willie, B. Kramer, B. Brown (red), Racism and Mental Health, University of Pittsburgh Press, 3-23, Pittsburgh, 1973 (1977)
- Kuper, Leo (red), Race, Science and Society, Allen & Unwin, Londen, 1975
- Ladner, Joyce, Tomorrow's Tomorrow. The Black Woman, Anchor, New York, 1972
- Ladner, Joyce (red), The Death of White Sociology, Vintage, New York, 1973

- Legendijk**, Publieksmeningen over nieuwe landgenoten, Legendijk Opinieonderzoek, Apeldoorn, 1980
- LaPiere, R. T.**, Attitudes versus Actions, in: *Social Forces* 13, 230-237, 1934
- Lawrence, Errol**, Just Plain Common Sense: the 'Roots' of Racism, in: Centre for Contemporary Cultural Studies, *The Empire Strikes Back*, Hutchinson, 47-94, Londen, 1982^a
- Lawrence, Errol**, In the Abundance of Water the Fool is Thirsty: Sociology and Black 'Pathology', in: Centre for Contemporary Cultural Studies, *The Empire Strikes Back*, Hutchinson, 95-142, Londen, 1982^b
- Lenders, Maria en Marjolein van de Rhoer**, Mijn God, hoe ga ik doen? SUA, Amsterdam, 1983
- Lerner, Gerda**, Black Women in White America. A Documentary History, Vintage, New York, 1972 (1973)
- Levin, Jack en William Levin**, The Functions of Discrimination and Prejudice, (Second Edition), Harper & Row, New York, 1982
- Lie, Kitty en Marja Schouten** (red), Anti-racisme. Een andere richting, congresverslag 12-13 nov. 1982, Stichting Ombudsvrouw Amsterdam, 1983
- Lima, Julia da**, 'Voor racisten ben je niet wit en daarom niet goed', in: Ali & Hoens (red), congresbundel 'Congres recht en raciale verhoudingen', Utrecht, RU. 38-43, 1983
- Lindsay, Beverly** (red), Comparative Perspectives of Third World Women, The Impact of Race, Sex, and Class, Praeger, New York, 1980
- Little, Alan**, Schools and Race, in: Commission for Racial Equality, Five Views of Multi-Racial Britain, 56-65, London, 1978
- Littlewood, Roland en Maurice Lipsedge**, Aliens and Alienists, Penguin, Harmondsworth, 1982
- Loewenthal, Troetje**, "De witte toren van vrouwenstudies", in: Tijdschrift voor Vrouwenstudies 17, jrg.5, nr.1, 5-17, 1984
- Longauex y Vasquez, Enriqueta**, "The Mexican-American Woman", in: Robin Morgan (ed), Sisterhood is Powerful, Vintage, 426-432, New York, 1970
- Luning, Margreet**, Politie en Surinamers, Universiteit van Amsterdam, ASC, Amsterdam, 1976
- Macciocchi, Maria A.**, Vrouwen en fascisme, Amsterdam, Sara, 1977
- Malone, Michael**, A Practical Guide to Discrimination Law, Grant McIntyre, London, 1980
- Malone, Michael**, Racial Discrimination, Your Right to Equal Opportunity, Ross Anderson, Boston, 1983

- Manning, Basil en Ohri, Ashok**, "Racism – the Response of Community Work", in: A. Ohri, B. Manning & P. Curno (eds) *Community Work and Racism*, London, Routledge & Kegan Paul, 3-13, 1982
- Martens-Elling, Agnes en Raf Janssen**, *Jongeren die tot hun recht willen komen*, Utrecht, Commissie Oriënteringsdagen, 1979
- McConahay, John B.**, "Modern Racism and Modern Discrimination. The Effects of Race, Racial Attitudes and Context Upon Simulated Hiring Decisions", (paper delivered at the Sixth Annual Scientific Meeting of the International Society for Political Psychology, St. Catharine's College, Oxford University. July 1983)
- McCord, William, John Howard, Bernard Friedberg, Edwin Harwood**, *Life Styles in the Black Ghetto*, Norton, New York, 1979
- Memmi, Albert**, *Racisme hoezo? Masusa*, Nijmegen, 1983
- Michon, Mary**, *Oordeel, vooroordeel, veroordelen*. Anthos, Baarn, 1973
- Mies, Maria en Rhoda Reddock** (red), *National Liberation and Women's Liberation*, The Hague. 188, 1982
- Miles, Robert**, *Racism and Migrant Labour*, Routledge & Kegan Paul, London, 1982
- Miles, Robert en Annie Phizacklea** (red), *Racism and Political Action in Britain*. Routledge & Kegan Paul, London 1979
- Milner, David**. *Children and Race. Ten Years On*, Ward Lock Educational, London, 1983
- Milner, David**, *Racial Prejudice*, in: J. Turner & H. Giles (eds). *Intergroup Behaviour*, Blackwell, 102-143, Oxford, 1981
- Minderhedennotá, Staatsuitgeverij**, 's Gravenhage 1983
- Mirandé, Alfredo en Evangelina Enriquez**, *La Chicana, The American-Mexican Woman*, University of Chicago Press, Chicago 1981
- Montagu, Ashley**, *Man's most Dangerous Myth, the Fallacy of Race*, Oxford University Press, London, 1964 (1974)
- Montagu, Ashley**, *Statement on Race*, (Third Edition), Oxford University Press, London 1972
- Moody, Ann**, *Coming of Age in Mississippi*, Dell, New York, 1968
- Moore, Robert**, *Racism and Black Resistance in Britain*, Pluto, London 1975
- Moore, Robert en Tina Wallace**, *Slamming the Door*, Martin Robertson, London 1975
- Moraga, Cherrie, en Gloria Anzaldúa** (red), *This Bridge Called my Back*, Writings by Radical Women of Color, Persephone, Watertown Mass. 1981

- Morgan, Robin** (red), *Sisterhood is Powerful*, Vintage, New York, 1970
- Moynihan, Daniel P.**, *The Negro Family, a Case for National Action*, Government Printing Office, Washington DC, 1965
- Mullard, Chris**, *Black Britain*, Allen & Unwin, London 1973
- Mullard, Chris**, *Multiracial Education in Britain, from Assimilation to Cultural Pluralism*, in: John Tierney (red), *Race, Migration and Schooling*, Holt, Rinehart & Winston. 120-133, London 1982
- Muraskin, William Allen**, *Middle-Class Blacks in a White Society*, University of California Press, Berkeley, 1975
- Murray, Pauli**, *The Liberation of Black Women*, in: Jo Freeman (red), *Women: a Feminist Perspective*, Palo Alto, 351-363, Mayfield 1975
- Myers, Lena Wright**, *Black Women. Do They Cope Better?* Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1980
- Myers, Lena Wright**, *Black Women and Self-Esteem*, in: M. Millman & R. Moss Kanter (red), *Another Voice*, Anchor. 240-250, New York, 1975
- Nalbantoglu, Papatya**, *Aysel en anderen, Turkse vrouwen in Nederland*, Sara, Amsterdam 1981
- Nijzink, Ton**, *De woningnood treft buitenlanders dubbel*, in: M. Sint & T. Nijzink (red), *Tussen wal en schip*, Intermediair, 46-49, Amsterdam 1980
- Noble, Jeanne**, *Beautiful, Also, Are the Souls of my Black Sisters. A History of the Black Woman in America*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1978
- Norton, Eleanor Holmes**, *For Sadie and Maude*. In: Robin Morgan (red), *Sisterhood is Powerful*, Vintage, 397-404, New York 1970
- Ohri, Ashok, Basil Manning en Paul Curno** (red), *Community Work and Racism*, Routledge & Kegan Paul, London 1982
- Parmar, Pratibha**, *Gender, Race, and Class, Asian Women in Resistance*, in: Centre for Contemporary Cultural Studies, *The Empire Strikes Back*, Hutchinson. 236-275, London 1982
- Parsons, Talcott en Kenneth B. Clark**, (red), *The Negro American*, Beacon Press, Boston 1965 (1967)
- Penninx, Rinus**, *Migration, Minorities and Policy in the Netherlands*, Rijswijk, WVC, 1983
- Pettigrew, Thomas F.** *Racially Separate or Together?* McGraw-Hill, New York 1971
- Pettigrew, Thomas F.** (red), *The Sociology of Race Relations*, Free Press, New York 1980
- Pettigrew, Thomas F.** *Racism and the Mental Health of White Ame-*

- ricans, a Social Psychological View, in: C. Willie, B. Kramer & B. Brown, (red) *Racism and Mental Health*, University of Pittsburgh Press, 269-198, Pittsburgh 1973 (1977)
- Pettigrew, Thomas F.** *The Ultimate Attribution Error, Extending Allport's Cognitive Analysis of Prejudice*, in: Elliot Aronson (red), *readings about the Social Animal*, (Third Edition), Freeman, 299-318, San Francisco 1981
- Pettigrew, Thomas F.** *Prejudice*, in T. Pettigrew, G. Frederickson, N. Glazer, R. Ueda, *Prejudice, Dimensions of Ethnicity*, Belknap, Harvard University Press, 1-29, Cambridge, Mass. 1982
- Phillips, Derek L.** *Knowledge from What? Theories and Methods in Social Research*, Rand Mac Nally, Chicago 1971
- Phillips, Derek L.** *De rectificatie van onrechtvaardigheid, Het geval van Surinamers en Antillianen in Nederland*, in: *Beleid en Maatschappij* IX, 5, 129-137, 1982
- Phizacklea, Annie en Robert Miles**, *Labour and Racism*, Routledge & Kegan Paul, London 1980
- Phizacklea, Annie** (red), *One Way Ticket, Migration and Female Labour*, Routledge & Kegan Paul, London 1983
- Picó de Hernandez, Isabel e.a.** *Study to Determine the Extent and Ramification of Color, Sex and National Origin Discrimination in: Private Employment in Puerto Rico*, Centre for Environmental and Consumer Justice, Puerto Rico 1974
- Piliawsky, Monte**, *Exit 13, Oppression and Racism in Academia*, South End, Boston 1982
- Portegijs, Nico** (samenst.), *De nieuwe Amsterdammers*, Amsterdams Centrum Buitenlanders, Amsterdam 1983
- Poskocil, A.** *Encounters between Black and White Liberals, The Collision of Stereotypes*, in *Social Forces* 55, 715-727, 1977
- Praag, C. S. van**, *Vooroordeel tegenover etnische minderheden*, Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk 1983
- Preiswerk, Roy** (red), *The Slant of the Pen, Racism in Children's Books*, World Council of Churches, Geneva 1980
- Prescod-Roberts, Margaret en Norma Steele**, *Black Women, Bringing It All Back Home, Falling Wall*, Bristol 1980
- Pryce, Ken**, *Endless Pressure, A Study of West Indian Life Styles*, Penguin, Harmondsworth 1979
- Raab, Earl en Seymour Lipset**, *The Prejudiced Society*, in Earl Raab (red), *American Relations Today*, Anchor. 29-55, New York 1962
- Raad voor het jeugdbeleid**, *Aarden in Nederland, een beleidsadvies over jongeren uit etnische groeperingen*, wvc, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1983

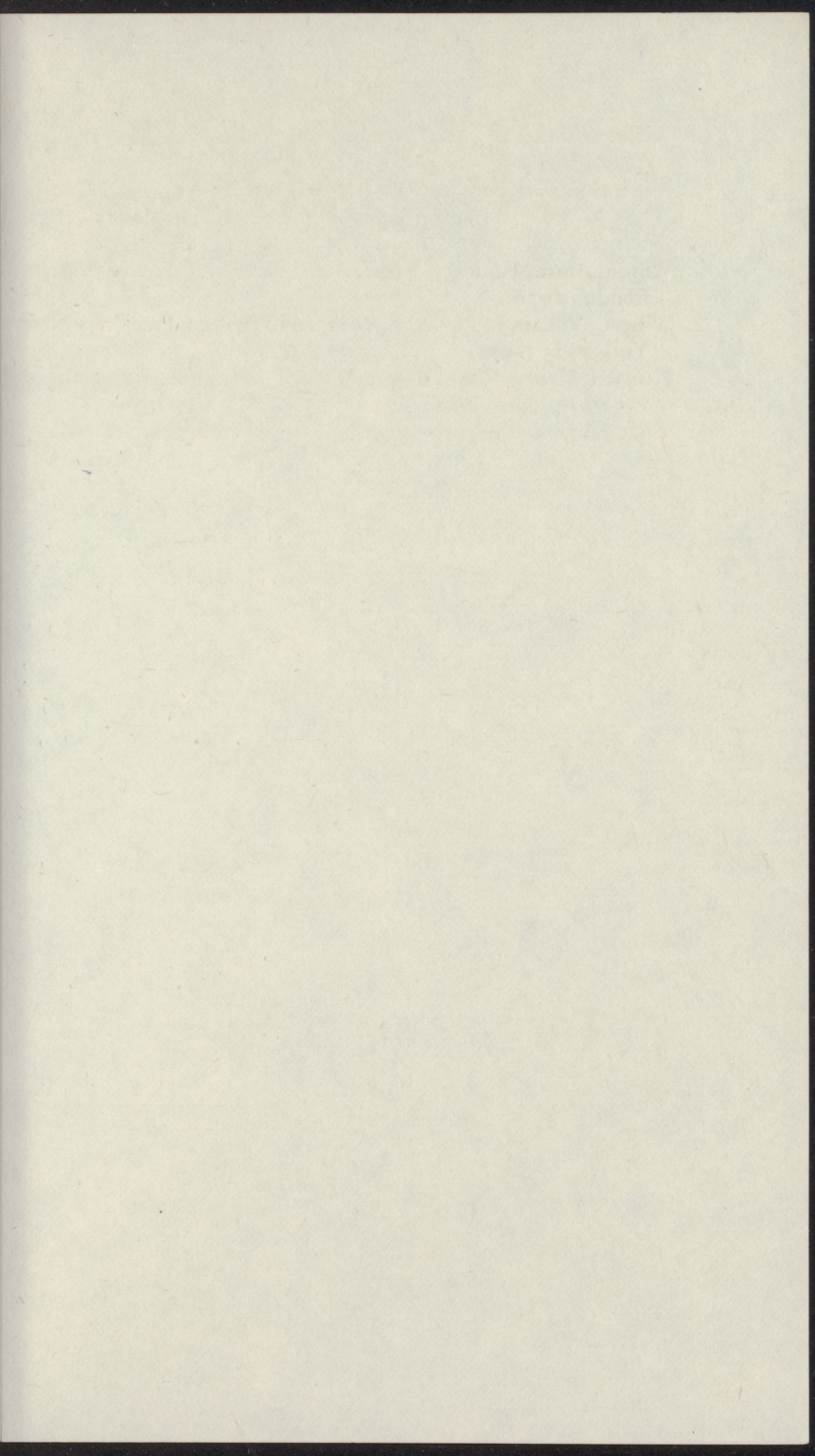
- Ratcliffe, Peter**, *Racism and Reaction, A Profile of Handsworth*, Routledge & Kegan Paul, London 1981
- Redmond, Roline**, *Zwarte mensen in kinderboeken*, Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, Den Haag 1980
- Reenen, Lionel en Maggie Pope**, *Racism and AWC's Development*, in A. Ohri, B. Manning, P. Curno (red), *Community Work and Racism*, Routledge & Kegan Paul, 14-26, London 1982
- Reid, Inez Smith**, *Together Black Women*, The Third Press, New York 1972-1975
- Rendel, Margherita en Geoffrey Bindman**, *The Sex Discrimination Bill, Race and the Law*, Runnymede Trust, London 1975
- Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders**, Dutton, New York 1968
- Reubsat, T. J. M., J. A. Kropman, L. M. van Mulier**, *Surinaamse migranten in Nederland, deel 2. De positie van Surinamers in de Nederlandse samenleving*, Instituut voor toegepaste sociologie, Nijmegen 1982
- Rich, Adrienne**, *Disloyal to Civilization, Feminism, Racism and Gynophobia*, in *Chrysalis* 7, 9-27, 1979
- Richmond, Anthony H.** *Race Relations and Behaviour in Reality*, in Peter Watson (red) *Psychology and Race*, Aldine, 287-308, Chicago 1973 (1974)
- Rodgers-Rose, La Frances** (red), *The Black Woman*, Sage, Beverly Hills 1980
- Rose, Peter**, *They and We. Racial and Ethnic Relations in the United States*, Random House, New York 1964
- Rose, Terrence L.**, *Cognitive and Dyadic Processes in Intergroup Conflict*, in: David L. Hamilton (red) *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behaviour*, Erlbaum, 259-302, Hillsdale NY 1981
- Rowe, Mary P.**, *The Saturns Rings Phenomenon: Micro-Inequities and unequal Opportunity in the American Economy*, (MIT Preprint), in: P. Bourne & V. Parners (red) *Proceedings*, University of California, Santa Cruz 1977
- Rubin, Lillian B.** *Busing and Backlash, White Against White in an Urban School District*, University of California Press, Berkeley 1972^a
- Rubin, Lillian B.**, *Maximum Feasible Participation, the Origins, Implications and Present Status*, in: Arnold Rose & Caroline Rose (red) *Minority Problems*, (Second Edition), Harper & Row, 169-182, New York 1972^b
- Ryan, William**, *Blaming the Victim*, (Revised), Random House, New York 1976

- Ryan, William, *Equality*, Pantheon, New York, 1981
- Satow, Antoinette, *Racism Awareness, Training to Make a Difference*, in: A. Ohri. B. Manning & P. Curno (red) *Community Work and Racism*, Routledge & Kegan Paul, 34-42, London 1982
- Serkei, C. *Zwarte mensen in Nederland (2)*, in: J. B. Weenink (red), *De vreemdeling in onze samenleving*, v.u. 99-103, Amsterdam 1983
- Sharpe, Sue, *Just Like a Girl*, Penguin, Harmondsworth, 1976 (1981)
- Schary, Dore, *The Mass Media and Prejudice*, in: Charles Glock & Ellen Siegelman (red). *Prejudice U. S. A.*, Preager, 96-111, New York 1969
- Schmitz, Lucy (red), *Geboortenregeling en Turkse, Marokkaanse en Surinaamse vrouwen in Nederland*, Stimezo, Den Haag 1981
- Schumacher, Peter, *De minderheden*, Van Gennep, Amsterdam 1980
- Schuman, Howard en Shirley Hatchett, *Black Racial Attitudes, Trends and Complexities*, Ann Arbor, University of Michigan, Michigan 1974
- Seale, Bobby, *Seize the Time, The Story of the Black Panther Party*, Arrow, London 1968 (1970)
- Simonse, Joop, *De tafelrand blijft*, Samson, Alphen aan de Rijn 1982
- Simpson, George E. en J. Milton Yinger, *Racial and Cultural Minorities: an Analysis of Prejudice and Discrimination*, (Fourth Edition), Harper & Row, New York 1972
- Sims, Janet L., *The Progress of Afro-American Women*, Greenwood Press, Westport Connecticut, 1980
- Sint, Marjanne en Ton Nijzink, (red) *Tussen wal en schip*, Intermediair, Amsterdam 1980
- Sivanandan, A., *A Different Hunger, Writings on Black Resistance*, Pluto, London 1982
- Sloot, Ben, *Legitimatie van positieve discriminatie*, Twee redeneerpatronen, in: *Ars Aequi* 10, 655-663, 1981
- Sloot, B. P., *Wat verstaat men onder positieve discriminatie?* in: H. Ausems-Habes (red), *congres recht en raciale verhoudingen*, Gouda-Quint, 185-186, Arnhem 1983
- Smith, Barbara, *Toward a Black Feminist Criticism*, Out & Out Books, New York 1977 (1980)
- Smith, Barbara (red). *Home Girls, A Black Feminist Anthology*, Kitchen Table, Women of Color Press, New York 1983
- Smith, David J., *Racial Disadvantage in Britain*, Harmondsworth:

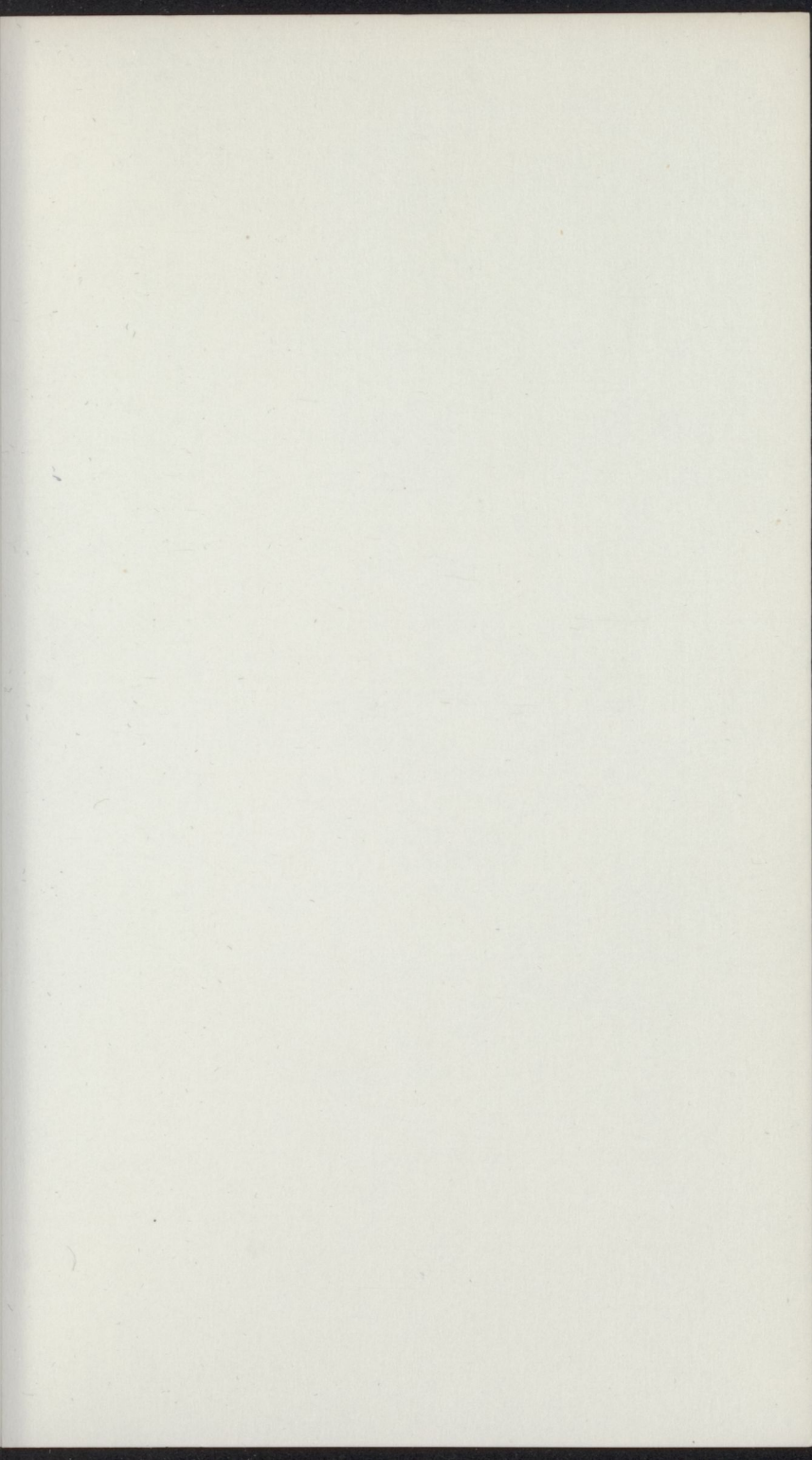
- Penguin, 1977
- Sociaal en Cultureel Rapport**, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1982
- Staples, Robert**, *The Black Woman in America*, Nelson-Hall, Chicago 1973 (1976)
- Sterling, Dorothy**, *Black Foremothers, Three Lives*, The Feminist Press, New York 1979
- Stinton, Judith** (red.), *Racism and Sexism in Children's Books*, Writers and Readers, London 1979
- Summary of the Policy Document on Minorities**, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1983
- Tajfel, H.**, *Human Groups and Social Categories*, Cambridge University Press, Cambridge 1981
- Tanner, Leslie B.** (red.), *Voices from Women's Liberation*, Mentor, New York 1971
- Terry, Robert W.**, *For Whites Only*, (Revised), Eerdmans, Grand Rapids, Michigan 1975
- Theunis, Sjef**, *Ze zien liever mijn gezicht dan mijn handen*, Het Weldvenster, Baarn 1979
- Thomas, Claudewell S. en James P Comer**, *Racism and Mental Health Services*, in: C. Willie, B. Kramer en B. Brown (red.), *Racism and Mental Health*, Pittsburgh University Press, 165-181, Pittsburgh 1973 (1977)
- Tierney, John** (red.), *Race, Migration and Schooling*, Holt, Rinehart en Winston, London 1982
- Tierney, John**, *Race, Colonialism and Schooling*, in John Tierney (red.), *Race, Migration and Schooling*, Holt, Rinehart & Winston, 1-43, London 1982
- Tixier y Vigil, Yvonne en Nan Elsasser**, *The Effects of the Ethnicity of the Interviewer on Conversation, a Study of Chicana Women*, in: *International Journal of Sociology and Language* 17, *American Minority Women in Sociolinguistic Perspective*, 91-102, 1978
- Tjon-A-Ten, Varina**, *Als ze maar geen dag tegen me zeggen, ik ben niet hun collega*, (Paper gepresenteerd op de Studiedag Caribische Minderheden in Nederland, 7 okt. 1983. Universiteit van Amsterdam, ASC), Amsterdam, 1983
- Turkse Vrouwenkrant**, Jrg. 5, Nr. 15, jan/febr. 1983
- Unesco**, *Living in Two Cultures, The Socio-Cultural Situation of Migrant Workers and Their Families*, Unesco, Paris, 1982
- Unesco**, *Racism, Science and Pseudo-Science*, Unesco, Paris 1983
- Veenman, J en L. G. Jansma**, *Molukkers in Nederland*, Van Loghum Slaterus, Deventer 1981
- Verma, Gajendra K. en Christopher Bagley**, (red.), *Race, Education*

- and Identity, Macmillian, London, 1979
- Vitale, Sylvia Witts**, A Herstorical Look at Some Aspects of Black Sexuality, in: *Heresies* Vol. 3, Nr. 4, Issue 12, 63-65, 1981
- Vliet, Nico van**, Minderheid of Medelander, Immigratie, discriminatie en racisme, Donker, Rotterdam 1983
- Voorbereidingsgroep Kongres Buitenlandse Vrouwen**, Verschillende vrouwen uit verschillende landen, Verslag Kongres Buitenlandse Vrouwen, Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht 1982
- Vries, Marlene de**, Waar komen zij terecht? De positie van jeugdige allochtonen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 1981
- Wallace, Michele**, Black Macho and the Myth of the Superwoman, Calder, London 1978 (1979)
- Wallace, Phyllis A.**, Black Women in the Labor Force, (1982), Cambridge Mass. MIT, 1980
- Wallman, Sandra** (red.), Ethnicity at Work, Macmillian, London 1979
- Wandor, Michelene** (comp.), The Body Politic, Writings from the Women's Liberation Movement in Britain 1969-1972, Stage 1, London 1972
- Watson, James L.** (red.), Between Two Cultures, Migrants and Minorities in Britain, Blackwell, Oxford 1977
- Watson, Peter** (red.), Psychology and Race. Aldine, (1974), Chicago 1973
- Watson, Peter** (red.), "Some Mechanics of Racial Etiquette", in Peter Watson (red.), Psychology and Race, Aldine (1974). 267-285, Chicago 1973
- Weathers, Mary Ann**, An Argument for Black Women's Liberation As a Revolutionary Force, in: Leslie Tanner (red), Voices from Women's Liberation, Mentor, 303-307, New York 1970
- Weenink, J. B.** (red). De vreemdeling in onze samenleving, VU, Amsterdam 1983
- Weisstein, Naomi**, Woman As Nigger, in: Leslie Tanner, Voices from Women's Liberation, Mentor, 296-303, New York 1970
- Weitz, S.**, Attitude, Voice and Behaviour, A Repressed Affect Model of Interaction, in: *Journal of Personality and Social Psychology* 24, 14-21, 1972
- Wellman, David T.**, Portraits of White Racism, Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge 1977
- Werkgroep Knelpunten in het Nederlands Recht voor Etnische Minderheden**, Rechtsmiddelen tegen rassendiscriminatie, Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht 1983

- Wilhelm, Sidney M.**, Who Needs the Negro? Anchor, (1971), New York 1970
- Willie, Charles; Bernard Kramer, Bertram Brown**, (red). Racism and Mental Health, University of Pittsburgh Press, (1977), Pittsburgh 1973
- Wilson, Amrit**, Finding a Voice, Asian Women in Britain, Virago, London 1978
- Wilson, William J.**, Power, Racism, and Privilege, Free Press New York 1973 (1976)
- Winston, Henry**, Class, Race and Black Liberation, International Publishers, New York 1977
- With, Julian S.** Rassenvoorkeur bij partnerkeuze, Utrecht, 1981

- White, Sidney M., *Who Needs the Negro? Analysis* (1971), New York, 1972.
- White, Charles, *Richard Wright, American Dream, and Politics and Moral U. S.*, University of Pittsburgh Press, (1971), Pittsburgh, 1972.
- White, Lewis, *Reading a Text: A Case Study in Reading*, Virago, London, 1975.
- White, William J., *Power, Racism, and Privilege*, New York, New York, 1973 (1975).
- Wright, Henry, *Class, Race and Black Liberation*, International Publishers, New York, 1977.
- Wright, John B., *Authoritarianism for the 1970s*, Chicago, 1971.

Dit boek bevat een schokkende verzameling gegevens over een vorm van racisme die tot nu toe in Nederland nauwelijks is onderzocht: uitingen van diepgeworteld, vaak impliciet racisme waarvan de meeste Nederlanders zich geen rekenschap willen geven. Philomena Essed sprak uitvoerig met Surinaamse en Afro-amerikaanse vrouwen over situaties op het werk, bij het zoeken naar woonruimte, tijdens het contact met burens of collega's, bij het winkelen, in bus of tram.

Alledaags Racisme zal veel discussie oproepen, en zo is het ook bedoeld. Het kan pijnlijk zijn – voor witte Nederlanders – te lezen hoe deze maatschappij omgaat met mensen van kleur. Het kan pijnlijk zijn voor de mensen van kleur te lezen hoe de realiteit er echt uitziet.

Philomena Essed (1955) deed in 1983 haar doctoraal examen Culturele Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze publiceerde over feminisme en racisme in onder andere het vrouwenmaandblad *Serpentine* en de *Socialisties Feministische Teksten* (Sara), en schreef een inleiding bij het boek *In Slavernij*, van Linda Brent (Sara).